

Тетяна МЕДИНСЬКА

ФІСКАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ СТИМУЛЮВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ І ЛОКАЛЬНИЙ ВИМІР

МОНОГРАФІЯ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М. І. ДОЛІШНЬОГО НАН УКРАЇНИ»

Тетяна МЕДИНСЬКА

**ФІСКАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ
СТИМУЛЮВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА
В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ:
РЕГІОНАЛЬНИЙ
І ЛОКАЛЬНИЙ ВИМІР**

Монографія

ЛЬВІВ • 2025

Науковий редактор: доктор економічних наук, професор, завідувач відділу просторового розвитку, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України».
Мельник М. І.

Рецензенти: доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, ректор Львівського торговельно-економічного університету.
Куцук П. О.

Сторонянська І. З. доктор економічних наук, професор, завідувач відділу регіональної фінансової політики, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України».

Краєвський В. М. доктор економічних наук, професор, декан факультету податкової справи, обліку та аудиту Державного податкового університету.

Мединська Т. В.

M42 **Фіскальне середовище стимулювання підприємництва в умовах нестабільності : регіональний і локальний вимір : монографія / Т. В. Мединська; наук. ред. М. І. Мельник. – ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», Львів, 2025. 410 с.**

ISBN 978-617-14-0490-8

Монографію присвячено теоретико-методологічним та прикладним засадам формування фіскального середовища стимулювання підприємництва в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку в регіональному та локальному вимірі. Висвітлено наукові положення щодо структурної концептуалізації фіскального середовища стимулювання підприємництва на різних рівнях управління. Розглянуто методичні підходи оцінювання стійкості підприємницького сектора регіонів України на основі розрахунку інтегральних індексів стійкості в розрізі інституційних, економічних та соціально-демографічних індикаторів умов ведення бізнесу. Розроблено методологічні засади дослідження фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад. Запропоновано концепт фіскального середовища стимулювання підприємницької активності на основі застосування територіально орієнтованого підходу. Удосконалено та обґрунтовано предметні площини та напрями удосконалення організаційно-економічних інструментів стимулювання підприємництва на національному, регіональному та локальному рівнях.

Монографія розрахована на науковців і дослідників фіскального середовища стимулювання підприємництва, регіонального та місцевого розвитку. Видання буде корисним представникам органів державної влади та місцевого самоврядування, бізнес-спільноти, громадських організацій, здобувачам вищої освіти та всім зацікавленим

УДК 332:336.221:332.146.3

© Мединська Т. В., 2025

© ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2025

ISBN 978-617-14-0490-8

ЗМІСТ

Передмова	6
------------------------	---

РОЗДІЛ 1

Наукові засади формування фіскального середовища стимулювання підприємництва в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад	9
1.1. Сутність фіскального середовища стимулювання підприємницької активності на різних рівнях управління: концептуалізація понять.....	10
1.2. Теоретичні засади фіскального стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад.....	26
1.3. Концептуальні підходи до регулювання соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад в умовах нестабільності	41
<i>Висновки до першого розділу</i>	56

РОЗДІЛ 2

Методологічні основи дослідження фіскального середовища стимулювання підприємництва в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад	60
2.1. Концепт фіскального середовища стимулювання підприємницької активності на засадах територіально орієнтованого підходу.....	61
2.2. Чинники формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад	79
2.3. Дослідження взаємовпливу фіскального середовища стимулювання підприємницької активності та соціально-економічного зростання регіонів і територіальних громад (на основі зарубіжного досвіду)	92
<i>Висновки до другого розділу</i>	108

РОЗДІЛ 3

Діагностика фіскального середовища стійкості підприємницького сектору регіонів України в умовах нестабільності..... 112

3.1. Методичні підходи оцінювання стійкості підприємницького сектору в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів України..... 113

3.2. Аналіз стійкості підприємницького сектору регіонів України в умовах криз, починаючи з 2009 р. по теперішній час..... 126

3.3. Компаративний аналіз впливу фіскального середовища на стійкість підприємництва: національний, регіональний і локальний виміри 158

Висновки до третього розділу 175

РОЗДІЛ 4

Особливості формування фіскального середовища стимулювання підприємництва в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку територіальних громад..... 182

4.1. Фіскальне середовище стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності та криз соціально-економічного розвитку територіальних громад 2009-2021 рр..... 183

4.2. Податкова політика в умовах війни та її вплив на формування доходів місцевих бюджетів територіальних громад..... 214

4.3. Пріоритетні напрями видатків місцевих бюджетів в умовах війни в контексті забезпечення соціально-економічного розвитку територіальних громад..... 232

Висновки до четвертого розділу 248

РОЗДІЛ 5

Механізми формування сприятливого фіскального середовища стимулювання підприємництва в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад.... 252

5.1. Організаційно-економічні інструменти стимулювання

підприємницької активності в контексті забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів і територіальних громад	253
5.2. Напрямки нівелювання територіальних диспропорцій формування фінансового середовища стимулювання підприємницької активності	282
5.3. Обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення податкового середовища стимулювання підприємницької активності в контексті викликів воєнного стану та узгодження з податковим правом ЄС.....	297
<i>Висновки до п'ятого розділу</i>	<i>315</i>
Післямова.....	319
Список використаних джерел.....	329
Додатки.....	388

ПЕРЕДМОВА

Економічні кризи, військові конфлікти, глобальні рецесії та пандемії призводять до посилення економічної та соціальної нестабільності на регіональному та місцевому рівнях. В цих умовах невизначеності, а також обмеженості ресурсів та високої конкурентної боротьби на ринках, фіскальне середовище відіграє ключову роль у підтримці підприємницької активності та забезпеченні сталого соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад.

Фіскальне середовище через сформовану систему інституційного забезпечення реалізації фіскальної політики держави та органів місцевого самоврядування дає можливість створити сприятливі умови для ефективної взаємодії суб'єктів фінансових відносин при реалізації індивідуальних та колективних інтересів у процесі створення, розподілу, перерозподілу і використання суспільного продукту на різних рівнях. Тобто фіскальне середовище, яке сформоване зокрема на основі обґрунтованих підходів до реалізації фіскальної політики, може стати не лише потужним фактором стимулювання підприємництва, забезпечення зайнятості, впливу на економічну кон'юнктуру та економічне зростання, але і інструментом реалізації диференційованих фіскальних механізмів з урахуванням особливостей розвитку територій, адже регіони та територіальні громади мають різні соціально-економічні, безпекові умови та ресурсний потенціал.

Протягом останніх років стратегічним імперативом та головною конкурентною перевагою для регіональних і локальних соціально-економічних систем стає ефективність сформованих фіскальних інструментів підтримки та стимулювання розвитку підприємництва, нарощення потенціалу резильєнтності фіскального середовища до нестабільних екзогенних змін та викликів, які

пов'язані глобальними економічними кризами, війнами, пандеміями, інституційними суспільно-політичними змінами тощо. Все це вимагає розробки теоретико-методологічного інструментарію забезпечення ефективності механізмів формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад.

Теоретико-методологічні та прикладні положення регіонального розвитку дослідили такі вітчизняні як А. Базилюк, Б. Буркинський, Н. Гавкалова, М. Долішній, С. Дорогунцов, Я. Жаліло, С.Іщук, І. Заблодська, Л. Ковальська, В. Кравців, О. Лайко, М. Мельник, А. Мокій, Н. Павліха, Х. Притула, Л. Петкова, І. Сторонянська, С. Шульц та ін. У науковому дискурсі проблеми формування резильєнтних соціально-економічних систем, реалізації державної, регіональної та локальної політики забезпечення соціально-економічного розвитку в умовах нестабільності висвітлені в працях В. Близнюк, В. Бойка, К. Боутіна, З. Варналія, Т. Васильціва, О. Власюка, В. Гейця, О. Іванової, О. Гетьман, Я. Жаліла, О. Карого, Е. Лібанової, О. Мельник, А. Мокія, Т. Момот, В. Сіденка, Є. Рудніченка, М. Флейчук, В. Франчука, Ю. Харазішвілі та ін.

Проблематику фіскальної політики розвитку підприємництва в нестабільних соціально-економічних умовах відображено у працях таких науковців, як В. Андрущенко, І. Вахович, Г. Возняк, Г. Карчева, О. Кириленко, О. Копилук, І. Лук'яненко, І. Луніна, Н. Мамонтова, М. Карлін, Є. Кузькін, А. Крисоватий, І. Майбуrow, В. Мельник, В. Опарін, В. Піхоцький, Б. Пшик, І. Цимбалук, К. Швабій та ін. Водночас попри значний обсяг наукових публікацій із цієї тематики, залишаються недостатньо обґрунтованими теоретико-методологічні та практичні засади формування й розвитку фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах

нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад. Наведені положення обумовлюють актуальність, науково-практичну цінність роботи, основні цілі та завдання дослідження.

Незважаючи на достатньо глибоке та багатогранне наукове осмислення цього питання, виникає гостра необхідність в обґрунтуванні нових, сучасних і прогресивних механізмів та інструментів розвитку фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад. Актуальність вибору даної теми, її об'єкта та предмета дослідження обумовлюється також новими викликами в умовах воєнного стану та в період післявоєнного відновлення.

Автор висловлює щиро подяку науковому консультанту і редактору, доктору економічних наук, професору М. І. Мельник, шановним рецензентам, керівництву Державної установи «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», усім рідним і близьким за підтримку і допомогу у виданні монографії.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ФІСКАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА СТИМУЛЮВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

1.1. Сутність фіскального середовища стимулювання підприємницької активності на різних рівнях управління: концептуалізація понять

Методологія системного аналізу дає змогу вивчати сутність фіскального середовища стимулювання підприємницької активності на когерентному поєднанні низки домінантних ознак, зокрема просторова та часова оцінка, структурно-інституційна характеристика, рівень управління (національний, регіональний, локальний), узгодженість та взаємодія між структурними компонентами на вході та виході системи та ін.

Для розуміння сутності фіскального середовища стимулювання підприємництва необхідною є конкретизація параметрів, що дозволить виділити характерні риси та окреслити його сутність на різних рівнях управління:

1. Фіскальне середовище на національному рівні формується системою взаємозв'язків та інституційних правил, які виникають в ході формуванні і реалізації фіскальної політики на національному рівні у рамках інституційних та організаційно-правових відносин та правил діяльності економічних суб'єктів, в т.ч. спрямованих на створення сприятливих фіскальних умов їх функціонування, за допомогою відповідного інструментарію державного регулювання (законодавчі норми, фінансові механізми, інструменти, важелі).

На думку, заступника директора Департаменту з бюджетних питань Міжнародного валютного фонду П. Хеллера, створення фіскального середовища (простору), як резерву бюджету, дає змогу уряду надавати ресурси для досягнення бажаних цілей, забезпечуючи при цьому беззбитковість для фінансових позицій і стабільності економіки [318, с. 4]. Формування фіскального середовища на рівні національної економіки повинно відбуватися за рахунок таких джерел: генерування додаткових надходжень за рахунок дискреційних заходів у сфері податкової політики або покращення податкового адміністрування; скорочення непродуктивних видатків бюджету з метою

вивільнення фінансових ресурсів для більш пріоритетних цілей; зниження майбутніх видатків на обслуговування державного боргу за рахунок його повного або часткового списання, що дозволить здійснювати видатки розвитку; запозичення фінансових ресурсів із зовнішніх або внутрішніх джерел; емісія грошових коштів центральним банком з метою кредитування державних видатків; отримання урядом фінансової допомоги та грантів [253, с. 32-33].

У звіті Світового банку було визначено наступні сучасні пріоритети формування “фіскального середовища (простору)” на основі поєднання регуляторних функцій фіскальної і бюджетної політики [424]:

- у контексті стратегії розвитку фіскальна політика має розглядатися як з позиції інструментів макроекономічної стабілізації, так і інструментів досягнення економічного зростання та подолання бідності, що особливо є актуальним для країн, які розвиваються, і з низькими доходами;

- фіскальна політика має концентруватися на трансмісійних каналах, через які вона може впливати на довгострокове економічне зростання;

- формування фіскального простору дасть змогу здійснювати додаткові державні витрати, важливі з точки зору економічного зростання без порушення при цьому платоспроможності з позиції обслуговування боргів країни. Фіскальне середовище у політиці зростання є найважливішою складовою “макроекономічного середовища”;

- створення фіскального простору можливе не тільки на основі формування потенціалу залучення боргового капіталу, а й таких, як збільшення ефективності державних витрат та оподаткування, підвищення спроможності залучення фінансової допомоги та грантів;

- у формуванні фіскального середовища важливими є специфічні фактори та вихідні умови кожної країни, що визначають пріоритетність концентрації на тих чи інших напрямках формування потенціалу;

- необхідне виявлення джерел додаткових ресурсів (вихід на зовнішні ринки капіталу, залучення фінансової допомоги, збільшення ефективності витрат або виявлення резервів доходів держави).

2. Фіскальне середовище на місцевому рівні формується системою взаємовідносин реалізації фіскальної політики на цьому рівні управління і відображає систему заходів вдосконалення оподаткування та стимулювання підприємницької активності, спрямованих на забезпечення як інтересів держави щодо розвитку регіонів і громад, так їх внутрішніх інтересів за допомогою відповідного інструментарію регулювання, що знаходиться у функціональних можливостях як державних, так і місцевих органів влади у податковій сфері. Зокрема, це сприяє вирішенню питань вирівнювання територіальних диспропорцій, формування самодостатніх громад, підвищення просторової збалансованості якості та рівня життя мешканців.

Фіскальне середовище на локальному рівні визначається та обумовлюється найперше впливом державної фіскальної політики, її інструментами, важелями та механізмами, згідно національної інституційної бази, що обмежує певним чином процес бюджетного регулювання на нижчому рівні управління економічними відносинами, в тому числі щодо створення сприятливих умов стимулювання підприємницької активності. Проте органи місцевого самоврядування в Україні мають певний набір функціональних можливостей та інструментарію для самостійного формування сприятливого фіскального середовища для розвитку підприємництва та вирішення соціально-економічних пріоритетів на місцевому рівні.

Для фіскального середовища характерні такі основні ознаки його як системи:

1. *Складність фіскального середовища* пов'язана з великою кількістю чинників, домінант та індикаторів його формування, які змінюються та різняться рівнем варіативності й вагомості. Зокрема, для різних за розміром і видом діяльності підприємств чи суб'єктів малого підприємництва складність фіскального середовища буде різною.

2. *Часова оцінка середовища*, пов'язана зі змінами національних, регіональних і локальних умов ведення бізнесу, зокрема в контексті зміцнення фінансового забезпечення діяльності місцевого самоврядування, інституційним

та територіальним розміщенням економічних суб'єктів та локалізацією їх діяльності в просторі.

3. *Взаємообумовленість чинників формування фіскального середовища* пов'язана із взаємозалежністю зміни різних чинників в системі спільних координат. А в умовах глобальної нестабільності турбулентність суспільного простору підвищує не лише темпи зміни окремих параметрів формування фіскального середовища, а й змінює характер їх взаємозалежностей, адже накладаються додаткові екзогенні впливи глобальної конкуренції за ресурси і капітал. Тобто, йде мова про вагомий вплив взаємопов'язаної глобальної економіки на рівні міжнародної торгівлі та потоку капіталів, яка впливає на конкурентну політику, що пов'язана в т.ч. і з протекціонізмом, а отже зі створенням конкурентного фіскального середовища окремих країн та регіонів. З іншої сторони, в рамках внутрішньо національного фіскального середовища формується система взаємодії між економічними суб'єктами, в тому числі щодо оптимізації бюджетних взаємовідносин на різних рівнях в ході формування та перерозподілу фінансових ресурсів.

4. *Змінність фіскального середовища* характеризується відносною швидкістю зміни фіскальних умов функціонування підприємств, яка пов'язана з їх схильністю як до перспективно-обумовленої зміни, так і до дестабілізаційних трансформацій фіскальних умов, що негативно впливають на стабільність та передбачуваність правил ведення бізнесу, а отже і на соціально-економічний розвиток держави, регіонів та громад.

5. *Оптимальність фіскального середовища* – полягає у необхідності створення оптимального балансу між фіскальною ефективністю та стимулюючим потенціалом відповідної політики щодо розвитку підприємництва та стимулювання ділової активності. Натомість надмірна фіскальна орієнтація регуляторних інструментів та важелів є дестимулюючим викликом для відтворювальних процесів та позитивних структурних трансформацій в підприємницькому секторі, адже впливає на величину їх обігових коштів, фінансову платоспроможність і ліквідність, можливості для

відновлення в нестабільних умовах розвитку.

Таблиця 1.1

Підходи до розуміння сутності поняття "фіскальне середовище"

Основні акценти у підходах	Сутність поняття "фіскальне середовище"	Представники
1	2	3
Метапідхід	середовище реалізації фінансових відносин, що наявні внаслідок специфічних взаємодій індивідів та їх груп з державою або державними інституціями з приводу розподілу, перерозподілу і використання фінансових ресурсів у локальному, національному, міждержавному та глобальному вимірах щодо управління доходами, видатками і борговими зобов'язаннями держави у певному циклі економічного розвитку	А. Крисоватий та О. Сидорович [86, с. 10]
	поняття є складним та міждисциплінарним, і його визначення розвивалося через інтеграцію різних підходів економістів, політологів, соціологів та інституціоналістів. Фіскальне середовище – це не просто набір економічних показників (як податки чи витрати), а результат складної взаємодії між інституціями, політичними процесами, правовими нормами, громадянським суспільством та макроекономічними умовами.	Мансур Олсон, Річард Масгрейв, Дуглас Норт, Джеймс Б'юкенен, Роберт Барро, Робінсон [296; 323; 353; 380]
Інституційний	це середовище, яке формується під впливом офіційно встановлених норм фіскального законодавства та неофіційних, усталених у суспільстві законів, правил поведінки, що регулюють і контролюють діяльність (поведінку) суб'єктів фіскальних правовідносин	Пірнікоза П. В. [184]
	сукупність інститутів, норм, правил та організаційних структур, що формують і впливають на фіскальну політику держави. Інституційний підхід акцентує увагу на ролі державних, політичних і правових установ, які визначають умови, в яких формується, виконується та контролюється бюджетна і податкова політика.	Дуглас Норт, Джеймс Б'юкенен, Еліанор Остром, Роберт Барро, Аджемоглу та Робінсон [296; 323; 380]

Продовження таблиці 1.1

Просторовий	середовище взаємодії між економічними суб'єктами та органами самоврядування стосовно перерозподілу фінансових ресурсів регіону, детермінантами формування та розширення якого є: орієнтири та механізми фіскальної політики; бюджетний устрій і структура бюджетної системи; величина податкового потенціалу території	Цимбалюк І. [255, с. 167]
	загальна сума фінансових ресурсів, фактично чи потенційно наявних у розпорядженні територіальних органів влади, які об'єктивно можуть бути використані ними для виконання своїх повноважень у межах існуючої моделі фіскального федералізму. Кількісно територіальний фіскальний простір включає до себе, окрім бюджетного потенціалу території, залучені кошти (трансферти, позики) та фінансові ресурси вивільнені у результаті ефективного використання наявного бюджетного потенціалу території.	Волковський Є.І., Котіна Е. М., Степура М. М. [31, с. 359]
	загальна сума фінансових ресурсів, доступних для покращення процесу надання основних соціальних та економічних послуг на місцевому рівні як результат бюджетних та пов'язаних з ними рішень органів державної влади всіх рівнів, що не призводять до погіршення стійкості системи державних фінансів	Пожидаєв Д. [367, с. 14]
	обсяг фінансування, яке потенційно можливе для держави як результат конкретних дій із реалізації політики, що посилює мобілізацію ресурсів, а також реформ, необхідних для підтримання та посилення ефективності управління цим процесом, покращення умов їх реалізації з боку інституційної та економічної складової, задля досягнення визначеної сукупності цілей розвитку	Ландау Д. [329]
	простір маневру в бюджеті держави, що дає змогу зрівноважити пропозицію бюджетних ресурсів з потребами без значного зростання ризику порушення стійкості його фінансового стану або стабільності економіки	Стігліц Дж. [231]
	сукупність локалізованих в межах певної території економічних процесів і господарських відносин (сформованих в ході інституціонально-упорядкованої взаємодії суб'єктів, орієнтованої на реалізацію індивідуальних та колективних інтересів), результати здійснення яких в рамках дії податкового та бюджетного механізмів держави визначають на основі розробки та реалізації активної фіскальної політики фінансовий потенціал, який може бути використаний для реалізації органами самоврядування (в межах наданих ним прав і повноважень) на місцевому рівні діапазону рішень в сфері регіонального розвитку, що відповідають загальнодержавним цілям та пріоритетам підтримки життєдіяльності територіальної громади, в межах дотримання вимог та обмежень щодо збереження стійкості фінансового стану держави та її регіонів	Кузькін Є. [90, с. 11]

Джерело: узагальнено автором

При цьому П. Самуельсон вивчає фіскальне середовище в контексті забезпечення здатності фінансування бюджетного дефіциту за умови відсутності виникнення негативних ефектів у вигляді зниження ділової активності приватного сектору економіки, різкого збільшення вартості фінансування і фіскальної стійкості [226]. П. Хеллер наголошує на взаємозв'язку фіскального середовища з фінансовою стійкістю, а тому акцентує на достатній наявності бюджетних можливостей уряду забезпечити ресурси для досягнення бажаних цілей, не завдаючи шкоди стійкості урядовій фінансовій позиції [319]. Аналізуючи фіскальний простір місцевого самоврядування Є. Кузькін [89] визначає його основні складові, а саме податковий потенціал, бюджетний потенціал і бюджетну ємність.

Узагальнюючи погляди вчених щодо трактування сутності поняття “фіскальне середовище”, окреслимо такі характерні особливості фіскального середовища:

- фіскальне середовище є частиною економічного середовища та слугує підвищенню добробуту та самодостатності територіальних суспільних систем різних рівнів (територіальних громад, регіонів, країни);
- фіскальне середовище є складноструктурований об'єкт дослідження, який стосується процесів взаємодії між органами державної влади та іншими економічними суб'єктами;
- формується сукупністю інституційних, соціальних та організаційно-економічних умов взаємодії суб'єктів фінансових відносин (економічних суб'єктів з державою або державними інституціями) з приводу створення, розподілу, перерозподілу і використання суспільного продукту (фінансових ресурсів) на локальному, регіональному та державному рівнях щодо управління доходами, видатками і борговими зобов'язаннями держави;
- продукт впроваджуваних заходів органами державної влади у сфері функціонування податкової та бюджетної систем;
- функцією якості фіскального середовища є створення сприятливих умов ефективної взаємодії суб'єктів фінансових відносин при реалізації

індивідуальних (нарошення фінансового потенціалу та підприємницької активності) та колективних (забезпечення бюджетної ефективності щодо акумуляції, розподілу та перерозподілу доходів з метою досягнення загальноекономічних і соціальних цілей; фінансової стійкості та податкової спроможності територіальних громад) інтересів у процесі створення, розподілу, перерозподілу і використання суспільного продукту на різних рівнях для забезпечення повної зайнятості, стабільності цін та економічного зростання, а також впливу на економічну кон'юнктуру шляхом зміни системи оподаткування і державних витрат.

Незважаючи на широту підходів щодо визначення економічної сутності та закономірностей формування фіскального середовища, проте теоретичні та практичні аспекти в контексті стимулювання підприємницької активності не знайшли достатнього відображення в сучасних дослідженнях. Крім того, в більшості наукових робіт, присвячених цьому питанню, проблематика щодо формування фіскального середовища розглядається здебільшого на макроекономічному рівні, водночас регіональний і локальний вимір цього явища залишається недостатньо вивченим і потребує додаткової уваги. А фіскальне середовище на регіональному і локальному рівнях крім загальнонаціональних умов доповнюється рядом інституційних та організаційно-економічних умов взаємодії між економічними суб'єктами та органами місцевого самоврядування стосовно управління доходами, перерозподілу і використання фінансових ресурсів територіальних громад. Одним з основних завдань формування фіскального середовища на регіональному і локальному рівнях є формування сприятливих мов для стимулювання підприємницької активності за рахунок обґрунтованих інституційних умов нарошення податкового потенціалу, який реалізується не лише через обґрунтованість системи адміністрування місцевих податків і зборів, а й через оптимальність податкового навантаження в світлі задоволення бюджетних потреб місцевого розвитку в майбутньому. Тобто йде мова про обґрунтованість фіскальної політики.

І в цьому контексті цілком погоджуємося з поглядами В. І. Тарангул, В. Д. Бантона, що «фіскальна політика держави є одним з основних інструментів макроекономічного регулювання, її сфера та сила її впливу настільки велика, що значущість оптимальної фіскальної політики важко переоцінити. Уже досить давно маніпулювання податками та державними видатками використовується для регулювання руху капіталів та впливу на прийняття інвестиційних рішень фізичними і юридичними особами. Однак основна макроекономічна функція держави полягає у стабілізації економіки, а фіскальна політика здебільшого відіграє в цьому також дуже важливу роль» [5, с. 30].

Крім того, підвищення рівня податкової культури як інституційної основи формування сприятливого фіскального середовища на регіональному і локальному рівнях, вимагає балансу між оптимальним рівнем податкового навантаження і запровадженням якісного податкового контролю за дотриманням норм податкового законодавства.

Податкове навантаження є основним атрибутом фіскального середовища, а його оптимальний рівень впливає як на стимулювання підприємницької активності, так і зниження тінізації економічних процесів (рис. 1.1).

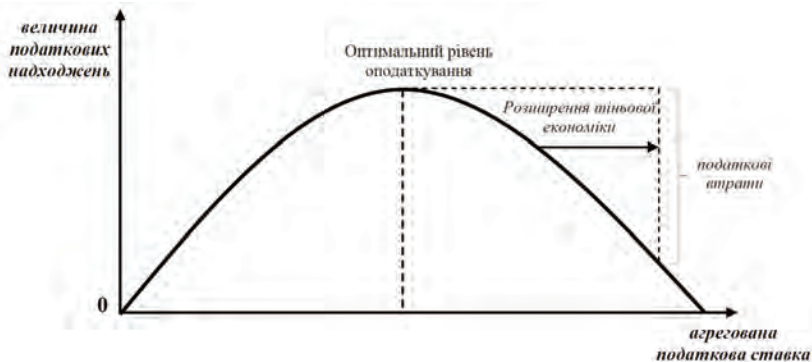

Рис. 1.1. Вплив рівня оподаткування на тіньову економіку згідно з концепцією А. Лаффера*

* побудовано на основі фіскальної концепції Лаффера А. [328].

На думку представників Міжнародного валютного фонду, державам, які

мають намір сприяти процесу детінізації економіки, слід сфокусуватися на: 1) спрощенні податкового законодавства та процедур адміністрування податків; 2) зниженні податкових ставок для мікро- та малого бізнесу; 3) зниженні бар'єрів для входу в офіційний сектор економіки; 4) сприянні більш гнучкому процесу найму та звільнення працівників; 5) покращенні та розширенні соціальних програм і програм охорони здоров'я [392, с. 4].

У своїй теорії А. Лаффер доводив, що надмірне зростання податкового навантаження спричиняє збільшення обсягів тіньової економіки. Концепція фіскальної «кривої Лаффера» базувалась на оптимумі податкового навантаження (35-37%), понад яке відбувалося скорочення податкової бази, і як наслідок – зниження бюджетних доходів країни [328].

Фіскальне середовище формується фіскальними інститутами та інституціям в контексті правил та обмежень, які регулюють відносини в процесі наповнення дохідної частини бюджетів і використання бюджетних коштів. Так, Б. Найт і Е. Левінсон до фіскальних інституцій включає традиційні податкові та видаткові обмеження, вимоги до збалансування бюджету, резервні фонди тощо [325]. Більш розширене поняття інститутів фіскального середовища надає А. Крисоватий, який розглядає їх як: “форми взаємовідносин держави, податкоплатників та громадян-виборців і, з одного боку, право держави встановлювати, законодавчо регламентувати, організовувати справляння податків та податкових платежів, розподіляти податкові надходження, а з іншого боку – право суб'єктів ринку на судовий захист від неправомірних податкових вилучень, можливість здійснення громадського контролю за фіском; форми взаємовідносин між державою – позичальником і власниками її боргових зобов'язань, право держави протягом обумовленого терміну розпоряджатися залученими шляхом запозичення коштами та право кредиторів вимагати своєчасного обслуговування і погашення боргу” [87, с. 176].

З погляду теоретичного обґрунтування, методології формування та ефективного управління розвитком фіскального середовища слід здійснити уточнення споріднених категорій на основі запропонованої структурно-змістової ієрархії цих понять за принципом зростання ступеня охоплення

економічних відносин (рис. 1.2), а також виокремлення структурно-логічних компонентів фіскального середовища та закономірностей їх взаємовідносин (рис. 1.3).

Рис 1.2. Співвідношення категорії «фіскальне середовище» зі суміжними категоріями (авторська розробка)

Досліджуючи особливості фіскального механізму та принципи його дії Канцур І. розглядає такий механізм як сукупність бюджетного та податкового механізмів, що поєднує в собі розподільчі процеси від сплати податків до використання фінансових ресурсів держави на соціальні потреби країни [78, с. 123]. Подібний підхід до розгляду сутності фіскального механізму використовують Базілінська О. та Панченко Н., які вважають, що фіскальний механізм є важливою складовою механізму бюджетного оподаткування, що забезпечує мобілізація фінансових ресурсів та наповнення дохідної частини державного бюджету [277, с. 10]. Фіскальна система поєднує в собі податкову і бюджетну системи, і пов'язана з об'єднуючим впливом на економіку за допомогою державних видатків і податків через фіскальну та регулюючу функції.

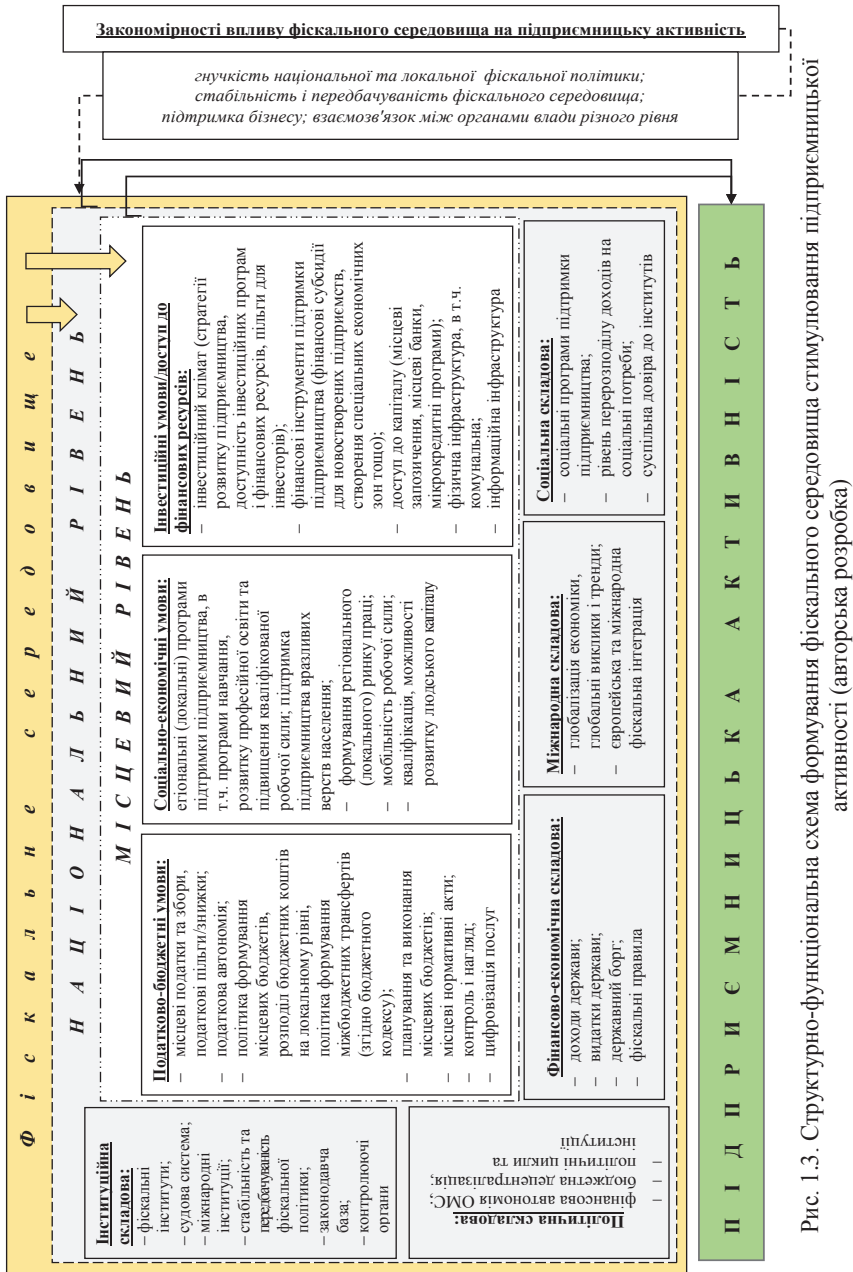

Рис. 1.3. Структурно-функціональна схема формування фінансового середовища стимулювання підприємницької активності (авторська розробка)

Питання фіскальної політики вивчаються досить активно в науковій літературі. Зокрема, Слатвінська М. О., розглядає фіскальну політику як сукупність заходів, методів, прийомів уряду, спрямованих на формування, розподіл і використання централізованих фондів держави, вирішення суперечностей, що виникають як реакція на зовнішні та внутрішні фіскальні шоки й згладжування дисбалансів, які утворюються у фіскальній системі, шляхом змін у системі оподаткування, державних видатках, соціальних внесках, фінансуванні боргу з метою впливу на економіку й реалізації завдань стратегії соціально-економічного розвитку країни [228, с. 23]. Фіскальною політикою також називають комплекс заходів, за допомогою яких держава впливає на економіку через структуру податкових надходжень до державного бюджету, напрями здійснення державних видатків та способи залучення позикових коштів, з метою максимального використання можливостей податкового забезпечення функціонування держави та потенційного фіскального ефекту економічно виправданого державного запозичення задля ефективного фінансування суспільно необхідних видатків, спрямованих на підвищення ефективності економіки та стимулювання економічного зростання [227, с. 13].

Також ряд авторів пропонують фіскальну політику розглядати як комплекс заходів, за допомогою яких держава впливає на економіку через структуру джерел державних доходів і напрямів державних витрат шляхом зміни виду і ставок податків, зборів, відрахувань та інших обов'язкових внесків до бюджету, державні позабюджетні фонди, а також за рахунок вибору розмірів і складу обов'язкових державних витрат у вигляді утримання, виплат, дотацій, трансфертів та субсидій на всіх рівнях державного управління, спрямованих на підвищення ефективності національної економіки та стимулювання економічного зростання країни в системі світового господарства [37, с. 91].

У більшості теоретичних підходів науковців, фіскальна політика розглядається як складна система різних, взаємопов'язаних між собою елементів, які в поєднанні дозволяють органам державної влади здійснювати

вплив на економічну поведінку господарюючих суб'єктів. Проте в багатьох концепціях автори досить детально намагаються прописати всі компоненти такої політики, що, на нашу думку, не зовсім доречно, оскільки такі складові є передусім компонентами фіскального механізму, за допомогою якого відбувається вже реалізація фіскальної політики в країні.

Під регіональним фіскальним простором розуміють резерв ресурсів приватного та публічного секторів, який є доступним для досягнення пріоритетних цілей соціально-економічного розвитку або може бути створений субнаціональними органами влади шляхом реалізації цілеспрямованого комплексу заходів у сфері податкової, бюджетної та боргової політики без зниження фіскальної стійкості регіону у середньостроковій перспективі з урахуванням обмежень чинної моделі фіскальної децентралізації. При цьому, інституційне середовище розвитку фіскального простору регіонів частково формується державою шляхом визначення повноважень у сфері формування доходів, здійснення видатків та залучення внутрішніх та зовнішніх позик, а також субнаціональними органами влади через прийняття конкретних фіскальних рішень з урахуванням макроекономічних передумов, нормативно-правових обмежень та вподобань і потреб економічних агентів [254].

Визначення фіскального простору регіону, до прикладу, яке використовує Цимбалюк І., називаючи його середовищем взаємодії між економічними суб'єктами та органами самоврядування стосовно перерозподілу фінансових ресурсів регіону, детермінантами формування та розширення якого є: орієнтири та механізми фіскальної політики; бюджетний устрій і структура бюджетної системи; величина податкового потенціалу території [255, с. 167], набуває ознак більш ширшого розуміння цього поняття саме як фіскального середовища.

Різниця між поняттями фіскального простору і фіскального середовища полягає в тому, що перший відповідає більше за можливості уряду для розширення видатків або зменшення податків без ризику фіскальної кризи та погіршення фіскальної стійкості країни. Тобто це певний резерв та межі

маневру у фінансовій політиці, який можна використовувати для фінансування нових програм, інвестицій або надзвичайних витрат (наприклад, соціальні програми, інфраструктурні проекти) без підвищення дефіциту бюджету чи рівня державного боргу до критичного рівня. І відповідно фіскальний простір характеризується здатністю держави підтримувати збалансовану фінансову систему, можливістю залучення додаткових доходів або скорочення витрат без негативних наслідків для економіки, здатністю проводити антикризову політику. В той же час, фіскальне середовище – це ширше поняття, яке описує загальну сукупність умов формування та реалізації фіскальної політики, які включають усі чинники впливу на державні фінанси, враховує економічний і політичний контекст, правове регулювання, макроекономічні індикатори, а саме: рівень доходів і витрат, податково-бюджетна політика, правова база, макроекономічні умови, податкова система, економічне зростання, інфляція, економічна, соціальна та політична стабільність, міжнародна кон'юнктура, в т.ч. рівень міжнародного кредитування, зовнішнього боргу, глобальні соціально-політичні ризики тощо. А також охоплює всі процеси, пов'язані з адмініструванням бюджетних доходів і витрат.

З огляду на те, що підприємницька (ділова) активність – це складна характеристика бізнес-середовища ведення підприємницької діяльності, яка зумовлює платоспроможність, фінансову стійкість та стабільність господарюючого суб'єкта, а також визначає його стан на ринку, забезпеченість і ефективність використання усіх видів ресурсів та результати господарювання [47, с. 251].

Тому фіскальне середовище стимулювання підприємницької активності – це складна поліфункціональна система, яка формується інститутами (в т.ч. неформальними) та інституціями, що визначають фіскальну політику держави та органів місцевого самоврядування і створюють сприятливі умови ефективної інституційно-упорядкованої взаємодії суб'єктів фінансових відносин при реалізації індивідуальних (нарошення фінансового потенціалу та підприємницької активності) та колективних (забезпечення бюджетної

ефективності та фінансової стійкості територіальних громад) інтересів у процесі створення, розподілу, перерозподілу і використання суспільного продукту на різних рівнях, а також обмежена зовнішніми чинниками впливу (економічними, соціальними і політичними тощо) на бюджетне планування.

Наявність сприятливого фіскального середовища може допомогти створити або розширити фіскальний простір, дозволяючи уряду діяти більш гнучко в бюджетній політиці. І це напряму пов'язано з проблемами, які сьогодні в умовах війни переживає наша країна. Адже у період війни глибина бюджетних проблем як на рівні держави, так і у територіальних громадах значно збільшилася, порівняно з мирним часом. Найважливішими стали питання фінансового забезпечення оборони і безпеки країни, підтримка формувань територіальної оборони, соціальний захист громадян, допомога сім'ям військовослужбовців і внутрішньо переміщеним особам, виконання запланованих заходів щодо утримання бюджетної сфери та фінансування першочергових місцевих програм. Тому ефективна політика створення сприятливого фіскального середовища дасть змогу вирішити проблему об'єктивного скорочення фіскального простору з метою збереження фінансової стійкості загалом.

1.2. Теоретичні засади фіскального стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад

Трансформація наукових теорій та концепцій щодо фіскального стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад відбувалась під впливом безперервного зростання та зміни потреб суспільства, модифікації вимог просторового та соціально-економічного розвитку, необхідності побудови резильєнтних економічних систем на різних рівнях управління в умовах нарощення децентралізаційних тенденцій територіального менеджменту, а також зважаючи на сучасні виклики глобальної та регіональної нестабільності.

Нестабільність соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад – це динамічний стан, що характеризується нерівномірним та циклічним характером *економічного зростання* (коливання економічного розвитку – виробництва, рівня безробіття, інфляції, боргових зобов'язань, інвестицій, кон'юнктури, конкурентоспроможності підприємств), *соціальної напруги* (поляризація суспільства, конфлікти, злочинність, якість освіти та медичного обслуговування, демографічна криза, міграція населення) та *політичної нестабільності* (корупція, інституційна спроможність місцевого самоврядування, ефективність управління, популізм, участь громадян у прийнятті рішень), що призводить до зниження якості життя населення та ускладнення процесів сталого розвитку.

Концептуальні положення і висновки теорій фіскального стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад дадуть змогу вибудувати оптимальні механізми фіскального регулювання бізнесу та модифікації фінансових відносин в умовах децентралізації, пошуку додаткових

можливостей нарощення податкового потенціалу територіально-суспільних систем і нарощення фінансового капіталу територій на основі формування сприятливого фіскального середовища діяльності бізнесу задля забезпечення економічного і соціального добробуту.

З однієї сторони, зважаючи на поглиблення глобальних фіскальних дисбалансів і загострення проблеми фінансової кризи важливо забезпечити збалансованість бюджетів на різних рівнях, що дасть змогу вирішити проблему резильєнтності фінансової системи. З огляду на моделі фіскальної рівноваги, сучасна фінансова наука оперує п'ятьма основними концепціями збалансування бюджету, в рамках яких прописані теоретичні моделі прийняття фінансових рішень для забезпечення сталого розвитку суспільства [88]:

1. Концепція збалансування бюджету на щорічній основі, суть якої полягає в необхідності щорічного збалансування бюджету на бездефіцитній основі.

2. Концепція циклічного збалансування бюджету, згідно з якою бюджет має бути збалансований не в календарному чи фінансовому році, а протягом усього економічного циклу. У цьому випадку державні запозичення виступають інструментом фінансування бюджетного дефіциту, що виникає в результаті скорочення доходів від оподаткування в депресивній фазі економічного циклу.

3. Концепція автоматично стабілізуючої економічної політики, що передбачає балансування бюджету протягом усього економічного циклу, проте увага акцентується у ній на так званих вмонтованих стабілізаторах.

4. Концепція компенсаційного бюджету, в якій наголошується на перманентно зростаючій стагнації економіки розвинутих країн і, відповідно, на неможливості зменшення постійно зростаючого дефіциту бюджету та повної відмови від державних запозичень.

5. Концепція фіскальної консолідації, науковий інтерес до якої зріс під впливом глобальної кризи 2008–2009 рр. і в умовах загострення боргових проблем у Греції, Іспанії, Ірландії і Португалії в 2010 р., масштабної світової пандемії 2019–2020 рр. В основу фінансової політики більшості країн на найближчі роки покладено ідею забезпечення стабільності бюджетної системи за рахунок збільшення бюджетного дефіциту з умовою виконання раніше

прийнятих боргових зобов'язань і сприяння інноваційному розвитку економіки. Така корекція фінансової політики визначається щонайменше двома причинами. По-перше, подальше нарощування бюджетних видатків суперечить політиці забезпечення фінансової стабільності і стримування інфляційних процесів. По-друге, накопичений у більшості країн за попередні періоди тягар соціальних зобов'язань і зростання його у часи кризи та пандемії буде збільшуватися, що виллється у більш жорстокі бюджетні та фіскальні правила та вимоги до скерування бюджетних коштів.

Проте, з іншої сторони, забезпечення фіскальної рівноваги тягне за собою загрозу подальшого зростання податкового навантаження на бізнес, певний рівень якого може спричинити затухання підприємницької активності та переходу бізнесу у тінь. І саме в цьому контексті, цінною є теорія А. Лаффера, який доводив, що надмірне зростання податкового навантаження спричиняє збільшення обсягів тіньової економіки [328]. Концепція фіскальної «кривої Лаффера» базувалась на оптимумі податкового навантаження (35-37%), понад яке відбувалося скорочення податкової бази, і як наслідок – зниження бюджетних доходів країни. На основі показника еластичності оподаткування вчений доводив, що: в міру зростання навантаження (норми оподаткування) еластичність збільшується, що зумовлює ухилення від оподаткування. Фактично А. Лаффер підтвердив тезу Дж. Кейнса, що в кризових умовах (чи стагнації) державна фіскальна політика повинна ґрунтуватись на зниженні граничних податкових ставок. У протилежному випадку збільшення податкового тягара призводить до низки негативних наслідків: сприяє практичній діяльності економічних агентів із використанням різноманітних «схем», спрямованих на уникнення (tax avoidance) чи ухилення (tax evasion) від оподаткування; стимулює додатковий попит на корупційні дії. При цьому застосування репресивних заходів призводить лише до тимчасових, ситуативних результатів.

В подальших наукових пошуках вчені дійшли висновку, що просте зниження податків не обов'язково призводить до детінізації економіки у довгостроковій перспективі. Встановлений за теорією А. Лаффера взаємозв'язок між податковим навантаженням та масштабами тіньової економіки не завжди є лише прямо пропорційний, а на практиці цей процес є

складнішим і залежним від багатьох чинників. Зокрема, Є. Балацький акцентує увагу на тому, що для відносно менш збалансованих економічних систем, спостерігається нестійкість та поліваріантність фіскальних оптимумів Лаффера [4]. А високе податкове навантаження на думку М. Флейчук обумовлює надмірні обсяги тінізації для країн із трансформаційною економікою та низькими доходами [248].

Методологічні засади дослідження фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад ґрунтуються на міждисциплінарному підході, який поєднує основні постулати та висновки теорії регіонального та місцевого економічного розвитку, теорії фінансів, теорії фінансових криз та резильєнтності економічних систем, інституційної теорії, концепцій поведінкової економіки (рис. 1.4).

Представники інституційної теорії розглядають фіскальне середовище стимулювання підприємницької активності через призму ролі інститутів та інституцій як чинників впливу на формування і реалізацію фіскальної політики, розвитку сприятливих фіскальних умов провадження підприємницької діяльності в регіонах та територіальних громадах, фінансової стабільності загалом.

Зокрема, неоінституційний підхід до економічного розвитку Дуглас Норта створив фундамент для розуміння того, як інституції, правила та норми впливають на фіскальну політику і формують фіскальне середовище підприємницької активності, включаючи історичний, політичний, економічний і соціальний аспекти ("Institutions, Institutional Change, and Economic Performance", 1990).

У висновках з теорії публічного вибору та концепції фіскальної відповідальності лауреата Нобелівської премії з економіки Джеймса Б'юкенена підкреслюється важливість конституційних та політичних рамок у формуванні бюджетної політики. Метапідхід Б'юкенена базується на аналізі того, як політичні інституції взаємодіють з економічними системами, включаючи

фіскальні процеси (*"The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy"* (1962, з Гордоном Таллоком).

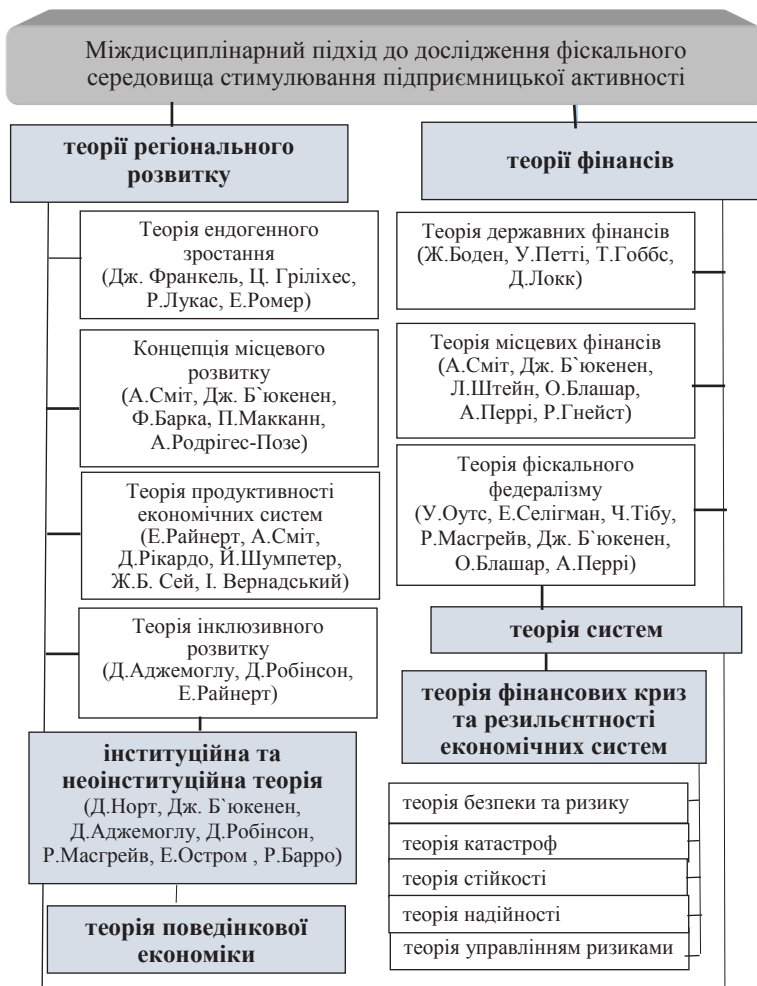

Рис. 1.4. Теоретико-методологічні основи дослідження фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад (авторське узагальнення)

Дарон Аджемоглу та Джеймс Робінсон у праці *"Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty"* (2012) розглядають взаємодію між політичними та економічними інституціями, а саме досліджують роль та вплив інституції на створення чи обмеження фіскального простору, економічні результати, систему управління фінансами та формування сприятливого фіскального середовища підприємницької діяльності.

Представник класичної економічної теорії Річард Масгрейв, який відомий своїми роботами з державних фінансів та теорії суспільних благ, аналізував особливості та тенденції впливу функцій держави (розподіл ресурсів, стабілізація економіки, перерозподіл доходів) на можливості реалізації фіскальної політики, при цьому вивчав взаємодію економічних і політичних компонентів формування фіскального середовища.

Лауреатка Нобелівської премії з економіки Еліанор Остром досліджувала можливості управління спільними ресурсами і важливість місцевих інституцій для підтримки стабільності державних фінансів, а її напрацювання є корисними у процесі обґрунтування завдань та інструментів реалізації фіскальної політики та формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності.

Роберт Барро у праці *"Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study"* (1997) розробив моделі фіскальної політики і досліджував її вплив на економічне зростання та державний борг, а також вивчав роль інституцій у формуванні бюджетної політики.

Основні постулати теорії державних фінансів (Ж.Боген, У.Петті, Т.Гоббс, Д. Локк та ін.) щодо формування сприятливого фіскального середовища для розвитку бізнесу ґрунтуються на принципах, які стимулюють економічне зростання, підтримку підприємництва та ефективне використання державних ресурсів. Серед чинників стимулювання підприємницької активності виділяють:

- прозорість і стабільність податкової політики, адже прогнозовані податкові ставки і стабільні умови створюють сприятливі фіскальні умови для

інвесторів та підприємців, дає змогу забезпечити довгострокове планування господарської діяльності та капіталовкладень;

- стимулювання розвитку бізнесу шляхом надання податкових пільг для певних пріоритетних секторів економіки або видів діяльності, наприклад, для малого та середнього бізнесу, інноваційних компаній, підприємств із високою доданою вартістю тощо;

- оптимізація податкового навантаження, адже його надмірність може стримувати бізнес-активність, і не дає змоги підприємствам ефективно функціонувати та реінвестувати прибутки;

- рівність умов оподаткування для всіх учасників ринку, запобігаючи дискримінації за масштабом бізнесу чи видом діяльності для збереження конкуренції та підприємницької мотивації;

- підтримка інноваційно-інвестиційної активності підприємств через відповідні фіскальні стимули для впровадження нових технологій, екологічно чистих рішень та інше, що в подальшому забезпечуватиме підвищення продуктивності та конкурентоспроможності бізнесу;

- фіскальна децентралізація через делегування частини податкових надходжень на місцевий рівень може стимулювати регіональний бізнес і розвиток місцевої економіки, адже місцеві органи влади краще знають потенціал, потреби і можливості ефективнішого перерозподілу ресурсів локального розвитку, в т.ч. за рахунок підтримки місцевого бізнесу;

- ефективність механізмів боротьби з ухиленням від сплати податків в системі формування фіскальної політики, адже зниження рівня тіньової економіки не лише задовольняє потребу у збільшенні податкових надходжень для вирішення соціальних завдань, але і створює рівноправні умови для всіх учасників ринку;

- інституційна підтримка бізнесу через консультаційні центри, програми навчання, гранти та інші форми інституційної інфраструктури підтримки бізнесу.

Теорія місцевих фінансів Лоуренса Штейна (Lawrence E. Stein) [409], розкриває основні чинники формування сприятливого фіскального середовища розвитку бізнесу та стимулювання підприємницької активності на локальному рівні через ефективний розподіл ресурсів на місцевому рівні, забезпечення фінансової автономії місцевих бюджетів і незалежності (відповідальності) місцевих органів влади за задоволення суспільних потреб, використання ресурсів і результати локального розвитку. Вчений наголошував на важливості місцевих податкових інструментів, таких як податок на нерухомість або місцеві збори, які можуть забезпечити сталий дохід для територіальних громад. Вплив місцевої влади на розмір і адміністрування податків дасть змогу забезпечити стабільність місцевих бюджетів і задоволення потреб як своїх громадян, так і суб'єктів бізнесу щодо сприятливих умов їх функціонування. Штейн підкреслював важливість міжбюджетних трансфертів як засобу забезпечення справедливості і фінансового вирівнювання між багатими та бідними регіонами. Міжбюджетні трансферти повинні бути спрямовані на зниження дисбалансу у фінансових ресурсах і допомогу біднішим регіонам у виконанні їхніх функцій, зберігаючи при цьому стимули до економічного зростання.

Німецький вчений Рудольф Гнейст [311] зробив значний внесок у розвиток теорії місцевих фінансів та визначив такі основні доміанти формування ефективного фіскального середовища розвитку локальної економіки, як: важливість місцевого самоврядування та його фінансової автономії (місцеве самоврядування здатне сприяти ефективному управлінню, коли фінансова автономія поєднується з прозорістю, підзвітністю та залученням громадян); чіткий розподіл функцій між центральним і місцевим рівнями управління, що дає змогу їх оптимізувати та уникнути дублювання. На його думку, місцеве оподаткування не лише забезпечує доходи для громади, але й підвищує їх відповідальність щодо сплати місцевих податків, мотивує до контролю та підзвітності діяльності місцевої влади. Крім того, прозоре управління місцевими фінансами сприяє довірі громади, стимулює економічну активність та покращує якість наданих послуг. Гнейст акцентував увагу на

важливості залучення громадян до процесів управління через обговорення місцевих податків, бюджетів та витрат, адже це формує почуття відповідальності, сприяє активному контролю з боку громади за місцевими витратами і ефективним використанням ресурсів.

Один з представників теорії фіскального федералізму, американський економіст Воллес Оутс [356] при вивченні фіскального середовища стимулювання підприємницької активності опирався на особливості фінансових відносин між різними рівнями влади в федеративних та децентралізованих державах. А саме вчений у своїх дослідженнях розглядав, як можна найкращим чином розподілити функції і ресурси між центральним та місцевими урядами, щоб максимізувати ефективність використання публічних ресурсів і підвищити добробут громадян.

Вчений доводив, що якщо потреби в державних послугах різняться між регіонами, децентралізоване надання таких послуг може забезпечити більш ефективний їх розподіл. І відповідно зазначав, що децентралізація дозволяє кожному регіону адаптувати фінансову політику та рівень оподаткування під свої потреби, що призводить до більшої ефективності використання ресурсів. А міжбюджетні трансферти В. Оутс розглядав як інструмент, що допомагає вирівняти фінансові можливості між регіонами, особливо в тих випадках, коли ресурси або податковий потенціал розподілені нерівномірно. Відповідно завдяки трансфертам можна зменшити економічну нерівність між регіонами у формуванні фіскального середовища і забезпечити основний рівень публічних послуг на всій території держави.

Теорія фіскального федералізму також підтримує ідею конкуренції між регіонами. Відповідно для формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності на регіональному чи локальному рівнях, місцеві органи влади можуть конкурувати за мешканців та інвестиції, пропонуючи вигідні умови оподаткування та якісні послуги. Така конкуренція може стимулювати регіони до впровадження ефективнішої фіскальної політики для створення більш сприятливих умов для ведення бізнесу та підвищення якості

життя мешканців. В. Оутс вважав, що податкові повноваження мають бути розподілені між центральним і місцевими рівнями влади так, щоб уникнути податкового дублювання і водночас забезпечити фінансову незалежність кожного рівня влади – наприклад, податки, що стосуються мобільних об'єктів (наприклад, капітал), мають адмініструватися центральною владою для запобігання "податкових воїн", тоді як податки на нерухомість можуть залишатися у віданні місцевої влади. А ефективність фіскального середовища загалом обумовлюється чітко визначеними правилами міжбюджетних трансфертів, розподілу доходів і витрат на різних рівнях управління, що важливо для уникнення фінансових дисбалансів, досягнення економічної стабільності та соціального добробуту в масштабах країни.

Чарльза Тібу у своїй теорії фіскального федералізму [426] визначає конкуренцію між місцевими урядами як чинник формування регіонального (локального) фіскального середовища стимулювання підприємництва, адже конкуренція дає можливість забезпечувати оптимальні набори послуг і податків, ефективний розподіл ресурсів, стимулює підвищення якості суспільних послуг та витрат. Головна ідея моделі "голосування ногами" в теорії Ч. Тібу полягає в тому, що громадяни обирають юрисдикцію, яка найкраще відповідає їхнім уподобанням щодо набору суспільних послуг і рівня податків. Тому фінансова автономія місцевих органів влади дає їм змогу пропонувати різні комбінації податків і суспільних послуг, стимулює конкуренцію між громадами. Проте теорія фіскального федералізму Ч.Тібу має певні обмеження, які полягають у нерівності потенціалу між регіонами, а від так більш багаті громади можуть надавати більш якісні послуги за нижчих податків, що може призводити до нерівності між громадами, а крім того громадянам не так легко змінювати місце проживання через економічні та соціальні обмеження, а також інформаційну асиметрію щодо рівня послуг та оподаткування в інших громадах.

Теорія Річарда Масгрейва [353] стала основою сучасного підходу до фіскального федералізму і значною мірою вплинула на формування бюджетної

політики багатьох країн. В контексті формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності теорія підкреслює важливість розподілу фіскальних функцій між різними рівнями влади (центральный, регіональний і місцевий) з урахуванням ефективності розподілу ресурсів, стабілізації економіки та перерозподілу доходів. Р. Масгрейв виокремив три основні функції фіскальної політики, які мають бути розподілені між різними рівнями влади. А саме розподільна функція на його думку найефективніше реалізується на місцевому рівні влади, бо ближче до потреб мешканців, стабілізаційна – краще виконується на центральному рівні для забезпечення макроекономічної стабільності (зайнятість, інфляція, економічне зростання), а перерозподільна – також слід залишати на центральному рівні, щоб уникнути нерівності в різних регіонах та забезпечити єдиний стандарт соціальної підтримки. Масгрейв вважав, що для ефективного виконання функцій місцеві органи влади повинні мати певну фінансову автономію щодо оподаткування і розподілу бюджету, що стимулює місцеву владу до ефективного управління ресурсами. Його теорія також спрямована на досягнення горизонтальної (рівні умови оподаткування для населення з однаковими доходами незалежно від місця проживання) та вертикальної (прогресивне оподаткування для зменшення нерівності) рівності.

Едвін Селігман, Олів'є Блешар, Андреас Перрі також вивчали фіскальну децентралізацію, розглядали ефективність податкової та бюджетної політики в умовах децентралізації та взаємодії між центральними й місцевими органами влади досліджували питання міжбюджетних трансфертів, та обґрунтовували необхідність підтримки фінансової автономії на місцевому рівні.

Міждисциплінарний підхід до дослідження фіскального середовища стимулювання підприємницької активності також передбачає врахування концептуальних положень і висновків теорії фінансових криз та резильєнтності економічних систем, які особливо актуальні сьогодні для України в умовах війни та впливу глобальних викликів нестабільності.

Так, наприклад, в рамках теорії циклічності податкових надходжень

(А.Лаффер, Д.Кейнс, Р.Муці, М.Фрідман, К.Шмідт, К. Коу та ін.) вважається, що фінансові кризи значно зменшують податкові надходження через падіння доходів підприємств і громадян, що в свою чергу, впливає на бюджет держави. В періоди економічного спаду зменшується кількість платників податків, відбувається скорочення економічної активності, безробіття, зниження прибутків компаній, зниження рівня споживчого попиту та інвестицій, що зменшує податкові надходження.

Так, представник цієї теорії Артур Лаффер визначаючи зв'язок між податковими ставками та податковими надходженнями, також досліджував циклічність податкових надходжень і дійшов до висновку, що в умовах економічних спадів висока податкова ставка може привести до зниження стимулів до виробництва і, відповідно, до зниження податкових надходжень. У періоди економічного зростання навпаки, підвищення податків може призвести до збільшення податкових надходжень.

Макроекономічна теорія Джона Мейнарда Кейнса фокусувалася на вивченні циклів економічної активності та їх впливу на державні фінанси. А саме стверджував, що в періоди рецесії уряди повинні збільшувати державні витрати для стимулювання попиту та підтримки економічної активності, адже податкові надходження можуть знижуватись через падіння прибутків та зменшення виробничої діяльності.

Річард Муці та Карл Шмідт, як класичні теоретики фіскальної політики, також вважали, що податкові надходження змінюються відповідно до економічних циклів. Згідно їх теорій податкові ставки мають вплив на економічну активність в різні періоди циклу і відповідно вони повинні адаптуватися до стану економіки: під час зростання економіки податки можуть бути підвищені для забезпечення збалансованого бюджету, а в періоди рецесії – знижені для стимулювання споживчого попиту та інвестицій, економічного зростання.

Мілтон Фрідман, один з найбільших представників монетаризму, також торкався проблеми податкових надходжень у контексті економічних циклів.

Він вважав, що податки та витрати повинні бути стабільними, незалежно від фаз економічного циклу, щоб уникнути дестабілізуючих ефектів фіскальної політики. Крістофер П. Коу вивчав роль фіскальної політики під час фінансових криз і економічних циклів, а саме аналізував, як уряди маніпулюють податковими надходженнями під час спадів і бумів для досягнення короткострокових економічних цілей, а також можливі негативні наслідки цих змін. А теорія циклічної бюджетної політики є комбінацією підходів вивчення динаміки економічних циклів та податкових надходжень, і її основні прихильники підтримують ідеї автоматичних стабілізаторів в економіці, адже зниження податкових ставок під час рецесій або надання податкових пільг може допомогти урядам компенсувати зниження надходжень, що дозволяє утримати соціальні програми та стимули для бізнесу. Уряди повинні коригувати свою фіскальну політику залежно від поточного економічного стану, щоб уникнути перегріву економіки або занадто глибоких спадів.

Представники теорії "ефекту нагромадження боргу" (Д. Кейнс, Ф. Хайск, Р. Барро, М. Фрідман, Л. Саммерс та П. Кругман) вивчали як фінансові кризи, фіскальні дефіцити та політика державного запозичення впливають на економіку, зокрема на податкові надходження та фіскальну політику, а саме розглядали вплив фінансових криз на зростання державного боргу і обґрунтовували необхідність збільшення урядами витрат на підтримку економіки (компенсаційні пакети, стимули для бізнесу, соціальні програми). Для покриття дефіциту бюджету держави можуть підвищувати податки або запроваджувати нові податкові стягнення. Зростання податкового навантаження, в свою чергу, може погіршити економічну ситуацію, створюючи додаткове навантаження на підприємства і домогосподарства. Зокрема, Ларрі Саммерс та Пол Кругман розглядали державний борг як важливий інструмент для економічного зростання в умовах рецесії, але зазначали, що занадто великий борг може обмежити фіскальні можливості в майбутньому, оскільки уряди будуть змушені підвищувати податки або зменшувати витрати на

обслуговування боргу, що може призвести до зростання фінансових ризиків та інфляційних тисків. Зокрема, після фінансової кризи 2008 року багато країн (особливо в Європі) зіткнулися з необхідністю скорочення бюджетних дефіцитів шляхом підвищення податків, що також зумовлювало соціальну та економічну напругу.

Теорія податкової стабільності та адаптації пояснює можливості збереження стабільності податкової системи в умовах фінансової кризи на основі адаптаційних змін. Наприклад, у періоди спаду можуть бути знижені податкові ставки на деякі категорії доходів чи знижено податкове навантаження на підприємства для стимулювання економічної активності. Наприклад, під час економічної рецесії 2009 року деякі країни ЄС знижували ставки ПДВ, що сприяло підтримці споживчого попиту. Концепція зміни структури податкових надходжень в умовах кризи обумовлює необхідність перегляду податкової політики у напрямку обґрунтування тих податків, які забезпечують більшу стабільність у складних економічних умовах. А саме на основі зменшення залежності від податку на прибуток або доходи компаній і підвищення значення непрямих податків (наприклад, ПДВ, акцизи). Концепція фіскальної консолідації після фінансових криз розкриває можливості зменшення дефіциту бюджету через скорочення витрат або збільшення податкових надходжень. Це може включати як зниження державних витрат (наприклад, скорочення соціальних програм), так і підвищення податків, проте в короткостроковій перспективі це може також погіршувати економічне становище. Концепція фінансової реструктуризації податків в умовах фінансових криз описує платформу для проведення податкової реформи, спрямованої на відновлення економіки, яка включає зміну податкових ставок, оновлення системи адміністрування податків, а також введення нових податкових інструментів для покращення фіскальної дисципліни. Наприклад, у деяких країнах були впроваджені нові податки на багатство або надприбутки для компенсації бюджетних дефіцитів після криз. Концепція соціального ефекту податків у кризовий період пояснює соціальну роль та наслідки рівня податкового

навантаження – в умовах економічної рецесії, коли уряди скорочують соціальні витрати, це може призвести до збільшення бідності та соціальної напруги, що, у свою чергу, може мати довгострокові негативні наслідки для економіки.

Методологія дослідження фіскального середовища стимулювання підприємницької активності безпосередньо пов'язана з теоретико-методичними та концептуальними конструкціями та підходами еволюції теорії складних систем, зокрема резильентності соціально-економічних систем в контексті необхідності підтримки балансу між її міцністю та гнучкістю [360]. Зважаючи на те, що фіскальне середовище також набуває ознак економічної системи, то її резильентний стан через рівень її стійкості до системних ризиків вважається результатом підтримки нею оптимального динамічного балансу між двома структурними властивостями – міцністю та гнучкістю. Міцність (robustness) дає здатність системі зберігати стабільність у ситуації раптового шоку, тобто абсорбувати шоки, мінімізуючи їх негативний вплив на свою структуру та продуктивність. Гнучкість (flexibility) розкриває здатність системи швидко відновлювати ефективне зростання після шоку за рахунок адаптації своєї структури та ресурсного потенціалу до посткризових змін у навколишньому середовищі [73]. Тобто, фіскальне середовище стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад має бути достатньо міцним для поглинання зовнішніх шоків та викликів і водночас гнучким в процесі оптимізації структурних компонентів та ресурсів для забезпечення належних умов розвитку бізнесу в нових умовах.

1.3. Концептуальні підходи до регулювання соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад в умовах нестабільності

Теоретичне підґрунтя дослідження фінансового середовища стимулювання підприємницької активності включає також комплекс концептуальних та теоретико-методичних підходів та напрямів, які охоплюють питання регулювання соціально-економічного розвитку на регіональному і місцевому рівні в умовах нестабільності. Адже сьогодні одним з найбільшим викликом і шоком для національної та локальних економік є військова агресія Росії проти України, яка через продовження гострої фази бойових дій, щоденне зростання втрат виробничого та інфраструктурного потенціалу України, супроводжується руйнування виробничих потужностей, житлового фонду, нежитлової, транспортної та соціальної інфраструктури; обмеження використання національного земельного фонду внаслідок його часткової окупації, а також шкоди, завданої мінуванням, обстрілами та забрудненням українських територій; скорочення частки робочої сили, зайнятої у продуктивному виробництві; зменшення обсягу споживчих витрат населення; переорієнтація державних видатків на користь сфер, які прямо не пов'язані з виробництвом ВВП; зростання рівня інфляції, боргових зобов'язань та знецінення національної валюти; прямі та суміжні інвестиційні втрати; підвищення цін на енергоресурси; зниження якості людського капіталу через психологічні травми та ризик втрати життя [34]. В умовах продовження бойових дій постійно втрачається потенціал регіонального та локального, на рівні територіальних громад, соціально-економічного розвитку через погіршення умов функціонування бізнесу, імовірність зупинення підприємств, переривання ланцюгів постачань, втрату кадрового потенціалу тощо.

Все це актуалізує напрям досліджень в контексті розробки теоретико-методологічного інструментарію регулювання соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад в умовах нестабільності на основі

систематизації та узагальнення висновків теорії ендегенного зростання, концепцій місцевого розвитку, теорії продуктивності економічних систем, теорії інклюзивного розвитку та інших. Адже ефективність та якість економічного розвитку на регіональному і місцевому рівнях виступає одночасно і чинником, і наслідком формування на довгостроковій основі сприятливого фіскального середовища для розвитку підприємницької діяльності.

Теоретичні концепції ендегенного зростання, які були започатковані низкою вчених (Дж. Франкель [303], Ц. Гріліхес [312], П. Ромер [385], Р. Лукас 336) дають змогу систематизувати сукупність визначальних чинників формування потенціалу економічного розвитку регіонів і територіальних громад. Так, основоположник теорії ендегенного зростання П. Ромер наголошував, що детермінанти, які визначають довгострокове економічне зростання, важливіші, ніж механізм ділового циклу чи результати монетарної або фіскальної політики держави, спрямованих на протидію циклічним коливанням. Вчений у конкурентній рівноважній моделі економічного зростання розглядає та аналізує технологічні зміни як ендегенний чинник і показує, як знання можуть слугувати двигуном довгострокового економічного зростання [252]. "Ідеї – це економічні блага, які не обмежені у використанні й можуть створювати нескінченні можливості для зростання" [389].

П. Ромер вперше вводить концепцію ендегенного зростання через збільшення масштабів виробництва, технологічний прогрес і людський капітал. Його модель ендегенного зростання базується на низці положень, зокрема [385; 387; 388]:

- найважливішим чинником економічного зростання є технологічні зміни, які дозволяють використовувати різноманітні сполучення наявних у суспільства чинників виробництва;

- "економічне зростання не є подарунком долі, це результат цілеспрямованих інвестицій у науку, технології та освіту";

- "ринок, що стимулює інновації та розповсюдження знань, є основою

довгострокового економічного розвитку";

- технологічні зміни відбуваються завдяки діяльності людей, які реагують на ринкові стимули;

- виробничі технології відрізняються від інших економічних товарів, а інвестиції в людський капітал і інновації сприяють довготривалому зростанню економіки.

Дж. Франкель у своїх працях досліджував питання економічної інтеграції та валютної політики на прикладі ринку США [304], визначав критерії оптимальної валютної зони з огляду на їх ендегенність, що розширило теорію валюти та інтеграції [306], здійснив оцінку глобальних економічних змін та впливу китайської валюти на світову економіку [305] і доводив що "технологічний прогрес і глобалізація взаємно посилюють одне одного, стимулюючи ендегенне зростання через інтеграцію ринків і розповсюдження інновацій", а "відкритість до міжнародної торгівлі сприяє передачі знань і технологій, що підвищує продуктивність у довгостроковій перспективі".

Один з представників теорії ендегенного зростання Цезар Гріліхес (Zvi Griliches) також наголошував на тезі, що технологічні інновації є чинником ендегенного зростання на регіональному і локальному рівнях. А саме, дослідив вплив технологічних інновацій, зокрема гібридного кукурудзяного насіння, на аграрне виробництво та економічний розвиток [313]. У своїй праці «Production Functions in Manufacturing: Some Preliminary Results» [314], *провів аналіз виробничої продуктивності та* ролі технологічних змін у виробничому процесі, та загалом економічної продуктивності. Зосереджувався на пошуку і вимірюванні ефектів "спільного використання" результатів наукових досліджень і розвитку, які, на його думку, мають важливе значення для економічного зростання. "Науково-дослідні розробки та їх комерціалізація – це ключові рушії продуктивності, які мають значний вплив на економічне зростання", "витрати на дослідження і розробки (R&D) – це інвестиції в майбутнє, що забезпечують ендегенне джерело прогресу" [315].

Основними детермінантами ендегенного зростання у своїх

концептуальних висновках Роберт Лукас (Robert Lucas) називає людський капітал, інституції, інвестиції та ефекти розвитку, а також підкреслює значення технологічних змін для економічного зростання. "Навички й освіта населення – це основа економічного зростання, адже знання, накопичені людиною, стають рушійною силою для інновацій і продуктивності." "Ендогенний характер технологій дозволяє економікам з часом досягати зростання без зовнішніх шоків" [336]. У своїй праці «Making a Miracle» [338] розглядає природу економічного чуда (на прикладі Японії) і роль інституцій у забезпеченні стійкого зростання.

Отже, теорія ендогенного зростання пояснює економічне зростання здебільшого внутрішніми, а не зовнішніми чинниками, серед яких ключовими є:

- розвиток знань, технологій і інновацій як головні рушії довгострокового економічного зростання, адже технологічний прогрес не є зовнішнім чинником, а виникає внаслідок цілеспрямованої діяльності економічних агентів, зокрема інвестицій у дослідження і розробки;

- розвиток людського капіталу – освіта, навички та компетенції працівників сприяють зростанню продуктивності, а інвестиції в людський капітал впливають на економічний розвиток;

- постійно зростаюча віддача факторів виробництва, таких як знання, інновації та інфраструктура;

- політика органів влади різних рівнів щодо стимулювання економічного зростання через: інвестиції в освіту та науку, сприяння розвитку інфраструктури, захист прав інтелектуальної власності, створення сприятливих умов для інновацій;

- економія масштабу на основі використання інноваційних продуктів та технологій, що набуває більшої ефективності для економіки;

- ендогенні джерела технологічного прогресу – інвестиції в R&D, підприємництво, конкуренцію та накопичення знань;

- інтерактивність між галузями та секторами – нові знання та інновації в

одній галузі можуть поширюватися на інші, сприяючи загальному зростанню.

Концепція місцевого розвитку базується на дослідженні просторових аспектів економіки та врахуванні локальних умов, ресурсів і можливостей для забезпечення сталого соціально-економічного зростання в окремих територіях. Основні підходи представників концепції місцевого розвитку (А. Сміт, Дж. Б'юкенен, Ф. Барка, П. Макканн, А. Родрігес-Позе) базуються на поєднанні економічних, соціальних, інституційних і екологічних аспектів, а також таких ключових детермінантх: унікальність територій – локальний розвиток обумовлюється набором специфічних ресурсів і можливостей територій; децентралізація – активна роль місцевих органів влади та громад у прийнятті рішень; інклюзивність – важливість залучення місцевих громад до процесу планування та реалізації стратегій розвитку; інвестиції у місцеві інновації, інфраструктуру та людський капітал; інтеграція між локальними, регіональними та глобальними економічними процесами.

Зокрема, А.Сміт у своїй класичній теорії економіки заклав основи для розуміння значення місцевих ринків і спеціалізації регіонів. Вчений наголошував, що спеціалізація, економічна свобода та поділ праці дозволяють регіонам і місцевостям ефективніше використовувати свої ресурси, що сприяє економічному розвитку. У своїй праці "Дослідження про природу і причини багатства народів" зазначав, що "природні переваги регіону, як-от клімат і ґрунт, дають йому перевагу, але лише праця та поділ праці можуть реалізувати ці переваги", а "розвиток будь-якої місцевості залежить від її здатності створювати ринки, де попит і пропозиція стимулюють економічну активність" [403]. А.Сміт також автор важливих ідей про моральні засади економічної діяльності [404], що пізніше були інтегровані в теорію місцевого розвитку і соціальної згуртованості.

Просторовий підхід Джеймса Б'юкенена до формування економічної ефективності через добровільне об'єднання економічних суб'єктів для спільного виробництва товарів і надання послуг розкриває важливість співпраці місцевих органів влади, бізнесу та громади для досягнення ефективного

розподілу ресурсів. "Кооперація на місцевому рівні, що базується на добровільності та взаємовигоді, є основою для створення ефективних інститутів розвитку" [281]. Також вчений здійснив аналіз можливих меж державного втручання в економічне життя, який послужив важливим підґрунтям для розуміння місцевих і глобальних економічних систем [282]. Доводив важливість інституційних обмежень для забезпечення свободи і розвитку на місцевому рівні. "Регіони розвиваються найкраще тоді, коли вони створюють умови для забезпечення суспільних благ через децентралізоване управління" [283].

Франческо Барка підкреслював, що місцевий розвиток має базуватися на територіальних підходах, які враховують унікальність регіонів та їхню соціальну і культурну специфіку. "Сталий місцевий розвиток можливий лише тоді, коли територіальні спільноти залучені до прийняття рішень і мають можливість впливати на своє майбутнє" [275]. Економічне зростання має інтегрувати економічні, соціальні та екологічні цілі, а також залучати місцеві спільноти до процесу прийняття рішень – це ключ до перетворення територій у процвітаючі регіони [274].

Просторові економічні моделі Філіпа Макканна пояснюють, як інфраструктура, транспортні системи та регіональні зв'язки впливають на продуктивність та конкурентоспроможність місцевих економік. Вчений наголошує на необхідності інвестицій у регіональні інновації та створення умов для інтеграції місцевої економіки у національну та глобальну. "Ефективність місцевого розвитку залежить від рівня зв'язності регіону: інфраструктура, транспорт і комунікації забезпечують його інтеграцію у ширші економічні системи"... "місцева економіка є динамічною системою, яка залежить від взаємодії між інноваціями, ринками та людським капіталом" [342; 343]. Теоретичні висновки вчений робив на основі аналізу нерівномірності економічного розвитку в Великій Британії, де підкреслював важливість місцевих політик у вирішенні цих проблем, а також вивчення сучасних економічних викликів для регіонів і міст ЄС з точки зору нової економічної

географії.

Роль інституцій у формуванні місцевого економічного розвитку є ключовою домінантою концепції Андреса Родрігеса-Позе, який підкреслює, що економічний успіх регіону залежить від якості інституцій, які забезпечують сталість правил, сприяють інвестиціям і залученню інновацій. Через слабкі інституції або неправильну локальну політику, вчений пояснює, чому деякі регіони залишаються відсталими, навіть за наявності ресурсів. "Слабкі інституції можуть звести нанівець навіть найкращі природні та людські ресурси", а "інвестиції в інфраструктуру та інновації мають сенс лише тоді, коли вони поєднуються з політикою, що сприяє соціальній згуртованості та зменшенню нерівності" [382]. Також вчений аналізує механізми глобалізації та їхній вплив на розвиток місцевих економік через призму інституцій [381; 384].

Теорія продуктивності економічних систем Е. Райнерта, А. Сміта, Д. Рікардо, Й. Шумпетера, Ж.-Б. Сея та І. Вернадського дає нам відповіді на ключові чинники регіонального і локального розвитку та організації економічних систем.

У контексті критеріїв та чинників зростаючої економічної віддачі, відомий норвезький вчений-економіст Ерік Райнерт підкреслює, що у сфері послуг та обробної промисловості немає активів, які залежать безпосередньо від природи, – ні полів, ні шахт, ні рибальських угідь, обмежених за кількістю або якістю. У цих галузях збільшення виробництва викликає падіння витрат або зростання віддачі. Промисловим компаніям і виробникам реалізованих послуг важливо мати велику частку на ринку, тому що великі обсяги виробництва дозволяють їм знизити витрати виробництва завдяки зростаючій віддачі. Зростаюча віддача створює владу над ринком: компанії великою мірою можуть впливати на ціну того, що вони продають (недосконала конкуренція).

Важливість вивчення в економічній науці явища зростаючої віддачі (витрати на виробництво падають при збільшенні обсягів виробництва), технологічного прогресу, можливості якого сильно різняться в різних видах економічної діяльності і синергії пояснюється тим, що саме ці чинники, діючи

спільно, утворюють ланцюгову реакцію, яка спричиняє структурні зміни, іменовані економічним розвитком. Країна (регіон), де спостерігається активний технологічний прогрес, де є зростаюча віддача і національні синергічні ефекти, розвиваються більш динамічно та ефективно. А бідні країни, що експортують види товарів, які не характеризуються технічністю, зростаючою віддачею та синергічними ефектами, несуть збитки [54].

Основними чинниками, які сприяють забезпеченню зростаючої віддачі, на основі стандартів економічної теорії та огляду економічної літератури було названо [190]:

1. *Економія від масштабу.* Ефект масштабу передбачає падіння граничних витрат виробництва за збільшення обсягів виробництва, яку межах великої організації, так і території, можливістю проведення великих науково-дослідних розробок, встановленням стандартів технологій, монополістичної конкуренцією і ін.

2. *Зростання освіти і якості людського капіталу.* У цій категорії розглядаються такі явища, як поглиблення спеціалізації працівників, що дозволяє в подальшому здійснювати також економію на масштабі, «крива навчання», згідно з якою накопичені у виробництві знання збільшують продуктивність праці; підтримка, поширення і розвиток інновацій; а також розширення інформаційних мереж для збільшення потоків обміну інформацією.

3. *Упровадження інноваційних технологій.* Інноваційний процес здатний на таку віддачу, ефективність якої набагато вища стандартних підходів і прийомів. Крім того, стимулювання технічного прогресу сприяє скороченню потреби в більш дорогих факторах виробництва [317] і, відповідно, знижує граничні витрати.

4. *Створення підтримуючих інститутів і розвиток менеджменту.* У цій категорії основними факторами розглядаються технологічні стандарти; інституційне середовище, які формують довгострокові тенденції економічного зростання; управління і структура організації та ін.

5. *Мережеві ефекти* (включно з так званою «інфрамаржинальною економікою»). Механізм дії зростаючої віддачі внаслідок реалізації мережевих ефектів відображає, наприклад, один із законів Меткалфа: корисність мережі дорівнює половині квадрата чисельності користувачів цієї мережі.

6. *Залежність від попереднього шляху* (path dependence). Цей фактор пояснює залежність поточного вибору агентів від зроблених раніше, зокрема випадкових, незначних історичних подій і т.д. Оскільки під час кожного вибору відбувається запам'ятовування інформації і створення певних зразків (патернів), то в подальшому витрати на прийняття рішень в межах обраного шляху (path) скорочуються, що призводить до ефекту зростаючої віддачі.

7. *Неподільність факторів виробництва*. У науковій літературі вказується, що зростаюча віддача пояснюється присутністю неподільності хоча б в одному з необхідних факторів виробництва.

8. *Просторові особливості*. «Територія» у такому разі розглядається як система локалізованих технологічних екстерналій. Простір є джерелом зростаючої віддачі від масштабу та позитивних екстерналій, які приймають форму економії від агломерування і локалізації. Більш високі темпи зростання досягаються в локальній виробничій системі, в якій зростаюча віддача від масштабу позитивно впливає на виробничу ефективність, призводить до зниження виробничих і трансакційних витрат та до зростання інноваційної спроможності економічних агентів. Щобільше, територія розглядається як система локального управління, яка об'єднує державу, приватних учасників ринку та інститутів. І територія є системою економічних та соціальних відносин, що становлять соціальний капітал конкретного географічного простору [284].

Водночас Е. Райнерт застерігає, що стрибок у передову економіку послуг навряд чи зможе допомогти біднішим країнам. Бідні люди, які стають багатшими, перш за все потребують промислових товарів. Просунута економіка послуг супутня тільки розвиненому промисловому сектору. Саме тому деіндустріалізація – знищення сектору зі зростаючою віддачею, яку проходять

периферійні країни під керівництвом світових фінансових організацій, є злочином проти людства. Треба відмовитися від продуктів, що ведуть у технологічний глухий кут, і ввести в національні виробничі системи конкуренцію Шумпетерового типу.

А. Маршалл писав, що вводити податки на діяльність зі спадаючою віддачею заради того, щоб субсидувати діяльність зі зростаючою віддачею, – це правильна стратегія. Він підкреслював, що важливо займатися виробництвом в секторах, де найшвидший технічний прогрес, і звертав увагу на роль синергії (ідея промислових районів) [54].

Констатуючи, що стандартна економічна теорія, на якій заснована сьогодняшня стратегія розвитку, не знає якісних відмінностей між видами економічної діяльності, Е. Райнерт рекомендує імплементувати якісні види діяльності, яким властиві такі методологічні характеристики: нові знання з високою ринковою цінністю; крута крива продуктивності; швидке зростання обсягу виробництва; стрімкий технологічний прогрес; активна науково-дослідна діяльність; заохочується навчання на практиці; інвестиції надходять у великому обсязі / неподільні; конкуренція недосконала, але динамічна; високий рівень заробітної плати; можливості для економії на масштабі і диверсифікації виробництва; висока концентрація галузей; високі ставки: високі бар'єри на вхід і вихід; зв'язок та синергія; інноваційні продукти тощо [54].

Успішна стратегія включає диверсифікацію виробництва, перехід від секторів зі спадаючою віддачею (традиційного виробництва сировинних матеріалів і сільського господарства) до секторів зі зростаючою віддачею (технологіям, інтенсивної обробної промисловості і послуг), у результаті відбувається поділ праці і виникає інший суспільний лад. Звільнивши з полону натуральне сільське господарство, така стратегія допоможе створити міський ринок для товарів, що сприяє спеціалізації та інноваціям, розвитку нових технологій, альтернативних секторів трудової зайнятості та економічної синергії, які об'єднують національну державу. Ключ до стабільного розвитку – це взаємодія між секторами зі спадаючою і зростаючою віддачею в межах

одного ринку праці [54]. Отже, головний «секрет економічного зростання» за Е. Рейнбертом – створення видів економічної діяльності із високою доданою вартістю, що стимулюють економіку і сприяють сталому розвитку. А економіки, які покладаються на експорт сировини, ніколи не досягнуть такого рівня багатства, як ті, що створюють складні промислові продукти. Успіх економічних систем пов'язаний із створенням конкурентоспроможних кластерів, які генерують високу додану вартість.

Теорія продуктивності економічних систем задовго до Е. Рейнберта була закладена також доробком вчених класичної економічної школи. Зокрема:

– А. Сміт вважав, що поділ праці сприяє підвищенню ефективності виробництва через спеціалізацію, а ринок і конкуренція мотивують до підвищення продуктивності. "Продуктивність праці, а отже і багатство нації, залежить від її здатності до спеціалізації" [403].

– Д. Рікардо розробив теорію порівняльних переваг, яка пояснює вплив міжнародної торгівлі на підвищення продуктивності економічних систем через ефективне використання ресурсів. "Продуктивність – це те, що визначає відносну перевагу в міжнародній торгівлі" А. Сміт вважав, що поділ праці сприяє підвищенню ефективності виробництва через спеціалізацію, а ринок і конкуренція мотивують до підвищення продуктивності. "Продуктивність праці, а отже і багатство нації, залежить від її здатності до спеціалізації" [377].

– Й. Шумпетер наголошував на ролі інновацій, технологічних проривів і підприємницької діяльності в підвищенні продуктивності, забезпеченні довгострокового економічного зростання та конкурентоспроможності. "Інновація – це серце капіталістичного процесу; саме вона руйнує старі структури та створює нові, сприяючи економічному зростанню" А. Сміт вважав, що поділ праці сприяє підвищенню ефективності виробництва через спеціалізацію, а ринок і конкуренція мотивують до підвищення продуктивності. "Продуктивність праці, а отже і багатство нації, залежить від її здатності до спеціалізації" [398].

– Ж.Б. Сей розробив концепцію, згідно з якою пропозиція створює власний попит. Це сприяє ефективному використанню ресурсів і підвищенню продуктивності, яка в свою чергу залежить від здатності ринкових механізмів забезпечувати баланс між виробництвом і споживанням, а сам ринок є саморежуючим механізмом підвищення продуктивності. "Продуктивність капіталу залежить від підприємницької активності, адже саме підприємці створюють попит, який забезпечує пропозиція" А. Сміт вважав, що поділ праці сприяє підвищенню ефективності виробництва через спеціалізацію, а ринок і конкуренція мотивують до підвищення продуктивності. "Продуктивність праці, а отже і багатство нації, залежить від її здатності до спеціалізації" [393].

– В. Вернадський розробив концепцію ноосфери, у якій продуктивність економічної системи залежить від гармонії між людиною та природою, тобто через екологічно стійкий розвиток. "Людина стає все більш могутньою геологічною силою, і її вплив на біосферу має бути усвідомленим для забезпечення гармонійного розвитку"... "Продуктивність економічної системи має базуватися на раціональному використанні природних ресурсів і знань для забезпечення стійкого розвитку" [431; 432].

Зважаючи на новітні тренди економічного розвитку (метрополізація, мережизація, інтелектуалізація та діджиталізація суспільно-економічних процесів), зростає необхідність пошуку виважених рішень щодо вибору траєкторії регіонального і локального розвитку, ефективного використання ендогенного соціально-економічного потенціалу громад і регіонів в умовах нестабільності, трансформації системи управління інноваційними процесами у контексті формування надійної основи для підвищення регіональної конкурентоспроможності. Зважаючи на ці умови виникла та отримала значний інтерес і поширення концепція інклюзивного сталого зростання (inclusive sustainable growth). Інклюзія (англ. inclusion – включення, залученість) – це процес збільшення ступеня участі усіх громадян соціуму у процесі економічного зростання для справедливого розподілу його результатів [76].

Засади теорії інклюзивного розвитку закладені в дослідженнях здебільшого іноземних науковців, зокрема Д. Аджемоглу та Д. Робінсон [268], Е.С. Райнерт [371-376], Дж. Подеста [366], З.М. Бедос [6], С. Голандер [319], Р. Райнері та Р. Р. Альмейда [370], Дж. Гупта та К. Вегелін [316] та ін. Концепція інклюзивного розвитку передбачає, що кожен суб'єкт економіки є важливим, унікальним, цінним для суспільства і має можливості, щоб задовольнити свої потреби. В узагальненому розумінні інклюзивний розвиток полягає в необхідності посилення залучення до вирішення проблем розвитку усіх верств населення, а також зростання залученості до розвитку усіх територій.

У своїй книзі "Чому нації занепадають" Дарон Аджемоглу та Джеймс Робінсон наголошують, що розвиток країн залежить від типу економічних і політичних інститутів. Інклюзивні інститути: гарантують права власності, верховенство права, рівний доступ до ринків і участь у прийнятті рішень; забезпечують широке залучення населення до економічної діяльності; стимулюють інновації, інвестиції та підприємництво. В свою чергу, екстрактивні інститути спрямовані на концентрацію влади та багатства у вузького кола осіб, призводять до нерівності, економічного застою та соціальних конфліктів. "Нації занепадають не через географію чи культуру, а через існування екстрактивних інститутів, які збагачують вузьке коло людей, позбавляючи інших можливостей для зростання". "Інклюзивність інститутів – це гарантія довготривалого процвітання, адже вона сприяє політичній стабільності та соціальній згуртованості"... "Історія показує, що нації, які зуміли створити інклюзивні інститути, стають більш стійкими до криз і змін" [269].

Ерік Райнерт зосереджується на тому, як інклюзивний розвиток пов'язаний із структурними змінами в економіці. Розвинуті економіки досягли успіху не завдяки вільним ринкам, а завдяки структурній політиці, спрямованій на розвиток галузей із високою доданою вартістю, які забезпечують зайнятість широким верствам населення і зменшують нерівність, тому "інклюзивний розвиток – це процес, де залучені всі: від робітників до підприємців, від

місцевих спільнот до глобальних ринків". Важливим є формування умов, за яких кожен має можливість брати участь у створенні економічного багатства. До того ж державна політика має бути спрямована на усунення структурних дисбалансів і нерівностей між регіонами... "Інклюзивність означає, що розвиток не повинен концентруватися лише у великих центрах чи вузьких секторах економіки, а має бути доступним для всіх"... "Місцеві громади потребують не лише фінансової підтримки, але й освітніх, технічних і соціальних можливостей для участі у розвитку" [376].

Дослідження означеної наукової полеміки дозволяє констатувати двоякість підходів до трактування категорії «інклюзивний розвиток»: з одного боку – це економічний розвиток, основною метою якого є скорочення бідності та нерівності, а з іншого – процес забезпечення повсюдної участі населення в процесі зростання як з точки зору прийняття рішень, так і у створенні самого зростання; забезпечення рівних можливостей всього населення для реалізації власного людського потенціалу незалежно від соціально-економічних умов, статі, місця проживання, віросповідання, етнічних коренів тощо [76].

Інклюзивний розвиток принципово відрізняється від стандартного економічного зростання, оскільки має ширші цілі, ніж збільшення доходів і ВВП, і вимагає, щоб уряд країни активно працював для досягнення цих цілей, не припускаючи, що позитивні результати автоматично з'являтимуться внаслідок зростання; зміщує акцент на розвиток людини і підвищення її добробуту та зниження рівня бідності і нерівності; спрямоване на зростання залученості та активної участі в економіці, а не лише на результати розподілу [11].

Зростання значення інновацій та технологій є важливим чинником стимулювання економічного розвитку на локальному і регіональному рівнях, особливо в умовах нестабільності. Зокрема, цифровізація економіки на основі створення інфраструктури для розвитку цифрових послуг (від електронного урядування до розвитку технологій для бізнесу) дозволяє знизити витрати, підвищити ефективність та сприяти розвитку нових індустрій. А розвиток

стартапів і інноваційних підприємств, в т.ч. технопарків, бізнес-інкубаторів і хабів для стартапів сприяє розвитку інноваційних проектів та залученню інвестицій в територіальні громади і регіони.

Концепції локального розвитку орієнтовані на використання внутрішніх ресурсів регіону або громади для досягнення сталого розвитку, а також підтримку інноваційного та підприємницького середовища. Зокрема, інструментами створення сприятливих умов для малого і середнього бізнесу є пільгові кредити, фінансові інструменти для стартапів, менторські програми для підприємств тощо. Формування локальних кластерів (наприклад, аграрних, технологічних, туристичних) дають змогу об'єднати місцеві підприємства та забезпечують їм додаткові можливості для розвитку. А сприяння розвитку соціального підприємництва одночасно вирішує економічні та соціальні проблеми місцевих громад.

В умовах нестабільності важливо зберігати стійкість регіональних економік, використовуючи концепцію циркулярної економіки, яка передбачає розвиток підприємств, що займаються переробкою відходів, відновлюваними джерелами енергії або виробництвом екологічно чистої продукції. Це створює додаткові робочі місця та знижує залежність регіону від імпортованих ресурсів. А впровадження інноваційних технологій для підвищення ефективності використання місцевих природних ресурсів (вода, енергія) зменшує витрати та стимулює розвиток економіки.

Стимулювання соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад в умовах нестабільності потребує комплексного підходу, що включає поєднання державної підтримки, приватних інвестицій, інноваційних рішень та ефективного управління. Важливими аспектами є активне використання ендogenous соціально-економічного потенціалу громад і регіонів, розвиток інфраструктури, підтримка малого і середнього бізнесу та інклюзивність розвитку. Місцеві органи влади повинні бути готові швидко реагувати на зміни, адаптуючи політику до конкретних умов та потреб своєї громади чи регіону. Адже, в умовах практично вичерпаного потенціалу

традиційних чинників економічного зростання, а також, зважаючи на новітні тренди та виклики економічного розвитку в умовах нестабільності, зростає необхідність пошуку виважених рішень щодо вибору траєкторії регіонального і локального розвитку, формування резильєнтних та конкурентоспроможних територіально-суспільних систем від локального до національного рівня як надійної основи для швидкого повоєнного відновлення.

Висновки до першого розділу

Методологічні засади дослідження фіскального середовища стимулювання підприємництва в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад ґрунтуються на міждисциплінарному підході та перетині наукових положень теорії регіонального розвитку (а саме, теорії ендегенного зростання, інклюзивного розвитку, продуктивності економічних систем, концепцій місцевого розвитку), теорії фінансів (теорій державних та місцевих фінансів, фіскального федералізму), теорії систем, в т.ч. теорії фінансових криз та резильєнтності економічних систем, інституційної та неінституційної теорії, концепцій поведінкової економіки. Імплементация міждисциплінарного підходу до вивчення цієї проблематики дала змогу визначити домінантні ознаки та детермінанти формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад.

Наукові положення щодо структурної концептуалізації фіскального середовища стимулювання підприємницької активності на різних рівнях управління містить: уточнення споріднених категорій даної проблематики на основі запропонованої структурно-змістової ієрархії цих понять за принципом зростання ступеня охоплення економічних відносин; визначення його характерних ознак як системи (складність, динамічність, взаємообумовленість

чинників формування, змінність та оптимальність), а також обґрунтування структурно-логічних компонентів фіскального середовища та закономірностей їх взаємовідносин.

Характерні особливості фіскального середовища дали змогу вивчати його як: частину економічного середовища, що слугує підвищенню добробуту та самодостатності територіальних суспільних систем різних рівнів (територіальних громад, регіонів, країни); складноструктурований об'єкт дослідження, який стосується процесів взаємодії між органами державної влади та іншими економічними суб'єктами; складна поліфункціональна система, яка формується інститутами (в т.ч. неформальними) та інституціями, що визначають фіскальну політику держави та ОМС і створюють сприятливі умови ефективної інституційно-упорядкованої взаємодії суб'єктів фінансових відносин при реалізації індивідуальних (наращення фінансового потенціалу та підприємницької активності) та колективних (забезпечення бюджетної ефективності та фінансової стійкості територіальних громад) інтересів у процесі створення, розподілу, перерозподілу і використання суспільного продукту на різних рівнях, а також обмежена зовнішніми чинниками впливу (економічними, соціальними і політичними тощо) на бюджетне планування; продукт впроваджуваних заходів органами державної влади у сфері функціонування податкової та бюджетної систем. Функцією якості фіскального середовища є бюджетна ефективність на різних рівнях управління щодо акумуляції, розподілу та перерозподілу доходів з метою досягнення загальноекономічних і соціальних цілей – для забезпечення повної зайнятості, стабільності цін та економічного зростання, а також впливу на економічну кон'юнктуру шляхом зміни системи оподаткування і державних витрат; а також – наращення фінансового потенціалу, підприємницької активності, фінансової стійкості та податкової спроможності територіальних громад.

Фіскальне середовище на локальному рівні визначається та обумовлюється найперше впливом державної фіскальної політики, її інструментами, важелями та механізмами, згідно національної інституційної

бази, що обмежує певним чином процес бюджетного регулювання на нижчому рівні управління економічними відносинами, в тому числі щодо створення сприятливих умов стимулювання підприємницької активності. Проте органи місцевого самоврядування мають певний набір функціональних можливостей та інструментарію щодо управління доходами, перерозподілу і використання фінансових ресурсів територіальних громад; самостійного формування сприятливого фіскального середовища стимулювання підприємницької активності та вирішення соціально-економічних пріоритетів на локальному рівні. Зокрема, через формування обґрунтованих інституційних умов нарощення податкового потенціалу, а саме системи адміністрування місцевих податків і зборів, забезпечення оптимальності податкового навантаження в світлі задоволення бюджетних потреб розвитку регіонів і територіальних громад в майбутньому. Зокрема, це сприяє вирішенню питань вирівнювання територіальних диспропорцій, формування самодостатніх громад, підвищення просторової збалансованості якості та рівня життя мешканців.

Процес формування фіскального середовища стимулювання підприємництва в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад повинен враховувати наступні домінанти: приріст людського капіталу, розвитку інновацій та технологій як ключових факторів ендogenous зростання; підвищення продуктивності економічних систем на основі створення фіскальних умов розвитку тих секторів економіки, які мають найбільший потенціал зростаючої соціально-економічної віддачі для регіону чи громади; обґрунтованість розподілу повноважень та ресурсів між різними рівнями влади, що дозволяє враховувати регіональні та локальні особливості та потреби; забезпечення резильєнтності фіскального середовища до зовнішніх шоків та кризових явищ на основі створення резервів, диверсифікації джерел доходів та гнучкості фіскальної політики для адаптації до змін і нестабільності; сприяння зміцненню інституцій, забезпеченню правопорядку та захисту прав власності на основі ефективних інститутів та інституції формування сприятливого фіскального середовища; розуміння

поведінки підприємців та їх реакції на фіскальні стимули є важливим для розробки ефективної фіскальної політики, в т.ч. враховуючи психологічні фактори, такі як очікування, ризик-аверсія та когнітивні упередження.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІСКАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА СТИМУЛЮВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

2.1. Концепт фінансового середовища стимулювання підприємницької активності на засадах територіально орієнтованого підходу

У сучасному світі фінансовий інструментарій часто відіграє визначальну роль у формуванні економічного ландшафту регіонів та територіальних громад. Актуальність тематики підтверджується постійною потребою у визначенні ефективних шляхів розподілу та використання фінансових ресурсів для підвищення якості життя громадян та стимулювання місцевої економіки. У контексті посилення нестабільності економіки органи регіональної влади та місцевого самоврядування зіштовхуються з викликами, які вимагають адаптації та гнучкого підходу до фінансового регулювання. Це особливо важливо для країн з високим рівнем децентралізації повноважень та фінансових ресурсів. В таких країнах відповідальність за розробку та впровадження ефективних стратегій розвитку фінансового середовища підприємницької активності лежить на місцевому рівні.

Фінансове середовище стимулювання підприємницької активності є результатом фінансової політики в державі. Базуючись на трьох основних функціях фінансової політики, визначених у основоположній роботі Масгрейва (1959) [352] можна говорити, що основними складовими фінансової політики є податкова політика, політика видатків і загальна бюджетна політика. Використовуючи інструментарій цих трьох складових, органи влади та місцевого самоврядування намагаються мобілізувати максимальний обсяг фінансового ресурсу, щоб далі скерувати його на досягнення цілей соціально-економічного розвитку громад, регіонів та країни загалом в стратегічному періоді.

Дослідження широкого кола праць показує, що фінансова політика може бути спрямована на виконання різних завдань в коротко- та середньотерміновій перспективі, зокрема на підвищення бюджетної ефективності (Corbacho та Schwartz, 2007 [286]; Debrun та ін., 2008 [290]; Debrun та Kumar, 2007 [287];

Deroose та ін., 2006 [292]; Guerguil та ін., 2017; Kopits, 2004; Schaechter та ін., 2012; Tapsoba, 2012), зменшення нерівності між соціальними групами населення (Azzimonti та ін., 2014 [273]; Larch і Turrini, 2010 [330]; Milasi, 2013 [351]), прискорення економічного зростання як загалом, так і окремих видів економічної діяльності (Devarajan та ін., 1996 [293]; Schclarek, 2007 [397]; Stiglitz, 2015 [410]; Summers, 2014), підвищення добробуту (Bom and Ligthart, 2014 [278]; Ganelli and Tervala, 2016 [308]).

Залежно від адміністративного устрою країни, фіскальна політика реалізується на кількох рівнях:

- Державний рівень. На цьому рівні фіскальна політика охоплює загальнодержавну податкову систему, бюджетні асигнування, управління державним боргом, та великомасштабні фінансові ініціативи, такі як фінансування національних оборонних потреб, соціального забезпечення, охорони здоров'я та освіти, участь держави у статутних фондах підприємств та організацій, а також їх підтримку за рахунок коштів державного бюджету (сфера державного підприємництва). Центральний уряд також може втручатися в економіку через фіскальні стимули або заходи щодо стабілізації в періоди економічних коливань;

- Регіональний (федеративний) рівень. Регіональні / федеральні уряди органи управління (наприклад, штати в США, землі в Німеччині) можуть реалізувати свою фіскальну політику, яка включає збір податків, бюджетування та фінансування регіональних програм. Ці уряди часто відповідають за значну частину публічних послуг, таких як місцева інфраструктура, освіта та деякі соціальні послуги;

- Місцевий рівень. На місцевому рівні (муніципалітети, комуни, райони, громади тощо) фіскальна політика зосереджена на забезпеченні послуг безпосередньо для мешканців громади, включаючи місцеві освітні установи, поліцію, пожежні служби, комунальні послуги та інфраструктуру, муніципальні запозичення і гарантії, пільгова оренда та продаж комунального майна, можливості щодо створення комунальних підприємств та інших організацій,

формування і використання коштів фондів розвитку громад, державно-приватне партнерство на місцевому рівні, залучення підприємств до реалізації програм соціально-економічного розвитку територій, місцеве або регіональне замовлення, можливості щодо участі органів місцевого самоврядування у створенні підприємств, банків, страхових товариств. Місцеві органи управління можуть мати вплив на встановлення ставок місцевих податків і зборів, акумулювати частину податкових надходжень від загальнодержавних податків, та отримувати бюджетні трансферти від вищих рівнів влади.

Взаємодія між різними рівнями управління та фінансовий інструментарій, який вони застосовують, є ключовими для ефективного управління публічними фінансами та досягнення соціально-економічних цілей розвитку як окремих територій, так і держави загалом.

Впродовж останніх десятиліть дослідники місцевого економічного розвитку ведуть гостру дискусію щодо пріоритетів його регулювання – досягнення ефективності чи справедливості. Неокласична теорія, яка лежить в основі так званого орієнтованого на людину підходу до регіональної політики, доводить, що спрямування цієї політики на бідніші та менш розвинуті території країни призводить до втрати ефективності. Досконала конкуренція та мобільність факторів виробництва повинні давати постійну або зменшувану віддачу від масштабу в багатих регіонах з високим рівнем концентрації економічної активності через високу вартість землі та робочої сили. З часом це зумовить поступову деконцентрацію виробництва та фінансового ресурсу з таких зон, це стимулюватиме перенесення економічної діяльності в інші регіони, що призведе до вирівнювання міжрегіонального економічного розвитку, конвергенції реальних доходів і можливостей (Glaeser, 2008) [310]. Тим не менш, за останні кілька десятиліть матеріалізувалося лише перше: багатство сконцентрувалося в динамічних великих міських агломераціях, але фактично процес поширення економічної активності на відстаючі території відбувається вкрай низькими темпами, або не відбувається взагалі. Тобто просторово нейтральний підхід до регулювання місцевого економічного

розвитку не призводить до поширення позитивних ефектів економічного зростання, більше того його застосування обумовлює зростання нерівності між територіями та її збереження у довгостроковій перспективі (OECD, 2022) [357].

На відміну від підходу, орієнтованого на людину, територіально орієнтований підхід до регіональної політики стверджує, що нерівномірний розвиток територій є надто високою ціною для досягнення загального економічного зростання територій та продуктивності економіки. Окрім цього, посилення територіальної нерівності прямо корелює зі зростанням суспільного невдоволення та падінням довіри до інститутів (Rodríguez-Pose, 2018) [383], що може загрожувати соціальній згуртованості. Невирішення цих проблем може призвести до значних економічних, соціальних і політичних втрат (OECD, 2023) [359]. В основі територіально орієнтованого підходу лежить визнання диференціації територій з точки зору демографічних, ресурсних, соціальних, культурних, інституційних характеристик, неврахування яких суттєво знижує ймовірність досягнення цілей їх економічного розвитку. В цьому контексті політика стимулювання підприємницької активності на локальному рівні є важливим доповненням до секторальних політик, оскільки вона забезпечує інтегровану стратегію розвитку, пристосовану до особливостей кожної території/територіальної громади/регіону.

Зважаючи на зазначене, територіально орієнтований підхід до стимулювання підприємницької активності повинен розглядатись як один з принципів формування фіскального середовища в територіальних громадах. А його застосування дозволить концентрувати зусилля органів влади та місцевого самоврядування на підтримці точок конкурентоспроможності в громадах, виходячи з аналізу їх сильних та слабких сторін. При цьому для слаборозвинутих територій застосування практики субсидування не повинно розглядатись як пріоритет фіскальної політики. Територіальної справедливості не можна досягти шляхом простого переміщення ресурсів із територій з високопродуктивною економікою на непродуктивні. Досвід свідчить, що необдумане вливання бюджетного та інвестиційного ресурсу у масштабні

інфраструктурні проекти у слабо розвинутих регіонах не мала значного економічного ефекту для скорочення їх відставання (OECD, 2022; Spahn, 2007) [357]. Натомість інвестиції у розвиток ендегенного потенціалу шляхом збільшення зайнятості, продуктивності та інноваційності дозволила підвищити конкурентоспроможність таких громад та посилити інтегрованість економічного простору держави, знижуючи тим самим розриви між територіями.

В контексті цього сформовано основні складові фіскального середовища стимулювання підприємницької активності на локальному рівні, зокрема визначено цільові імперативи, її загальну рамку, основних суб'єктів, територіальне та часове охоплення, означено інструментарій реалізації (табл. 2.1). При цьому фіскальне середовище розглядається як система, яка спрямована на досягнення певних цілей та вирішення конкретних завдань.

Таблиця 2.1

Складові фіскального середовища стимулювання підприємницької активності
на засадах територіально орієнтованого підходу

<i>Складові</i>	<i>Характеристики складових фіскального середовища стимулювання підприємницької активності на локальному рівні</i>
<i>Цілі, на досягнення яких спрямоване фіскальне середовище</i>	- Підвищення продуктивності, - Ефективне використання внутрішнього потенціалу та конкурентних переваг території, - Зростання конкурентоспроможності території, подолання внутрішньорегіональної / міжтериторіальної та міжособистісної диференціації (за можливостями економічного розвитку)
<i>Мета формування фіскального середовища</i>	- стимулювати підприємницьку активність та забезпечити економічний розвиток територій, підвищуючи якість життя їхніх мешканців, забезпечити фінансову стійкість громад
<i>Принципи формування фіскального середовища</i>	- децентралізації управління економічним розвитком територій та бюджетного ресурсу; - фіскальної автономії; - бюджетної рівноваги;

<i>Складові</i>	<i>Характеристики складових фіскального середовища стимулювання підприємницької активності на локальному рівні</i>
	- бюджетної стійкості; - справедливого розподілу бюджетного ресурсу; - ефективності бюджетних видатків; - транспарентності та відповідальності; - партисипативного управління
<i>Актори</i>	- багаторівневе управління (органи влади та ОМС національного, регіонального, місцевого рівня, які реалізують фіскальну політику) - інші стейкхолдери (підприємці, мешканці, освітні та наукові установи, організації громадянського суспільства тощо)
<i>Точки інтервенції</i>	- підвищення якості людського капіталу та його відповідність потребам місцевої економіки та місцевих ринків праці - налагодження комунікації з суб'єктами підприємництва, формування довіри, їх включення в процеси прийняття рішень в громаді / регіоні - підтримка реалізації підприємницьких ініціатив (фінансова, грантова, навчальна тощо) - стимулювання суб'єктів підприємництва, які працюють в інноваційних сферах, креативних індустріях - розвиток місцевих інституцій стимулювання підприємництва - розбудова транспортної, комунікаційної, інженерної інфраструктури - розвиток регіональних інноваційних мереж та екосистеми бізнесу
<i>Інструменти фіскального стимулювання</i>	- податкові інструменти - міжбюджетні трансферти, гранти - видаткові інструменти (місцеві /обласні цільові програми, бюджетні інвестиції тощо) - боргові інструменти
<i>Застосування територіально орієнтованого підходу</i>	- усі громади / регіони країни охоплені дією системи фіскального стимулювання підприємницької активності, які враховують рівень спроможності громад / регіонів, їх конкурентоспроможність, внутрішній потенціал та стратегічні пріоритети місцевого економічного

<i>Складові</i>	<i>Характеристики складових фіскального середовища стимулювання підприємницької активності на локальному рівні</i>
	розвитку
<i>Часовий вимір</i>	- довгострокова політика, спроможна швидко реагувати на нові виклики місцевого економічного розвитку

*Джерело: сформовано автором

Попри те, що фіскальне середовище стимулювання підприємницької активності включає широкий перелік інструментів фіскального стимулювання економічного зростання територіальних громад, воно також акумулює впливи економічної політики, структурної політики, інвестиційної політики, державної регіональної політики тощо. При цьому інструментарій фіскального стимулювання підприємницької активності повинен забезпечити врахування територіальної специфіки.

Ефективність фіскального середовища стимулювання підприємницької активності досягається за умови дотримання наступних принципів:

- *децентралізації управління економічним розвитком та бюджетного ресурсу*. Цей принцип включає передачу влади та ресурсів від центрального уряду до місцевих органів управління, що дозволяє більш ефективно управляти місцевими фінансами та відповідати на специфічні потреби громад;

- *фіскальної автономії*. Місцеві органи управління мають певний ступінь автономії у встановленні та зборі податків, що дає їм можливість адаптувати фіскальну політику до місцевих умов та потреб;

- *бюджетної рівноваги*. Важливість підтримки збалансованості місцевих бюджетів, щоб уникнути надмірного боргу і забезпечити фінансову стабільність територіальних громад;

- *бюджетної стійкості*. Інструментарій фіскального стимулювання підприємницької активності розробляється з позиції забезпечення економічної, фінансової, бюджетної стійкості територіальних громад, а у стратегічній перспективі із врахуванням екологічних, соціальних та економічних пріоритетів сталого розвитку;

- *справедливого розподілу бюджетного ресурсу*. Фіскальні інструменти мають забезпечувати справедливий розподіл фінансових ресурсів між різними територіями і соціальними групами. Це допомагає зменшити соціальні та економічні нерівності;

- *ефективності бюджетних видатків*. Фіскальні інструменти повинні сприяти ефективному використанню фінансових ресурсів для досягнення конкретних цілей стимулювання підприємницької активності та відповідати потребам територіальних громад / регіонів;

- *транспарентності та відповідальності*. Відкрита та підзвітна фіскальна політика органів місцевого самоврядування, включаючи чітку звітність про доходи та видатки місцевого бюджету є життєво важливою для підтримки громадської довіри та ефективного фіскального управління;

- *партисипативного управління*. Прямо пов'язаний із попереднім принципом і реалізується через залучення мешканців громади, представників бізнесу та інвесторів, громадських лідерів та організацій громадянського суспільства до процесу прийняття рішень щодо формування стратегії розвитку громади, встановлення місцевих податків і зборів, визначенні пріоритетних проєктів для фінансування з місцевого бюджету тощо.

Фіскальне середовище стимулювання підприємницької активності формується через сукупність інструментів та методів, які використовуються місцевими органами управління з метою забезпечити фінансової стійкості громад та стимулювати їх економічного розвитку, що результуватиметься у підвищення якості життя їхніх мешканців. До інструментарію фіскального стимулювання підприємницької активності в територіальних громадах відносимо наступні.

Податкові інструменти. В державах з розвинутою ринковою економікою, особливо Західної Європи, частка місцевих податків у доходах органів місцевого і регіонального самоврядування становить значні суми коштів. Наприклад, в Данії, Іспанії, Норвегії, Швейцарії, Швеції, Фінляндії вони становлять понад 40% від дохідної бази [257]. В Україні цей показник

становить менше 5%. У окремих зарубіжних державах кількість місцевих податків є досить значною: у Франції – понад 50, в Італії – понад 70, в Бельгії – понад 100 податків і зборів. У загальній сукупності кількість місцевих податків у розвинених державах поділяється на такі групи: прямі реальні податки (на рухоме і нерухоме майно, землю, з власників транспортних засобів, промисловий, екологічний тощо); прямі податки на доходи фізичних і юридичних осіб, спадщини, дарування; непрямі податки на продаж: акцизи на бензин, тютюн, спиртні напої, на роздрібний продаж тощо; збори і мита: на прибирання та вивіз сміття, за паркування автотранспорту, за полювання і риболовлю, з власників собак, за видачу ліцензій і посвідчень, послуги цвинтарів тощо. Місцеві податки і збори є обов’язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

В Україні органи місцевого самоврядування також мають можливість встановлювати податки та збори на своїй території. Податковий кодекс України визначає такі *місцеві податки і збори*:

- податок на майно, в тому числі: податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, транспортний податок, плата за землю);
- єдиний податок;
- збір за місця для паркування транспортних засобів;
- туристичний збір.

Рівень податків і їх структура можуть бути адаптовані до конкретних потреб місцевої громади та її економічних можливостей. Місцеві ради обов’язково установлюють єдиний податок та податок на майно (в частині транспортного податку та плати за землю). Тоді як питання щодо встановлення податку на майно (в частині податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки) та встановлення збору за місця для паркування транспортних засобів, туристичного збору вирішують місцеві ради в межах своїх повноважень. В контексті стимулювання економічного розвитку та підприємницької активності зауважимо, що встановлювати індивідуальні пільгові ставки місцевих податків та зборів для окремих юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців і

фізичних осіб або звільняти їх від сплати таких податків та зборів, органи місцевого самоврядування не мають права.

Єдиний податок в Україні є елементом спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності (далі – спрощена система), яка була запроваджена в Україні ще в 1999 р.. Її суть полягає у стимулюванні малого бізнесу в певних видах діяльності (торгівлі, наданні побутових послуг і т. п.) шляхом зменшення податкового тягара. Для спрощення податкового навантаження на суб'єкти господарювання, включаючи юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців (ФОП), які обрали спрощену систему оподаткування, введено єдиний податок. Цей податок замінює ряд окремих податків та зборів, як-от податок на прибуток, податок на доходи фізичних осіб (у частині доходів від господарської діяльності), податок на додану вартість (з особливостями для певних категорій платників), земельний податок та рентну плату за використання водних ресурсів. Встановлення ставок єдиного податку має значний вплив на розвиток місцевого бізнесу, може як сприяти зростанню малого та середнього бізнесу, так і ускладнити його розвиток. Високі ставки єдиного податку можуть стати обтяжливими для дрібних підприємців. Тому важливо визначати розміри ставок єдиного податку, враховуючи фінансові можливості бізнесу та потреби місцевого бюджету

В Україні вже не перший рік ведеться дискусія про доцільність відмови від спрощеної системи оподаткування та повернення підприємців у рамки загальної системи оподаткування, пропонуються різні підходи до її трансформації. Функціонування спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності має свої переваги і недоліки. Серед аргументів на користь існування спрощеної системи називають [52; 8]:

1) для підприємців, які її застосовують:

– мінімізація адміністративних видатків на ведення діяльності через спрощення обліку та звітності, що зменшує витрати на ресурси для взаємодії з податковими органами;

- спрощений режим обліку і звітності сприяє зменшенню особистих зустрічей між підприємцями та працівниками фіскальної служби, що знижує ризик проявів корупції та неформального тиску на бізнесменів;

- можливість для самозайнятих осіб вийти з «тіні» і легально вести бізнес, що полегшує доступ до кредитних ресурсів, дозволяє брати участь у державних закупівлях тощо;

- сприяє розвитку малого бізнесу, оскільки за загальної системи оподаткування податкове навантаження на малий бізнес – у відносному вимірі (як відсоток від обсягу реалізації) – є вищим, ніж для великих підприємств;

2) для держави загалом та територіальних громад:

- є одним з інструментів зниження рівня безробіття в країні, оскільки дає можливість непрацевлаштованим особам розпочати власну справу. Таким чином, спрощена система не лише дозволяє заощаджувати на виплатах допомоги з безробіття, але й забезпечує бюджетні надходження від єдиного податку;

- може бути механізмом залучення бізнесу в територіальні громади через диференціювання органами місцевого самоврядування ставки єдиного податку (для I і II груп платників), що може позитивно вплинути на зростання надходжень до відповідних місцевих бюджетів;

- дає можливість бюджетам отримувати надходження від єдиного податку і соціального внеску навіть за відсутності доходів підприємств.

Для громад з розвинутою сферою туристичних послуг джерелом доходів до місцевого бюджету може стати також *туристичний збір*. Платниками цього збору є громадяни України, іноземці, а також особи без громадянства, які перебувають на території відповідної громади та отримують (споживають) послуги з тимчасового проживання (ночівлі) із зобов'язанням залишити місце перебування в зазначений строк. Однак українська практика показує, що наразі доходи від туристичного збору отримують громади, де функціонують великі готелі, санаторно-курортні заклади юридичні особи. Натомість громади, де сконцентровані надавачі послуг - фізичні особи (зелені садиби, мініготелі тощо)

не отримують суттєвих надходжень до бюджету. При цьому зміна ставки цього збору має вкрай незначний вплив на розвиток туристичної сфери в громаді.

Зважаючи на низьку частку доходів бюджетів територіальних громад від місцевих податків і зборів, основним джерелом власних податкових доходів місцевих бюджетів в Україні є надходження від *податку на доходи фізичних осіб (ПДФО)*. Якщо впродовж 2015-2021 рр. до місцевих бюджетів зараховувалось 60% сплаченого ПДФО, то у 2022-2023 рр. цей норматив було збільшено до 64%. Попри те, що органи місцевого самоврядування не мають впливу на регулювання ставок цього податку, саме надходження від ПДФО стимулюють місцеву владу до активної роботи з підприємцями (і як щодо розвитку бізнесу, залучення інвестицій і створення робочих місць, так і щодо реєстрації юридичних осіб в їх громадах, оскільки сплата податків в Україні основним чином відбувається за місцем реєстрації підприємства).

За своєю природою місцеві податки і ПДФО суттєво різняться як в контексті ролі щодо їх встановлення і адміністрування органами самоврядування, так і за напрямками використання надходжень від цих податків. Якщо місцеві податки є важливим джерелом доходу, спрямованим на розвиток інфраструктури та підтримку місцевих ініціатив, то надходження від ПДФО повинні спрямовуватись на фінансове забезпечення надання мешканцям соціальних послуг в громаді (фінансування освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, комунальних послуг тощо).

Міжбюджетні трансферти та гранти. Наявність міжбюджетних трансфертів обумовлюється двома основними причинами:

1) розподіл повноважень і закріплення бюджетного ресурсу на їх виконання між рівнями управління. Тому надання на рівні регіону/територіальної громади суспільних послуг, які належать до зони відповідальності центрального уряду супроводжується передачею на регіональний/місцевий рівень відповідного бюджетного ресурсу для їх виконання;

2) диференціація територіальних громад за економічним потенціалом, що вимагає здійснення горизонтального вирівнювання в державі. В Україні таке вирівнювання на місцевому рівні.

Виходячи із зазначеного та згідно Бюджетного кодексу України [14] до інструментів фіскальної політики стимулювання місцевого економічного розвитку можна віднести сукупність міжбюджетних трансфертів, які надаються з державного бюджету місцевим бюджетам, зокрема:

- освітня субвенція;
- субвенція на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами;
- додаткова дотація на здійснення переданих з державного бюджету видатків з утримання закладів освіти та охорони здоров'я;
- субвенції на здійснення державних програм соціального захисту;
- додаткова дотація на компенсацію втрат доходів місцевих бюджетів внаслідок надання пільг, встановлених державою;
- субвенція на виконання інвестиційних проєктів;
- субвенція на фінансове забезпечення будівництва, реконструкції, ремонту і утримання автомобільних доріг загального користування місцевого значення, вулиць і доріг комунальної власності у населених пунктах та інші.
- базова дотація (використовується на цілі вирівнювання потенціалу економічного розвитку територій);
- інші додаткові дотації та інші субвенції.

Актуалізована Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2027 року містить такий важливий інструмент стимулювання підприємницької активності в територіальних громадах новий для української практики, який водночас показав позитивні результати в багатьох країнах. Це угода про регіональний розвиток між державою та органами влади нижчого рівня. Такі угоди сприятимуть формуванню партнерського підходу до координації між різними рівнями влади та підтримці ініціатив розвитку, які надходять «знизу». Йдеться насамперед про фінансування проєктів місцевого розвитку, які

виконуються за кошти державного бюджету (або на засадах співфінансування), тобто цей інструмент прямо пов'язаний з передачею бюджетного ресурсу з державного на місцевий рівень. У Польщі, наприклад, програмні контракти були пов'язані з використанням коштів ЄС, секторальні контракти використовувалися для узгодження сфер територіально орієнтованих галузевих політик профільних міністерств, а територіальні угоди використовувалися для узгодження інтервенцій на місцевому рівні [264].

З одного боку, ці інструменти фіскального середовища стимулювання підприємницької активності мають непрямий та суттєво слабший вплив на економічний розвиток територіальних громад, але з іншого, вирівнювання спроможності територіальних громад дозволяє уникнути ексклюзії територій, а отже, дезінтегрованості економічного простору держави загалом, що безумовно позитивно впливає на економічну активність як в окремих громадах, так і в країні. До того ж субвенції освітнього, соціального, інвестиційного характеру слід розглядати як такі, що створюють передумови для нарощення людського капіталу громади, який визначає рівень освіченості, підприємницької активності, професійної кваліфікації мешканців громади.

В сучасних умовах все більшої ваги серед інструментів фіскального стимулювання підприємницької активності в територіальних громадах / регіонах посідають гранти Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ. Такі гранти можуть спрямовуватись як на реалізацію «твердих» проєктів (закупівля техніки, будівництво об'єктів, створення просторів тощо), так і «м'яких», які дуже часто мають на меті розвиток людського капіталу мешканців громади, посилення управлінських навичок органів місцевого самоврядування, підтримка підприємницьких ініціатив мешканців, активізація діяльності організацій громадянського суспільства та громадської участі у процесі прийняття рішень на місцевому рівні.

Видатки місцевого бюджету. Бюджетне планування та управління на місцевому рівні в Україні - це ключовий елемент фіскальної політики, який

впливає на ефективне використання ресурсів та розвиток громад. Управління соціально-економічним розвитком в територіальних громадах в умовах децентралізації передбачає застосування програмно-цільового підходу. Українське законодавство наділяє місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування повноваженням розробляти цільові програми, метою яких є розв'язання окремих проблем розвитку економіки і суспільства. Місцеві цільові програми дозволяють визначити сукупність завдань і заходів, що необхідні для вирішення нагальних проблем економічного та соціально-культурного розвитку громади, а також строки їх виконання та ресурсне забезпечення.

Разом зі стратегією громади та планами її соціально-економічного розвитку цільові програми є важливим інструментом планування й впровадження змін у ключових сферах життя територіальної громади. Тобто добре продумані і сформовані місцеві програми – це інструмент ефективного витрачання бюджетного ресурсу задля досягнення стратегічних цілей розвитку громади. Звичайно, якщо програма не розробляється виключно як підстава для фінансування з місцевого бюджету тих чи інших витрат. В такому випадку, витрати бюджетних коштів на програми не дають ефекту розвитку громад, а відповідальність за виконання програм з боку органів місцевої влади критично послаблюється).

В умовах сучасних викликів воєнного стану та обмеженості фінансових можливостей в територіальних громадах вкрай рідко розробляються програми, спрямовані на стимулювання економічного розвитку. Найчастіше такі місцеві цільові програми стосуються навчання та підтримки підприємницької активності, створення та функціонування інституцій підтримки бізнесу, підтримка кооперативного руху в сільському господарстві тощо.

Важливим фінансовим інструментом стимулювання підприємницької активності в громадах є бюджетні інвестиції. Під бюджетними інвестиціями слід розуміти вкладення коштів бюджетів усіх рівнів у створення, відновлення та модернізацію матеріальних активів довготривалого користування з метою

отримання економічних і соціальних ефектів та/або збільшення доходів бюджетів у майбутньому. Домінантою бюджетного інвестування виступає система економічних та соціальних потреб території, на задоволення яких, власне, і мають спрямовуватися бюджетні та інвестиційні ресурси [79].

Однак кошти повинні використовуватися не на поточні потреби території, т.б. на споживання, а на стратегічні, які повинні забезпечуватися за рахунок видатків інвестиційного характеру. Основні вимоги щодо фінансування таких стратегічних видатків визначені в Законі України "Про місцеве самоврядування в Україні", зокрема акцентовано на напрямках спрямування коштів бюджету розвитку місцевих бюджетів на реалізацію програм соціально-економічного розвитку відповідної території, пов'язаних із здійсненням інвестиційної й інноваційної діяльності, наданням субвенцій та інших видатків щодо розширеного відтворення [204].

Капітальні видатки у місцевих бюджетах слугують основним джерелом фінансування для бюджетних інвестицій. Ці видатки охоплюють фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності, а також капітальні вкладення, які можуть бути як виробничими, так і невиробничими, спрямовані на структурне оновлення місцевої економіки. Згідно з існуючою практикою, такі капітальні видатки здійснюються переважно за кошти, виділені у бюджеті розвитку.

В сучасних умовах ефективність управління видатками бюджету може визначатись виходячи з використання обмежених бюджетних ресурсів для досягнення максимального соціального та економічного впливу, а також використання сучасних методів бюджетування, включаючи програмно-цільовий метод та бюджетування на основі результатів.

Боргові інструменти. Розширення джерел формування доходів місцевих бюджетів поряд з такими важливими інструментами як податки, трансферти передбачає використання *місцевих запозичень та місцевих гарантій*. На відміну від трансфертів, передаються з державного бюджету на виконання делегованих повноважень держави для фінансування здебільшого поточних видатків, ці

інструменти мають виключно інвестиційну природу, що передбачає отримання економічного ефекту.

Місцеві запозичення – операції з отримання до бюджету Автономної Республіки Крим, обласного бюджету, бюджету міської, селищної чи сільської територіальної громади кредитів (позик) на умовах повернення, платності та строковості з метою фінансування відповідного бюджету. Місцеві запозичення здійснюються з метою фінансування бюджету розвитку міських бюджетів та використовуються на інвестиційні цілі, або бюджету розвитку обласних бюджетів з метою інвестиційних вкладень, що забезпечують виконання завдань обласних рад, спрямованих на задоволення спільних інтересів територіальних громад області (згідно статті 73 Бюджетного кодексу України).

Місцеві запозичення можуть мати внутрішнє та зовнішнє спрямування. Місцева рада може здійснювати місцеві запозичення у формі:

- укладання договорів позики (кредитних договорів *банківських та інших фінансових установ-донорів - ЄБРР, МБРР, НЕФКО*) – залучення позикових коштів шляхом укладання кредитних відносин з комерційним банком чи іншою фінансовою установою на умовах повернення, терміновості та платності;
- емісії облігацій місцевих позик – цінних паперів з терміном обігу понад один рік. Облігації є інструментом фондового ринку, залучені кошти спрямовуються в розвиток необоротних капітальних активів, а проекти, під які емітуються облігації, мають інвестиційну спрямованість.

Гарантійне зобов'язання – зобов'язання гаранта повністю або частково виконати боргові зобов'язання суб'єкта господарювання – резидента України перед кредитором у разі невиконання таким суб'єктом його зобов'язань за кредитом (позикою), залученим під державну чи місцеву гарантію. Гарантом місцевих запозичень виступає місцева рада, яка прийняла рішення щодо здійснення місцевого запозичення [168].

Місцеві органи влади, включаючи міські, селищні та сільські ради, можуть ухвалювати рішення про надання гарантій. Ці гарантії

використовуються для забезпечення повного або часткового погашення боргів суб'єктів господарювання, які знаходяться в комунальній власності та провадять свою діяльність на території відповідної громади. Такі суб'єкти здійснюють інвестиційні проекти, спрямовані на розвиток місцевої інфраструктури чи впровадження технологій енергозбереження.

Граничний розмір надання цих місцевих гарантій, а також повноваження щодо їх надання встановлюються у рамках рішення про місцевий бюджет. Аналогічно до місцевих запозичень, такі гарантії від місцевого самоврядування надаються з урахуванням законодавчо визначених умов щодо оплати, термінів погашення та забезпечення виконання зобов'язань. Тому суб'єкти господарювання, щодо яких рада приймає рішення про надання місцевих гарантій, зобов'язані надати майнове або інше забезпечення виконання зобов'язань та сплатити до відповідного місцевого бюджету плату за їх отримання в розмірі, встановленому радою.

Обсяг та умови здійснення місцевих запозичень і надання місцевих гарантій погоджуються з Міністерством фінансів. Мінфін у місячний строк розглядає, перевіряє повний пакет документів та приймає відповідне рішення. Зазначений строк відраховується від дати подання останнього документа, наданого для розгляду. Усі договори про місцеві запозичення, договори, виконання зобов'язань за якими забезпечено місцевими гарантіями, та договори про відшкодування витрат місцевого бюджету, а також зміни істотних умов таких договорів реєструються в Реєстрі місцевих запозичень та місцевих гарантій [222]. За даними Реєстру, впродовж 2023 року Мінфіном погоджено лише три заявки щодо здійснення місцевих запозичень та дві заявки щодо надання місцевих гарантій. Це свідчить про невисоку активність органів місцевого самоврядування щодо діяльності із залучення місцевих запозичень та надання місцевих гарантій.

Застосування цього підходу дозволить сформувати сприятливе фіскальне середовище для ведення та започаткування підприємництва, стимулювати

економічний розвиток територій, забезпечити фінансову стійкість територіальних громад.

2.2. Чинники формування фінансового середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад

Активна підприємницька діяльність формує фінансову основу для забезпечення соціально-економічного розвитку та ендегенного зростання регіонів та територіальних громад України, адже функціонуючий бізнес – це робочі місця та сплачені податки до бюджетів різних рівнів і, відповідно, забезпечення видатків на подальший розвиток, соціальну сферу та ін. Утім, в період нестабільності, шоків та криз нові умови функціонування для багатьох підприємств стають неможливими для виживання. Зокрема, в умовах пандемії COVID-19 та безпрецедентних карантинних обмежень в Україні та світі чи не найбільше постраждали підприємства сфери розміщення та харчування. Так, упродовж 2020 р. в Україні кількість закладів ресторанного господарства знизилася на понад 20% [179]. А в умовах шоку повномасштабної війни (у перший місяць бойових дій) до режиму часткової роботи або взагалі до припинення функціонування вдалося до 85% бізнесу, серед яких 1% припинили діяльність та не планували відновлення, 35% компаній призупинили діяльність, чекаючи закінчення війни. Крім того, 86% підприємств працювали з меншою завантаженістю, порівнюючи з довоєнним часом, а 33% підприємств не мали можливості виплатити заробітну плату працівникам, 29% – не можуть оплатити послуги постачальників [46]. Пропри це, даними аналітиків Advanter Group [68] 70% діючих підприємств країни допомагали Збройним силам України, підрозділам територіальної оборони, реалізовували гуманітарні проєкти тощо.

Забезпечення функціонування підприємництва в кризові/шочові періоди значною мірою пов'язане із адаптацією фінансового середовища стимулювання

підприємницької активності до умов нестабільності та невизначеності. У даному випадку чи не основним драйвером, на наш погляд, має бути *гнучкість фіскального законодавства*. В період шоків та криз найперше зазначений чинник пов'язаний із зниженням податкового навантаження на підприємницький сектор, вжиття різних податкових преференцій для бізнесу з метою підтримки його функціонування, збереження робочих місць і, відповідно, забезпечення надходжень податків та зборів до бюджетів різних рівнів в умовах невизначеності.

В умовах настання глобального шоку – поширення гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, Урядом було прийнято низку рішень в контексті підтримки платників податків на період здійснення обмежувальних протиепідемічних заходів. Зокрема, були передбачені:

- преференції в частині оподаткування матеріальної допомоги та низку фінансових компенсацій платникам податків;
- преференції щодо нарахування та сплати єдиного соціального внеску;
- послаблення з метою врегулювання податкового боргу платників податків (збільшення мінімального порогу суми податкового боргу, до якої не застосовуються заходи стягнення; списання незначних сум податкового боргу (до 3030 грн); відстрочення податкового боргу, загальна сума якого не перевищує 6800 грн; прощення фінансових санкцій за умови сплати основної суми податкового боргу).

Гнучкість фіскального законодавства стала основою підтримки роботи бізнесу і, відповідно, забезпечення надходжень податків та зборів до бюджетів різних рівнів і в умовах повномасштабної війни російського агресора проти України. Так, у перші місяці шоку до Податкового кодексу України було внесено низку змін, спрямованих на підтримку бізнесу в умовах дії воєнного стану:

- 1) звільнено від відповідальності платників у разі неможливості виконання своїх обов'язків;

- 2) скасовано ПДВ та мита на всі імпортовані товари;
- 3) скасовано акцизи та знижено ПДВ з пального. А попри повернення із 01.07.2022 р. акцизів з пального, їх розмір все ж був нижчим, порівняно із довоєнним періодом;
- 4) упроваджено мораторій на податкові перевірки, крім фактичних;
- 5) передбачено можливість добровільної (а не обов'язкової) сплати єдиного податку фізичними особам-підприємцями першої та другої груп;
- 6) запроваджено спрощену систему оподаткування за ставкою 2 % для третьої групи (юридичні особи) платників податків (замість 18% податку на прибуток та 20% ПДВ). Зазначений захід у 2022 р., окрім того, що забезпечили низку компаній від закриття, дозволили акумулювати до бюджету загалом цією групою платників 9 844,2 млн грн єдиного податку, що на 59,4% більше, ніж у 2021 р. [214].

Комплекс заходів, пов'язаних із адаптацією фіскального законодавства до умов воєнного часу, зниження податкового навантаження на підприємницький сектор разом з іншими прийнятими оперативними рішеннями результувалися тим, що рівень виконання місцевих бюджетів за підсумками 2022 р. становив 100,9%. Натомість у квітні 2020 р. – 98,7%.

На тлі адаптації суб'єктів економіки до роботи в умовах воєнного часу та погашення їх активності у 2023 р. Урядом країни було прийнято низку адміністративних рішень, зокрема, щодо повернення оподаткування до умов, які діяли до повномасштабного вторгнення. Серед іншого, це дозволило забезпечити зростання доходів Державного бюджету (без урахування грантів) на понад 70%, порівняно із 2022 р., навіть попри негативний вплив на економіку України блокади кордонів із країнами ЄС у IV кв. 2023 року [260].

Загалом, результати опитування Європейської Бізнес Асоціації вказують, що у 2023 р., порівняно із 2022 р., суб'єкти господарювання підвищили свої оцінки якості та гнучкості фіскального законодавства. Серед респондентів 40% оцінюють якість фіскального законодавства задовільно, а 26% – позитивно [56].

Важливість гнучкості фіскального законодавства для забезпечення формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад та постшокowego відновлення їх економіки підтверджується й відповідним досвідом інших країн світу. Наприклад, німецька політика повоєнної відбудови 1948-1960 рр., яка базувалася на принципах господарської доцільності та соціальної справедливості, передбачала суттєве скорочення чисельності працівників державного апарату та трансформацію видатків бюджету із утримання державного управління на розвиток бізнесу. З метою відновлення національного виробництва здійснювалися, серед іншого [263]:

- стимулювання інвестицій бізнесу за допомогою фіскальних інструментів. Зокрема, в межах податкових змін було знижено податок на заробітну плату, доходи за цінними паперами, корпоративний податок (з 65% до 50%);

- введення прискореної амортизації виробничих приміщень (у перші 2 роки податкової реформи можна було списати 50% вартості), що дозволило збільшити приватне інвестування в оновлення виробництва;

- пільгове оподаткування та фінансові преференції для бізнесу, який працював в експортоорієнтованих галузях.

Гнучкість фіскального законодавства стала важливим чинником формування фіскального середовища стимулювання підприємницької діяльності в умовах постшокowego відновлення Японії у 1950-х – 1972 рр. Так, «японське економічне диво», зумовили, зокрема [23].

- зниження податків. Зміна політики «від покарання до зростання» забезпечила постійне зниження податків у 1950-1974 рр., що призвело до значного зниження ефективних граничних податкових ставок та наближення до системи, що оподатковує дохід лише один раз, незалежно від того, чи витрачається він на заощадження, чи на негайне споживання. Також постійно знижувалися мита на купівлю іноземних товарів. Крім того, відповідно до

закону про сприяння раціоналізації виробництва 1952 р. підприємства отримували державну допомогу, податкові та інші фінансові пільги за умови модернізації виробництва, оновлення устаткування;

– економічна свобода. Згадане вище зниження податків було важливим елементом ширшої лібералізації економіки країни, через застосування комплексу послідовних, дружніх до ринку заходів економічної політики, що сприяло як більшому акумулюванню, так і кращому розподілу ресурсів. Відновлення Японії відбувалося завдяки нижчим, ніж у країнах Заходу податкам, меншим бюджетним витратам, більшим заощадженням, дедалі більше захищеним правам власності та консервативній фінансовій політиці.

В умовах невизначеності бізнес має обмежені можливості виконання податкових обов’язків та, окрім гнучкості фінансового законодавства (його лібералізації), потребує й *гнучкості роботи фінансових органів*. Аналіз цього чинника формування фінансового середовища стимулювання підприємницької активності, зокрема, в умовах повномасштабної війни дозволяє зробити висновок про протилежність поглядів у суспільстві в контексті реальної дієвості та ефективності трансформації діяльності зазначених органів. З одного боку, коли у перші місяці російського вторгнення частина податкових інспекцій (81 інспекція) тимчасово припинили роботу через військові дії в їхніх регіонах, Державною податковою службою України було прийнято рішення про обслуговування суб’єктів економіки незалежно від місця їх реєстрації, а окремі повноваження у сфері адміністрування податків мали можливість здійснювати інші територіальні органи ДПС. Натомість підприємницьке середовище менш оптимістичне в своїх оцінках гнучкості та ефективності роботи фінансових органів в умовах шоку повномасштабної війни. Так, за результатами опитування «Податковий індекс», яке здійснює Європейська Бізнес Асоціація, співвідношення респондентів із позитивним та негативним сприйняттям якості обслуговування податковими органами у 2022 р., порівняно із довоєнним 2021 р. залишилось майже незмінним (позитивно – 35%, задовільно – 39%, 26% – незадовільно). У 2022 р. респонденти повідомили про певне посилення

фіскального тиску порівняно з попереднім роком. Так, кількість респондентів, що не відчували жодних проявів тиску щодо своєї компанії, суттєво знизилась – лише 4% респондентів відзначили відсутність тиску (у 2021 р. таких було 36%). Серед проявів фіскального тиску бізнес виділив необґрунтовані трактування податкового законодавства контролюючими органами, необґрунтовані інформаційні запити та блокування податкових накладних. Задовільним чином були вирішені питання тільки 7% бізнесів, що звертались з запитами до податкових органів, ще у 75% питання були вирішені частково, а у 18% – не вирішені взагалі [9].

Шоки та кризи, попри їх загалом дестимулюючий вплив на економічну динаміку, є драйверами *діджиталізації*, яка, в свою чергу, слугує ще одним чинником формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад. Наприклад, в умовах гібридної війни 2014-2021 рр. одним із аспектів реформування фіскальної системи України стало впровадження низки електронних сервісів – Електронний кабінет платника податків; Система електронного адміністрування ПДВ з оцінкою ступеня ризиків блокування податкових накладних, прозора процедура бюджетного відшкодування ПДВ у хронологічному порядку за єдиним та публічним Реєстром заяв про повернення суми бюджетного відшкодування; електронне декларування на митниці; Система дистанційного казначейського обслуговування розпорядників і одержувачів коштів державного та місцевих бюджетів; подання електронної звітності та ін. В умовах шоку 2022-2023 рр. ДПС України посилила використання у своїй роботі різних сервісів та програм, які дозволяли співпрацювати із бізнесом віддалено. Зокрема, у 2022 р. оцифровано 100% реєстрів ДПС, форм та форматів документів звітності, сервісних запитів, інформаційних взаємодій з центральними органами виконавчої влади та 88 % адміністративних послуг. Досягнуто значного поступу в сегменті впровадження Е-аудиту на основі використання аудиторського файлу SAF-T UA (SAF-T – це компонент цифрової

трансформації податкового аудиту, який діє у більш як 10 країнах світу). Крім того, посилено використання комунікаційних ресурсів (зокрема, у 2022 р. чисельність користувачів Е-кабінетом зросла на 500 тис. од., порівняно із довоєнним 2021 р. Аудиторія електронного сервісу InfoTAX – 56,7 тис. користувачів. Активно працюють вебпортал, Telegram-канал та Facebook-сторінка ДПС) [215]. На наш погляд, діджиталізація у фіскальній сфері, як чинник формування фіскального середовища стимулювання підприємницької діяльності дозволяє, окрім очевидної економії часу суб'єктів господарювання на адміністрування податків і зборів, зменшити потенційно можливий обсяг маніпуляцій та популізму в умовах нестабільності, досягти зростання фіскальної прозорості, а також сприяє зміцненню довіри бізнесу до держави.

Для формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності важливе значення має *розширення співпраці вітчизняних фіскальних органів з іноземними партнерами*. Україна вже давно є учасником глобальних економічних процесів. Утім, глобальний шок – повномасштабна військова агресія росії, посилила необхідність згуртованості світової спільноти, а для нашої країни – стала поштовхом для активізації реформ у бюджетно-податковій сфері, пришвидшення процесу гармонізації національного фіскального законодавства із відповідним законодавством ЄС, трансформації інституцій у напрямі посилення їх відкритості та інтероперабельності.

Зокрема, у 2023 р. у межах співпраці Міністерства фінансів України, Державної податкової служби України та Програми Європейського Союзу з підтримки управління державними фінансами в Україні (EU4PFM) посилено процес імплементації в Україні міжнародних стандартів з прозорості та обміну інформацією з метою успішного впровадження інструментів міжнародного співробітництва в податковій сфері [58]. Долучення України до міжнародної системи автоматичного обміну інформацією (сьогодні її учасниками є понад 100 іноземних податкових адміністрацій) сприятиме створенню більш прозорого та дружнього до бізнесу податкового середовища, підвищенню

іміджу України як надійного та рівноправного партнера в міжнародних інформаційних податкових відносинах, зростанню якості та ефективності діяльності податкових органів, що у підсумку сприятиме зростанню фіскальної дисципліни в країні.

Окрім розширення співпраці вітчизняних фіскальних органів з іноземними партнерами в контексті формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад важливе значення має й *співпраця фіскальних органів у регіонах із стейкхолдерами* (регіональною владою, органами місцевого самоврядування, бізнесом) *на місцях*. Така співпраця насамперед має бути спрямована на вирішення проблемних питань, які виникають при оподаткуванні бізнесу місцевими податками та зборами, для забезпечення стабільності податкових надходжень до місцевих бюджетів. Разом з тим, результати опитування Всеукраїнської Асоціації ОТГ [1], проведеного у травні 2023 р., засвідчують, що лише 12% територіальних громад в умовах повномасштабної війни активно співпрацюють з податковими органами свого регіону, утім 46% із них таку взаємодію вважають неефективною.

Бізнес – важлива складова ендегенного розвитку територіальних громад, джерело формування значної частини доходів місцевих бюджетів, які є особливо чутливими до різних шоків та нестабільності. Основними формами взаємодії фіскальних органів у регіонах із стейкхолдерами на місцях, на наш погляд, мають бути спільні засідання, зустрічі, інформаційні сесії тощо, на яких варто розглядати/обговорювати конкретні практичні кейси, наприклад, щодо застосування пільг зі сплати місцевих податків і зборів; врахування бізнесом коефіцієнту індексації нормативної грошової оцінки земель для обрахунку орендної плати та земельного податку; звірки даних інформаційних систем контролюючих органів та даних реєстрів, наявних у місцевій раді стосовно земельних ділянок, об'єктів нерухомості тощо, а також напрацьовувати конструктивні пропозиції щодо внесення змін до національного фіскального законодавства.

Усі зазначені вище чинники формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності загалом можна віднести до чинників прямого впливу. Тобто їх дія стосується безпосередньо впливає на результати господарської діяльності бізнесу, а відтак, й на формування доходної частини бюджетів різних рівнів. Утім, крім «прямих» (традиційних) заходів та інструментів формування сприятливого фіскального середовища для підприємницької діяльності, важливим в умовах нестабільності є вжиття заходів непрямого впливу. Зокрема, особливо актуалізується необхідність досягнення партнерських відносин між бізнесом і владою на різних рівнях управління. В цьому контексті чи не найважливіше значення має *формування позитивного іміджу фіскальних органів та довіри до них платників податків* (суб'єктів господарювання).

Як справедливо зазначається у дослідженні колективу авторів [331], довіра платників податків до органів влади є визначальним чинником дотримання податкового законодавства поряд із традиційними інструментами контролю, такими як перевірки та штрафи. Використовуючи дані експериментального дослідження сценаріїв у 44 країнах із п'яти континентів, автори виявили, що зростання рівня довіри платників податків до органів влади посилює наміри перших дотримуватись податкового законодавства, а також мінімізує частоту намірів суб'єктів економіки вжити заходи щодо ухилення від оподаткування.

В умовах глобальної турбулентності, спричиненої пандемією COVID-19, провідні економіки світу в контексті формування сприятливого фіскального середовища стимулювання підприємницької активності реалізовували заходи, у тому числі, пов'язані із посиленням довіри суб'єктів бізнесу до фіскальних органів. Ефективність цих заходів підтверджується результатами міжнародних досліджень [369], які демонструють зростання у 20-ти провідних економіках світу рівня довіри до фіскальних органів із 2,7% (усереднене значення по аналізованих країнах) у 2018 р. до майже 15% у постковідному 2021 р.

Розуміння важливості формування довіри бізнесу до фіскальних органів в

умовах нестабільності наявне й в Уряді України та відповідних галузевих центральних органах влади. Так, стратегічною ціллю 3 Стратегічного плану Державної податкової служби України на 2022-2024 роки передбачено «формування іміджу ДПС як сервісної служби європейського зразка з високим рівнем довіри у суспільстві». Крім того, ДПС України розроблено План заходів на 2023-2024 роки з підвищення рівня довіри до Державної податкової служби України. Утім, сьогодні якісного поступу в контексті зростання довіри бізнесу до фіскальних органів не спостерігається. Найперше це зумовлено тим, що навіть в умовах військової агресії росії та необхідності консолідації зусиль усіх суб'єктів економіки, спостерігаються розбіжності між деклараціями та фактичними діями влади, збереження старої системи взаємовідносин між контролюючими органами та платниками податків. А без збільшення рівня довіри та зростання соціальної відповідальності бізнесу і фіскальних органів досягнення бажаного ефекту – зростання дохідної частини бюджету за рахунок податкових платежів, є вкрай утрудненим.

Не менш важливим непрямим чинником формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах соціально-економічної нестабільності регіонів і громад є, на наш погляд, *забезпечення фіскальної доброчесності учасників фіскальних взаємовідносин*. Цей чинник має забезпечуватися реалізацією двох ключових аспектів: по-перше, боротьбою з корупцією у фіскальній сфері, по-друге, боротьбою із ухиленням від оподаткування суб'єктами господарювання.

Різним аспектам забезпечення фіскальної доброчесності учасників фіскальних взаємовідносин присвячено низку працю вітчизняних та зарубіжних дослідників. Зокрема, науковці [378] на основі емпіричних досліджень підтвердили щільний прямий взаємозв'язок між можливістю здійснення корупційних діянь та ухиленням від сплати податків. А у дослідженні [428] емпірично доведено, що існування високого рівня корупції знижує довіру суб'єктів економіки до органів місцевого самоврядування та не сприяє бажанню платників податків дотримуватися норм та правил адміністрування

податків. Отже, очевидно, в контексті формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності найефективнішим є сценарій, за якого має місце паритет у викоріненні та покаранні за корупцію і виявленні та боротьбі з ухиленням від оподаткування.

Непрямим чинником формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності, безумовно, є *детінізація економіки*, зокрема за допомогою фіскальних інструментів та механізмів. Варто зазначити, в Україні локомотивом тіньової економіки є згадані вище девіації – корупція та ухилення від оподаткування. Окрім загрози економічній безпеці країни, вони чинять суттєвий негативний вплив на суспільну безпеку, оскільки зумовлюють недоотримання фінансових ресурсів бюджетами різних рівнів та, відповідно, звуження меж фінансування суспільних благ; збільшення (особливо в умовах нестабільності) податкового навантаження на суб'єктів легального бізнесу; деформації конкурентного середовища, адже податковий правопорушник опиняється у більш вигідних економічних умовах господарювання, ніж сумлінний платник податків, тим самим провокуючи інших до здійснення подібних дій. Вважаємо, що основними фіскальними інструментами та механізмами детінізації економіки для формування середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності є:

- забезпечення стабільності фіскального законодавства (у т.ч. уникнення його «різночитання»). Зазначимо, основою повоєнної відбудови Німеччини 1948-1960 рр. було саме формування стабільних та передбачуваних для суб'єктів економіки податкового законодавства та державної фіскальної політики;

- конвергенція національної податкової системи із відповідною кращою практикою країн ЄС, насамперед, у питаннях формування податкових баз, забезпечення прозорості фінансової та податкової інформації, удосконалення

податкового адміністрування;

- стабілізація податкових ставок, отримання більшої частки неподаткових надходжень до бюджету;
- антикорупційний моніторинг тощо.

Сприяти формуванню конкурентного середовища діяльності бізнесу, з одного боку, а з іншого – повному та своєчасному наповненні бюджетів різних рівнів, будуть, серед іншого, фіскалізація готівкових розрахунків та деофшоризація (за даними експертів експерти [259], за 30 років незалежності України в офшори було виведено близько \$ 150 млрд. Унаслідок цього, як зазначають в ОЕСР, втрати вітчизняної економіки перевищують середні показники у світі).

Розглянуті нами основні чинники формування фіскального середовища стимулювання підприємницької діяльності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад згруповано на рис. 2.1.

В умовах невизначеності першочерговим завдання бізнесу, як важливого драйвера ендогенного соціально-економічного зростання регіонів та територіальних громад, є продовження, попри складні обставини, своєї діяльності та забезпечення створення надійного економічного тилу країни. Адже робочі місця, заробітні плати працівникам, чесна взаємодія з контрагентами, результативна діяльність і, відповідно, сплачені податки – це приклад вагомого внеску бізнесу у розвиток країни в умовах шоку та постшокового відновлення. Натомість завданням фіскальних органів є максимальне сприяння бізнесу у забезпеченні його роботи в умовах невизначеності. Реалізація запропонованих драйверів формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності дозволить ефективно реалізовувати фіскальну політику, зокрема, результативно адмініструвати податки, збори, платежі, наповнювати бюджети різних рівнів та надавати якісні і зручні послуги суб'єктам господарювання.

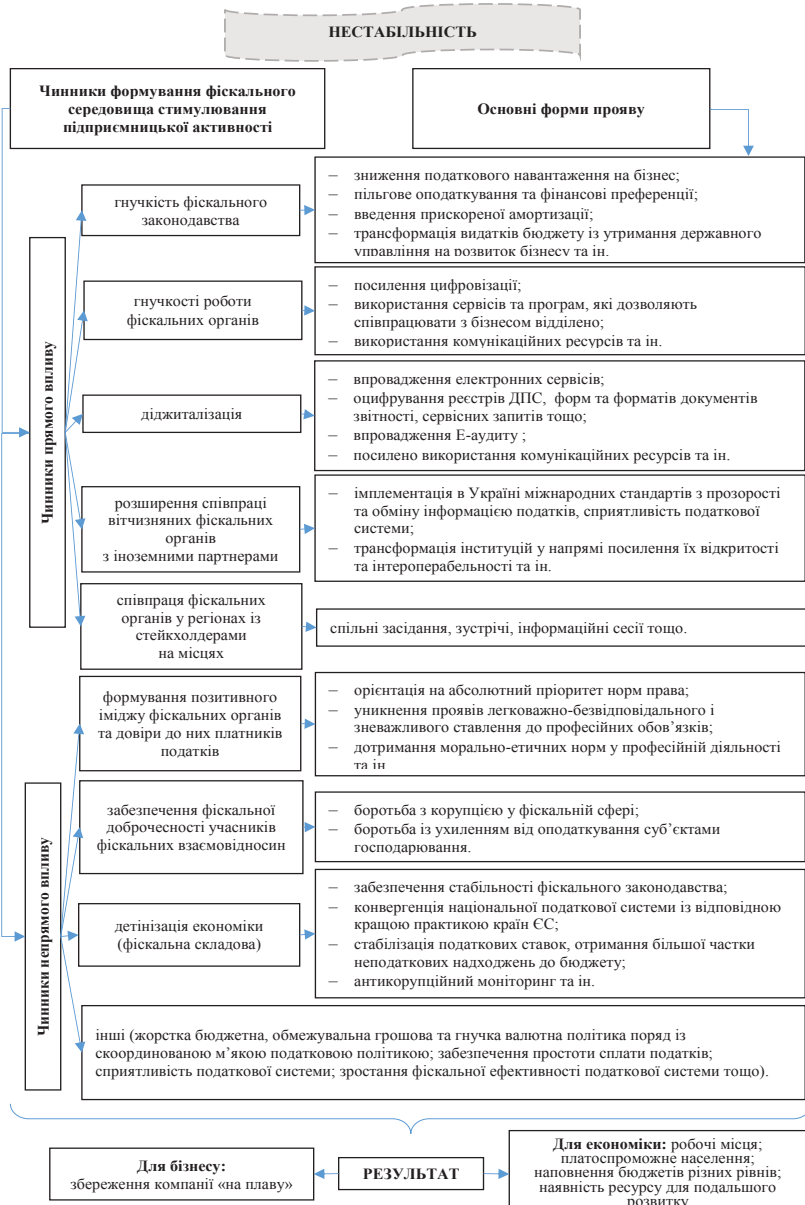

Рис. 2.1. Чинники формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад (авторська розробка)

2.3. Дослідження взаємовпливу фіскального середовища стимулювання підприємницької активності та соціально-економічного зростання регіонів і територіальних громад (на основі зарубіжного досвіду)

Взаємовплив фіскального середовища, стимулювання підприємницької активності та економічного зростання територій є складним і багатограним процесом. З одного боку, зростання підприємницької активності мало б прямим результатом збільшення надходжень до державного та місцевих бюджетів, з іншого – встановлення пільг для підприємств потенційно може зменшити обсяги податкових доходів. Тому розглянемо досвід окремих країн з метою виявлення залежностей між цими процесами.

В сучасних умовах у більшості розвинених країн світу системи міжбюджетних відносин сформовані на основі принципу субсидіарності, відповідно до якого державні функції слід виконувати на нижчому - регіональному чи місцевому – рівні управління за умови, що їх виконання не буде ефективнішим на вищому рівні. Аналізуючи розподіл видаткових повноважень у країнах ЄС, учені зауважують відповідність цьому принципу в абсолютній більшості країн і фіксують, що здебільшого на державний рівень управління покладено виконання оборонних функцій, налагодження зовнішньоекономічних відносин, управління центральними органами влади, а освіта, охорона здоров'я, управління житлово-комунальним господарством відносяться до функцій місцевого самоврядування. Натомість спосіб фінансового забезпечення органів місцевого самоврядування у цих країнах суттєво відрізняється: в одних основним джерелом фінансових ресурсів є обсяги податкових надходжень, зібраних на території, в інших – міжбюджетні трансферти з бюджетів вищих рівнів.

Вибір способу фінансового забезпечення місцевого самоврядування впливає на рівень фінансової автономії муніципалітетів та можливість самостійно обирати шляхи розвитку. Результати досліджень Світового Банку свідчать, що найвищим рівнем фінансової автономії характеризуються

муніципалітети тих країн, у доходах місцевих бюджетів яких превалюють податкові надходження [407]. Найвищими показниками перерозподілу податкових надходжень через місцевий рівень управління традиційно характеризуються скандинавські країни (Швеція, Ісландія, Данія, Фінляндія) (рис. 2.2).

Україна також відноситься до країн з високою часткою податкових доходів у бюджетах територіальних громад (їх частка у ВВП - 6,2%, у доходах місцевих бюджетів – 47,8%), що свідчить про високий рівень фінансової автономії. Однак, для нашої країни властивий менший обсяг податкових надходжень на одну особу (301,7 дол. США). Відповідно, *попри високий рівень фінансової автономії, територіальним громадам в Україні характерний нижчий рівень фінансової спроможності порівняно з муніципалітетами економічно розвинених країн* (рис. 2.3). Тому питання ефективності справляння податків до бюджетів територіальних громад для нашої країни є особливо актуальним.

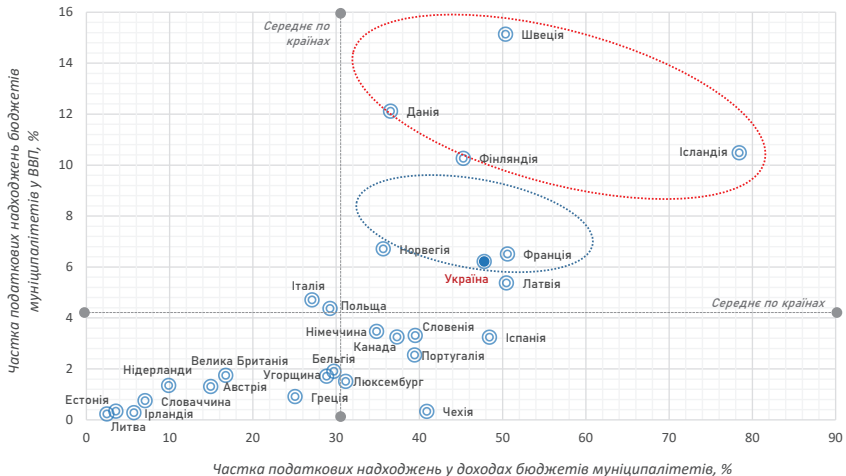

Рис. 2.2. Роль податкових надходжень у формуванні доходів бюджетів муніципалітетів деяких країн, 2020 р.

Джерело: складено автором на основі даних OECD [361]

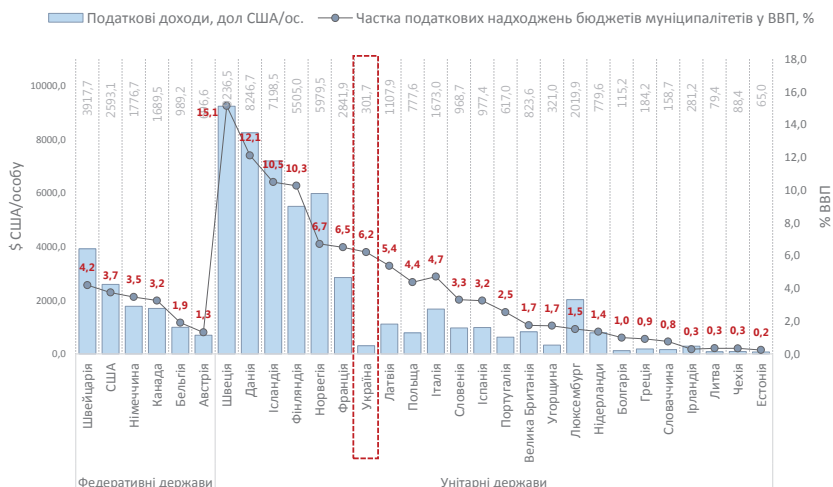

Рис. 2.3. Обсяг податкових надходжень на особу та частка податкових надходжень бюджетів адміністративно-територіальних формувань базового рівня у ВВП країн ОЕСР та України, 2020, %

Джерело: складено автором на основі даних OECD [361]

Попри різний підхід до акумулювання податкових надходжень до бюджетів муніципалітетів у різних країнах, цілком впевнено можна констатувати: органи місцевого самоврядування є обмеженими у цьому процесі, оскільки залежні від управлінських рішень, що прийняті на вищих рівнях і змушені пристосовуватися. При чому, аналізуючи особливості перерозподілу податкових надходжень між різними рівнями управління впродовж останніх десятиліть у країнах ЄС-15 (1975-2015 рр.), учені фіксують постійний «опір» центрального та регіонального рівнів управління перерозподілу «економічного пирога» на користь місцевого самоврядування [291]. Про це, на їхнє переконання, свідчить незначне зростання (на 1,15 в. п.) частки податкових надходжень бюджетів муніципалітетів у податкових доходах зведених бюджетів країн за останні десятиліття.

Ускладнює ситуацію також постійна зміна умов розвитку економіки (зміни на ринку праці, різні темпи розвитку в окремих секторах економіки), зростання темпів цих змін та збільшення їх масштабів (пандемія Covid-19 → цифровізація → зміна логістичних ланцюгів → зміна структури економіки; війна в Україні → продовольча та енергетична кризи → зміна логістичних ланцюгів → зміна структури економіки).

Аналізуючи структуру податкових надходжень до бюджетів на місцевому рівні у країнах ОЕСР (рис. 2.4), прослідковується наявність двох диференційованих моделей оподаткування на рівні муніципалітетів:

- орієнтованих на оподаткування прибутку і доходів (Швеція (97,5%), Люксембург (93,2%), Фінляндія (92,1%), Данія (89,3%), Норвегія (86,6%), Латвія (86,1%), Швейцарія (80,5%), Ісландія (80,4%));
- орієнтованих на майнове оподаткування (Велика Британія (100%), Канада (97,3%), Греція (95,6%), Ірландія (89,8%), Литва (83,6%), Естонія (83,1%)).

Розглянемо чинники формування податкових доходів бюджетів муніципалітетів з огляду на ці дві моделі.

Економічна сутність податку. Протягом останніх років в українському науковому та експертному середовищі активно ведеться дискусія щодо ролі податків для забезпечення економічного зростання територіальних громад. Ця дискусія зумовлена податковою реформою 2014 року та розширенням джерел податкових доходів бюджетів адміністративно-територіальних формувань базового рівня. Найбільш гострим в цьому контексті є питання ролі органів місцевого самоврядування у формуванні податкової політики, пошуку напрямів її розширення, а також впливу умов справляння податків на розвиток громад. Зважаючи на недовгий період розвитку громад, актуальним є дослідження досвіду розвинених країн та визначення взаємозв'язків між веденням податкової політики та економічним зростанням муніципалітетів.

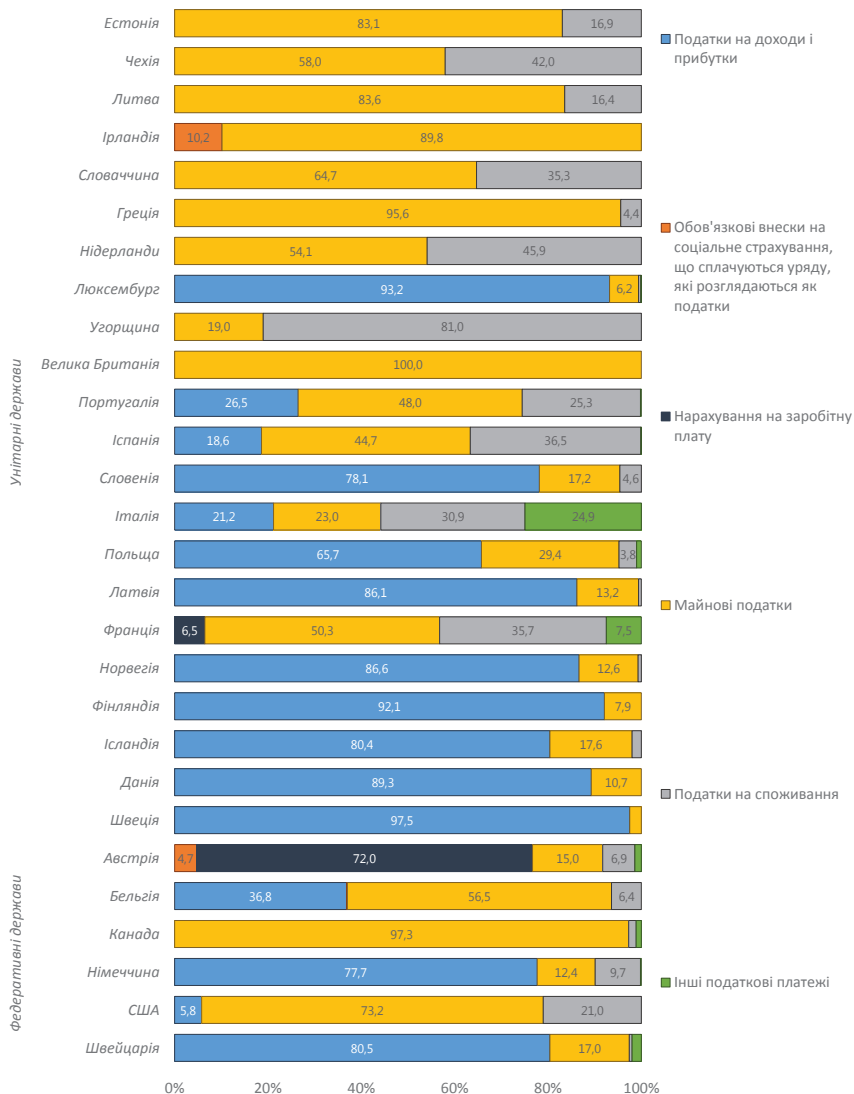

Рис. 2.4. Структура податкових надходжень до бюджетів адміністративно-територіальних формувань базового, 2020 р., %

Джерело: складено автором на основі даних OECD [361]

Результати досліджень в розрізі країн ЄС доводять наявність позитивного причинно-наслідкового зв'язку між перерозподілом податкових надходжень на користь місцевих бюджетів та економічним зростанням на місцевому рівні [285; 335]. В останні роки широко досліджується роль податків на економічну діяльність (ПДФО, податку на майно в частині оподаткування комерційної нерухомості та податку на прибуток, який надходить до місцевих бюджетів) для розвитку муніципалітетів. Для України це корисна інформація, адже податки, які сплачуються за результатами ведення економічної діяльності, займають найбільшу частку у податкових доходах бюджетів територіальних громад (ПДФО, єдиний податок, майнові податки в частині оподаткування комерційної нерухомості – понад 70%).

Дослідження впливу податків на економічну діяльність на розвиток громад дозволяє констатувати, що більша частка надходжень від податків на економічну діяльність у податкових доходах муніципалітетів забезпечує швидші темпи їх економічного зростання [335]: у країнах з часткою податків на економічну діяльність у податкових доходах муніципалітетів вищою за середнє по ЄС (23%) середній показник зростання ВВП за п'ятиріччя становив 3,75%, у країнах з нижчими, ніж середнє, частками – 2,34% (рис. 2.5).

Отримані результати мають цілком логічне пояснення: надходження податків, акумульованих внаслідок ведення господарської діяльності на території муніципалітету, органи місцевого самоврядування розглядають як винагороду за ефективну місцеву політику та створення сприятливих умов для розвитку бізнесу. Відповідно надходження від справляння цих податків забезпечують «ланцюгову реакцію» у взаємовідносинах між місцевим самоврядуванням і бізнесом.

Це стосується, зокрема, ПДФО. У більшості розвинених країн (і в Україні) цей податок не є місцевим, а загальнодержавним. Здебільшого органи місцевого самоврядування не впливають на алгоритм його акумулювання до бюджету. Хоча в деяких країнах запроваджено механізм, який передбачає право органів місцевого самоврядування встановлювати додаткову ставку до базової,

визначеної на державному рівні (Швеція, Данія, Фінляндія, Ісландія, США, Швейцарія).

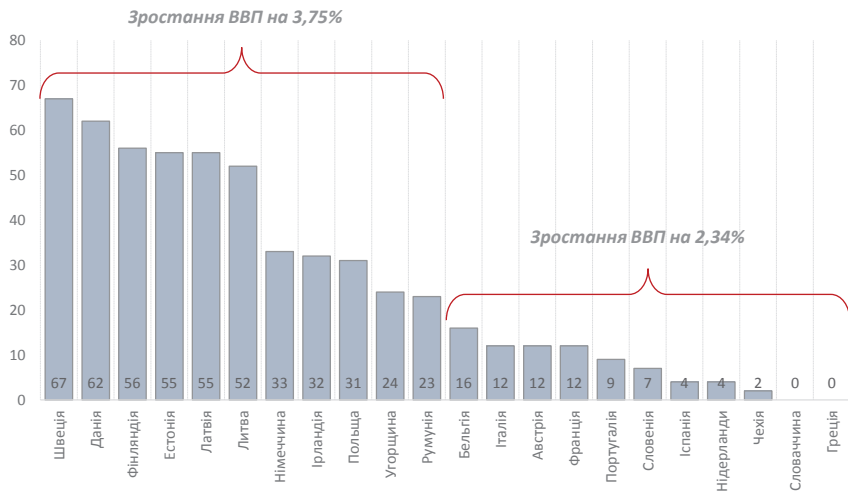

Рис. 2.5. Частка надходжень від справляння податків на економічну діяльність у податкових доходах бюджетів муніципалітетів у країнах ЄС, 2021 р., %

Джерело: складено автором на основі даних European Commission [335]

В Україні до бюджетів територіальних громад надходить 65% акумульованого на території ПДФО, а органи місцевого самоврядування, згідно законодавства, не мають жодного впливу на визначення умов його справляння. Однак, це бюджетоформуючий податок, який переважно займає найбільшу частку у податкових доходах бюджетів громад. З моменту утворення і початку функціонування перших ОТГ у 2016 році по сьогодні триває дискусія щодо бюджету зарахування надходжень від його справляння – за місцем реєстрації підприємства чи за місцем розташування відокремленого підрозділу. На даний час її вирішення у кожному окремому випадку забезпечується в

індивідуальному порядку, шляхом особистих домовленостей між суб'єктом господарювання та органами місцевого самоврядування.

З другого боку, впродовж останнього п'ятиріччя триває ще одна наукова та експертна дискусія щодо бюджету зарахування доходів від акумулювання ПДФО – бюджету за місцем розташування суб'єкта господарювання чи бюджету за місцем реєстрації працівника. В цьому контексті повністю змінюється підхід до трактування податку:

- у випадку зарахування його надходжень до бюджету за місцем реєстрації платника податок слід розглядати як платіж за доступ особи до соціальних послуг у громаді проживання (освітніх, охорони здоров'я, культурних тощо);

- у випадку зарахування за місцем розташування підприємства – як платіж за можливість ведення господарської діяльності на певній території.

Як видно, зі зміною сутнісних характеристик податку змінюється і політика органів місцевого самоврядування щодо його акумулювання до свого бюджету. У першому випадку органи самоврядування націлені на залучення на територію громади нових жителів, тому вони будуть стимулювати жителів реєструватися у громаді, намагатимуться розвивати, диверсифікувати та покращувати якість соціальних послуг на своїй території, стимулюватимуть будівництво нового житла у громаді – загалом орієнтуватимуться на «жителя». В другому випадку – на залучення нових підприємств, відповідно будуть покращувати якість інженерних мереж у контексті їх придатності для господарювання, формувати інвестиційні пропозиції та покращувати інвестиційний клімат у громаді - тобто орієнтуватимуться на «бізнес». Водночас, у першому випадку цілком нівелюється роль податку як плати за економічну діяльність, що, імовірно, матиме вплив на рівень економічного зростання громад у довгостроковій перспективі.

Зміна структури економіки. Промовистим прикладом впливу різних чинників на акумулювання податкових надходжень до бюджетів муніципалітетів є ситуація зі справлянням податків до муніципалітетів Канади.

Податкові надходження становлять 37,3% у структурі доходів бюджетів муніципалітетів, іншим важливим джерелом доходів є міжбюджетні трансферти (з провінційного та федерального рівнів). Очевидно, що саме податки лежать в основі бюджетної автономії муніципалітетів Канади. Однак, основним джерелом податкових надходжень бюджетів на місцевому рівні у країні є майнові податки – на нерухомість (97,3%) (рис. 2.4).

Повне превалювання у структурі доходів бюджетів муніципалітетів одного виду податкових платежів заклало підвалини для посилення ризиків втрати фінансової стабільності на місцевому рівні управління у довгостроковій перспективі внаслідок зміни кон'юнктури ринку і поведінки суб'єктів економіки.

В останні роки для економіки Канади (як і для більшості розвинених країн світу) притаманний процес деіндустріалізації. Внаслідок цього зменшилися виробничі площі та знизився попит на них, натомість збільшилася кількість складів та розподільчих центрів. А поширення електронної комерції спричинило значне зниження попиту на торгові площі. Відповідно, в умовах тривалого розвитку сфери послуг та стрімкої цифровізації відбулося значне скорочення середньої площі на одного працівника у країні [324].

Ці тенденції суттєво посилила пандемія Covid-19, в умовах поширення якої набула популярності практика віддаленої зайнятості, яка, як вважають канадські науковці, залишиться основою розвитку ринку праці у країні у наступні десятиліття [288].

Втручання держави. З другого боку, пандемія стала «спусковим гачком» для посилення тенденції «втручання» вищих рівнів управління у місцеве самоврядування, передовсім – у справляння податків до місцевих бюджетів. Практика «підтримки» бізнесу та населення з боку органів державної влади шляхом обмеження прав місцевого самоврядування на акумулювання податкових надходжень набула значного поширення під час пандемії у багатьох країнах світу (у тому числі, в Канаді [288], США [334] і Україні).

Спостережувані події безпосередньо вплинули на спроможність органів місцевого самоврядування у Канаді акумулювати достатні для виконання покладених на них повноважень податкові доходи. А в силу зменшення ролі нежитлової нерухомості у контексті оподаткування майна зростає залежність від оподаткування житлової нерухомості, що з часом веде до збільшення податкового навантаження на мешканців муніципалітетів. Станом на 2019 рік у Канаді одні з найвищих ставок податку на нерухомість у світі, а залежність від надходжень податку значно вища, ніж у країнах ОЕСР [301].

Аналізуючи структуру податкових надходжень до бюджетів муніципалітетів у країнах ОЕСР (див. рис. 2.4), видно, що недиверсифікованість джерел доходів від справляння податків характерна для багатьох країн. А це, в свою чергу, несе з собою загрозу втрати фінансової спроможності муніципалітетів в умовах зміни структури економіки і, відповідно, джерел податкових надходжень.

Поведінка населення. Дослідивши зміну структури економіки та процес деіндустріалізації, який активно розвивається в останні десятиліття, на прикладі муніципалітетів Канади видно тенденції до нестабільності у наповненні місцевих бюджетів через оподаткування нежитлової нерухомості (зокрема, виробничих площ) та збереження ролі житлової нерухомості при стягненні майнових податків. Тому доцільно розглянути і цю сторону оподаткування майна.

Досліджуючи оподаткування майна в частині житлової нерухомості з позиції його ефективності для забезпечення економічного зростання на місцевому рівні, науковці доходять різних, іноді протилежних, висновків [355] (зокрема, у контексті їх регресивності чи прогресивності). Причиною різниці поглядів та відсутності єдиної позиції є різні умови і специфіка справляння податків до бюджетів муніципалітетів у різних країнах.

Для прикладу, у більшості країн Центральної і Східної Європи частки податків на майно у ВВП є низькими і не перевищують 1% (рис. 2.6).

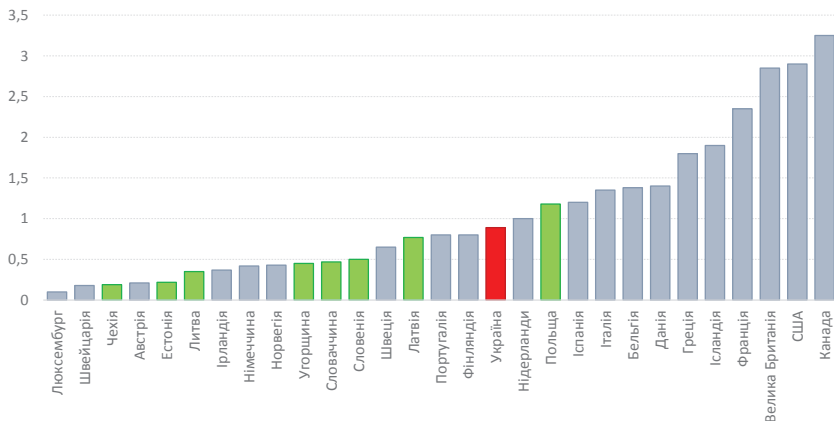

Рис. 2.6. Доходи від оподаткування майна у різних країнах, % ВВП, 2020 р.

Джерело: складено автором на основі даних OECD [361]

Це часто трактується економістами як неефективне використання наявного потенціалу муніципалітетами у цих країнах. Однак, аналізуючи специфіку справляння майнових податків, можна виявити низку чинників, які, по-перше, зумовили формування саме таких систем справляння податків, по-друге, мають стримуючий вплив на підвищення ставок чи забезпечення більш широкого охоплення платників податків.

Важливим чинником в цьому випадку є специфіка поведінки населення у різних країнах. Зокрема, мова йде про традиції володіння майном у різних країнах. У більшості розвинених країн Заходу володіння житловою нерухомістю зосереджене у домогосподарствах з високим рівнем доходу, а на ринку нерухомості поширеною є оренда житла (рис. 2.7, 2.8).

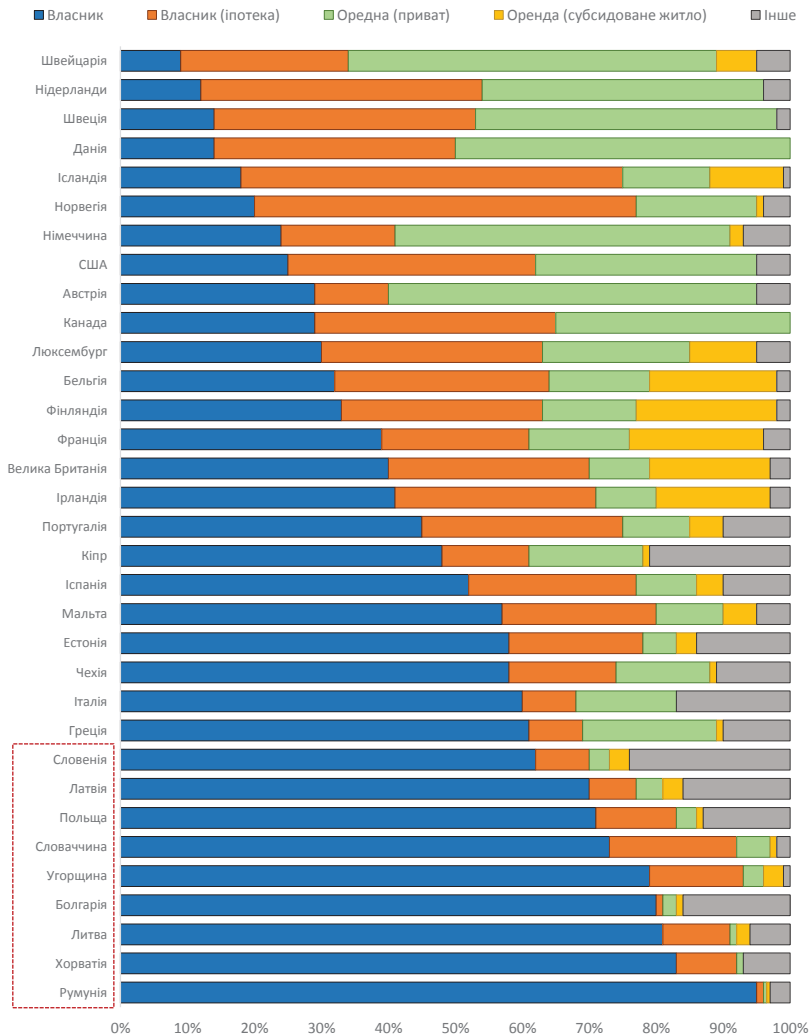

Рис. 2.7. Частка домогосподарств з різними типами володіння житлом, %, 2020 р. (або останній доступний для аналізу рік: 2019 р. – Німеччина, Італія; 2018 р. – Канада, Ісландія)

Джерело: складено автором на основі даних OECD [361]

Наприклад, у Німеччині менше 1/3 домогосподарств володіють нерухомістю; серед них лише кожне п'яте домогосподарство нижнього квантиля за рівнем доходів, але понад 65% - верхнього квантиля. Тобто володіють житловою нерухомістю переважно домогосподарства з вищим рівнем доходів.

Натомість у країнах Центральної і Східної Європи рівень власності на житло сягає 60-90% домогосподарств, що значно більше, ніж у країнах Західної Європи, США та у Канаді. Крім того, власниками житлової нерухомості є в однаковій мірі представники усіх квантилів доходів (рис. 2.8).

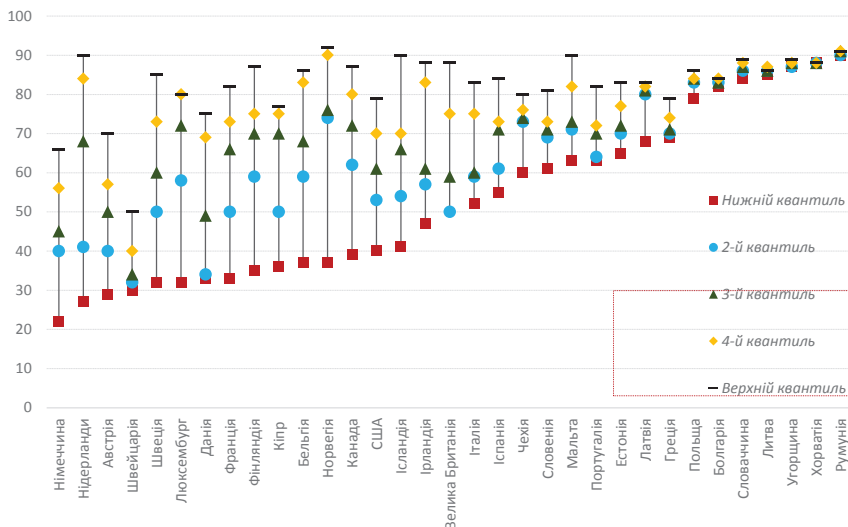

Рис. 2.8. Частка домогосподарств за квантилем доходу, які володіють житлом (з урахуванням іпотеки), %, 2020 р. (або останній доступний для аналізу рік: 2019 р. – Німеччина, Італія; 2018 р. – Канада, Ісландія)

Джерело: складено на основі даних OECD [358]

Відповідно, поширена ситуація, коли доходи власників нерухомості низькі, що обмежує їх спроможність сплачувати високі податки на майно. А,

зважаючи на непопулярність податків на майно серед жителів муніципалітетів (потенційних виборців), оскільки вони охоплюють широке коло платників та актуалізують питання справедливості при оподаткуванні (зокрема, щодо бази при оподаткуванні), підняття ставок та розширення кола платників зазвичай не здійснюється.

Адміністрування податку. Вагомим чинником впливу на акумулювання податку на нерухомість до бюджету громади є специфіка адміністрування податку.

По-перше, особливістю майнових податків є те, що їх стягують з умовної вартості майна, а це потребує створення ефективної системи оцінювання та дієвої системи оскарження вартості об'єктів. Визначення бази оподаткування майна у більшості країн ОЕСР відбувається на основі його ринкової вартості, і лише в Польщі та Чехії (а також в Україні) – на основі площі. Розрахунок податкової бази на основі вартості майна характеризується певними перевагами порівняно з її визначенням на основі площі. Він забезпечує прогресивний характер податку, оскільки існує сильний зв'язок між доходом платника та сумою до сплати. Крім того, він є чутливим до економічної ситуації та її зміни. Незважаючи на це, визначення податкової бази на основі її вартості є ефективним лише тоді, коли ринок нерухомості достатньо розвинений, адже вартість майна оцінюється на основі даних про недавні в часі операції з нерухомістю.

По-друге, серед найбільших труднощів в управлінні цим податком – потреба постійного оновлення його вартості. Для цього використовують два методи: переоцінку вартості та індексацію. Згідно з комплексним дослідженням ОЕСР, переоцінка має більше переваг порівняно з методом індексації, який у довгостроковій перспективі призводить до невідповідності отриманих значень фактичній ринковій вартості нерухомості [368]. Однак, проблемним у цьому процесі є радше частота оновлення вартості майна, адже застаріла оцінка зазвичай свідчить про зниження вартості об'єкта і є перешкодою для нарощення доходів від справляння податку. Така проблема характерна для

більшості розвинених країн, у тому числі Естонії, Фінляндії, Франції, Німеччини, Греції, Португалії та Швеції. Для прикладу, бельгійське законодавство передбачає проведення переоцінки нерухомості один раз на десятиріччя; при цьому, останній раз переоцінка проводилася у 1975 році, у Великій Британії – у 1991 р., в Естонії – у 2001 р. В деяких інших країнах переоцінка нерухомості здійснюється щорічно (Угорщина, Нідерланди), у Португалії – кожні три роки, У Литві – п'ять тощо [368].

Питання переоцінки нерухомості є вкрай гострим як для платників податку, так і для органів управління, які відповідають за його акумулювання до бюджету, зокрема у контексті цін на житло. Для прикладу, за останнє десятиліття відбулося суттєве зростання цін на житлову нерухомість у країнах Центральної та Східної Європи порівняно з іншими країнами ОЕСР. Відповідно, переоцінка нерухомості може стати значною перешкодою при сплаті податку у цих країнах, тому її проведенню має передувати детальний аналіз імовірних наслідків для домогосподарств і держави.

По-третє, хоча умови адміністрування податку у всіх країнах відмінні, переважно органи місцевого самоврядування сильно обмежені у своїх повноваженнях. Здебільшого вони мають право: 1) самостійно встановлювати податкові ставки у межах, визначених на законодавчому рівні (23 з 25 країн); 2) встановлювати пільги при оподаткуванні (8 з 25 країн); 3) мають певні (обмежені) повноваження щодо визначення бази оподаткування (3 з 25 країн) (табл. 2.2).

Затвердження за місцевим рівнем управління права встановлювати податкові ставки, яке, по суті, є єдиною «визнаною» державою прерогативою місцевого самоврядування, дає змогу муніципалітетам вести власну податкову політику та формувати взаємовідносини з суб'єктами господарювання і жителями громади, тобто є вагомим інструментом місцевого самоврядування у формуванні інвестиційного клімату на своїй території. З другого боку, законодавчі обмеження розміру ставок спрямовані на вирівнювання, по-перше, розбіжностей між юрисдикціями для уникнення «голосування ногами», по-

друге, розбіжностей між різними базами оподаткування в межах юрисдикції (в частині житлової і нежитлової нерухомості) для попередження спроб платників податків уникнути їх сплати або приховати справжній характер/умови використання нерухомого майна.

Таблиця 2.2

Особливості адміністрування та зарахування податку на нерухоме майно у країнах ОЕСР та Україні

			Повноваження ОМС				
			Визначення податкової бази	Встановлення пільг та звільнення від оподаткування	Запровадження податку на власній території	Відсутність права ОМС на визначення умов справляння податку	Встановлення податкових ставок (в межах, визначених законодавством)
Бюджет, до якого акумулюється податок	Державний/регіональний/місцевий	Іспанія					
	Державний/місцевий	Норвегія					
		Ісландія					
		Велика Британія					
	Регіональний/місцевий	Швейцарія					
		Франція					
		США					
		Данія					
	Місцевий	Угорщина					
		Естонія					
		Литва					
		Нідерланди					
		Польща					
		Австрія					
		Канада					
		Чехія					
		Фінляндія					
		Німеччина					
		Ірландія					
		Люксембург					
		Португалія					
		Словаччина					
		Словенія					
		Латвія					
		Україна					

Джерело: складено автором на основі даних OECD [368].

Отже, на прикладі аналізу справляння податку на нерухомість у країнах ОЕСР та Україні можна зробити такий висновок: немає і не може бути єдиного підходу до визначення умов справляння цього податку до місцевих бюджетів.

Причиною цього є велика кількість чинників, які зумовили формування у кожній країні специфічної системи адміністрування податку, кожна з яких проявляє себе по-різному. Якщо для однієї країни застосування при визначенні оподаткування вартісного підходу є доцільним і єдино вірним рішенням, для іншої воно неможливе до впровадження.

Висновки до другого розділу

Результатом адміністративно-фінансової децентралізації стало посилення базового рівня управління та зростання відповідальності територіальних громад та регіонів за економічний розвиток територій. Органи місцевого самоврядування та регіональної влади володіють можливістю застосування інструментів для стимулювання підприємницької активності в межах реалізації відповідної фіскальної політики. Необхідність врахування потенціалу розвитку територіальних громад та їх диференціації за рівнем конкурентоспроможності обумовлює доцільність застосування територіально орієнтованого підходу до формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності. Застосування цього підходу дозволить сконцентрувати фіскальні інструменти на підтримці точок конкурентоспроможності в громадах, виходячи з аналізу їх сильних та слабких сторін.

Мета формування фіскального середовища полягає у забезпеченні комфортності фіскального середовища для ведення та започаткування підприємництва, стимулювання економічного розвитку територій, забезпечення фінансової стійкості територіальних громад.

Принципами функціонування системи фіскального стимулювання підприємницької активності повинні бути: децентралізації управління

економічним розвитком та бюджетного ресурсу; фіскальної автономії; бюджетної рівноваги; бюджетної стійкості; справедливого розподілу бюджетного ресурсу; ефективності бюджетних видатків; транспарентності та відповідальності; партисипативного управління.

Систематизовано інструментарій фіскального стимулювання підприємницької активності за такими складовими: податкові інструменти, міжбюджетні трансферти, гранти, видаткові інструменти (місцеві /обласні цільові програми, бюджетні інвестиції тощо), боргові інструменти.

Ідентифіковано основні «прямі» (традиційні) чинники формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності у умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад, а саме: 1) гнучкість фіскального законодавства та гнучкість роботи фіскальних органів, які в період шоків найперше пов'язані зі зниженням податкового навантаження на підприємницький сектор, упровадженням різних податкових преференцій для підприємництва з метою підтримки його функціонування, збереження робочих місць і, відповідно, забезпеченням надходжень податків та зборів до бюджетів різних рівнів; 2) посилення діджиталізації у фіскальній сфері, яке, окрім очевидної економії часу суб'єктів господарювання на адміністрування податків і зборів, дозволяє зменшити потенційно можливий обсяг маніпуляцій та популізму між учасниками фіскальних правовідносин в умовах нестабільності, досягти зростання фіскальної прозорості, а також сприяє зміцненню довіри підприємництва до держави; 3) розширення співпраці вітчизняних фіскальних органів з іноземними партнерами, що сприятиме створенню більш прозорого та дружнього до бізнесу фіскального середовища, підвищенню іміджу України як надійного та рівноправного партнера в міжнародних інформаційних податкових відносинах, зростанню якості та ефективності діяльності фіскальних органів, та, у підсумку, зростанню фіскальної дисципліни в країні; 4) співпраця фіскальних органів у регіонах із стейкхолдерами на місцях. Така співпраця, насамперед, має бути спрямована на вирішення проблемних питань, які виникають при

оподаткуванні підприємств місцевими податками та зборами, для забезпечення стабільності податкових надходжень до місцевих бюджетів.

Виокремлено основні чинники непрямого впливу на формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності. Зокрема, це: формування позитивного іміджу фіскальних органів та довіри до них суб'єктів господарювання; забезпечення фіскальної доброчесності учасників фіскальних взаємовідносин; детінізація економіки, зокрема за допомогою фіскальних інструментів та механізмів (забезпечення стабільності фіскального законодавства; конвергенція національної податкової системи із відповідною кращою практикою країн ЄС, насамперед, у питаннях формування податкових баз, забезпечення прозорості фінансової та податкової інформації, удосконалення податкового адміністрування; стабілізація податкових ставок, отримання більшої частки неподаткових надходжень до бюджету; антикорупційний моніторинг тощо); фіскалізація готівкових розрахунків та деофшоризація.

Як результат дослідження тенденцій розвитку системи оподаткування у зарубіжних країнах та їх порівняння із українськими реаліями, можна зробити деякі висновки.

По-перше, Україні, на відміну від багатьох розвинених країн, вдалося уникнути надмірної залежності органів місцевого самоврядування від справляння до місцевих бюджетів певних податків. Диверсифікованість видів податків забезпечила територіальним громадам відповідний рівень стійкості в умовах постійної зміни економіки та перманентних криз.

По-друге, актуальною для вітчизняних громад є проблема їх низької фінансової спроможності. Хоча внаслідок проведення реформ в напрямі децентралізації наша держава відносить до країн з високим рівнем фінансової автономії бюджетів на місцевому рівні, що забезпечує громади можливістю самостійно розпоряджатися власними ресурсами, обсяги таких ресурсів (301,7 дол. США на особу) суттєво нижні, ніж у більшості розвинених країн. Тому питання ефективності справляння податків до бюджетів територіальних громад

та пошук способів нарощення обсягів їх надходжень для нашої країни є особливо актуальним.

Проведений аналіз дав змогу виявити чинники впливу на системи оподаткування майна у різних країнах, які і зумовлюють їх формування, зокрема: різницю структури економіки та вплив її зміни, поведінкові реакції суб'єктів економіки й існуючі традиції володіння майном у різних країнах, особливості розвитку ринку нерухомості у різних країнах тощо. Органи місцевого самоврядування, будучи суб'єктами формування і реалізації податкової політики на рівні територіальних громад/муніципалітетів, у своїй роботі повинні враховувати ці чинники. Тому особливо важливим для них є аналіз структури економіки громади і визначення тенденцій її зміни.

Для України ці питання актуальні передовсім у контексті зміни структури економіки як країни, на території якої тривають бойові дії (що супроводжується різними тенденціями на різних територіях і, по суті, повною зміною соціально-економічної ситуації), адже це матиме прямий вплив на формування доходів бюджетів громад у повоєнний період. З другого боку, цей аспект вагомий з огляду на постійні удосконалення системи перерозподілу податкових надходжень між бюджетами різних рівнів та дискусією щодо необхідності застосування того чи іншого підходу до справляння і адміністрування податків (зокрема, ПДФО, майнових податків, єдиного податку). Зміні підходу до справляння податків до бюджетів територіальних громад має передувати детальний аналіз можливих наслідків як у короткостроковому періоді, так і на перспективу (адже імовірно є ситуація, коли на перших етапах після змін громада отримає додаткові ресурси, але у довгостроковому періоді – значні втрати, зумовлені зміною поведінкових реакцій). Цей аспект, зокрема, важливий у контексті: 1) дискусії щодо зміни моделі зарахування ПДФО до місцевих бюджетів (за місцем реєстрації працівника/місцем знаходження суб'єкта господарювання), внаслідок чого відбудеться зміна сутнісного підходу до справляння податку; 2) зміни адміністрування майнових податків та передання функції адміністрування на базовий рівень управління.

РОЗДІЛ 3

ДІАГНОСТИКА ФІСКАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА СТІЙКОСТІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО СЕКТОРУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

3.1. Методичні підходи оцінювання стійкості підприємницького сектору в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів України

Розвиток підприємницького сектору регіонів України в сучасних умовах тісно пов'язаний з внутрішніми і глобальними умовами нестабільності. В умовах глобальної конкуренції головним завданням стає боротьба за повноцінне функціонування в довгостроковій перспективі, мінімізація фінансово-економічних, соціально-демографічних, політичних і екологічних ризиків з паралельним збереженням і створенням конкурентних переваг, які здатні забезпечити подальший розвиток і адаптацію до глобальних викликів суб'єктів господарювання та забезпечити конкурентоспроможність національної економічної системи та її складових регіональних економік в особі всіх агентів ринку [265]. Вчені Національного інституту стратегічних досліджень указують на низький рівень інклюзії економічних агентів до національних і міжнародних ланцюгів доданої вартості, недостатнє використання потенціалу сектору науки, малих і середніх підприємств, що закріплює домінування великих компаній на галузевих ринках, обмежує участь України в глобальних виробничих ланцюгах постачанням сировинної продукції [219]. Це впливає на стійкість підприємницького сектору як України, так і регіонів зокрема, адже визначає його конкурентні позиції на товарних ринках і можливості доступу до ринку капіталу та інвестицій.

Адже сучасні глобальні тенденції та виклики свідчать про формування світової економічної системи з високим рівнем взаємопов'язаності регіональних інтеграційних утворень і взаємодії економік окремих держав у глобальних умовах невизначеності, нестабільності та непередбачуваності. Чинниками сучасних глобальних трансформацій, які впливають на стійкість підприємницького сектору регіонів України є [220]:

- криза нинішнього міжнародного правового порядку та системи

міжнародної безпеки посилена тривалою безкарною російською агресією та безпідставним розв'язанням війни Російської Федерації проти України, відсутність істотних ознак не лише завершення, а й навіть призупинення воєнної інтервенції РФ;

- економічна нестабільність, світова економічна рецесія, пандемії, що обумовлюють обмеження доступу на міжнародні ринки, звуження інвестиційних потоків, валютні ризики, зниження попиту;

- зміна структури світової економіки, зміщення центру економічного розвитку із Заходу на Схід у держави, що розвиваються;

- дефіцит ресурсів (енергетичних, продовольчих, питної води), що зумовлює збільшення собівартості продукції і попиту на енергоощадливі технології та обладнання, стимулює випереджальне зростання ринків, особливо держав Південно-Східної Азії;

- поява нових і скорочення старих ринків унаслідок високих темпів технологічних змін і переходу до нового технологічного укладу (штучний інтелект, розвиток нових технологій зв'язку, біотехнологій, електроніки та інше);

- прояви переходу в економічній політиці держав від глобалізації до посилення тенденцій протекціонізму та регіоналізму.

Економічна успішність та стабільність будь-якої країни чи регіону в найближчі десятиріччя значною мірою залежатиме від того, наскільки їм вдасться долучитись до регіональних чи глобальних ланцюгів доданої вартості чи розширити економічні контакти в межах теперішніх чи нових інтеграційних утворень [35], позаяк:

- розширення експорту з вищою часткою доданої вартості, вірогідно, є чи не єдиним шляхом концентрації національних ресурсів для забезпечення збалансованого зростання і розвитку;

- розширення глобальних ланцюгів сприяє залученню країн до виробничих та експортно-імпортних поставок, покращує рахунок поточних операцій платіжного балансу, підвищує продуктивність праці та технологічне

оснащення підприємств, залучених до відповідних ланцюгів, а тому зумовлює зростання і розвиток національної економіки. Неодмінною умовою цього є сталість і передбачуваність торговельної та інвестиційної політики країни.

Розширення експорту з вищою часткою доданої вартості є вагомим чинником, що де-факто відкриває широкі перспективи для підвищення ефективності економічної діяльності суб'єктів підприємництва та сприяє стабільності підприємницького сектору регіонів загалом, в тому числі завдяки збереженню та збільшенню доступу українських товарів на зовнішні ринки, зокрема на ринки країн-членів Європейського Союзу.

Тривала збройна агресія з боку Росії призвела до дестабілізації умов ведення бізнесу та зниження стійкості підприємницького сектору, виснаження ендогенного потенціалу регіонів і громад країни, особливо найбільшої соціально-економічної та екологічної шкоди завдано прилеглим до лінії розмежування територіям і територіям, на яких проводилися бойові дії. В цих умовах основними чинниками, які ще більше дестабілізують ситуацію і негативно впливають на підприємницьку активність в Україні та її регіонах, є [220]:

- гібридна агресія Російської Федерації як перманентний прояв міжнародного тероризму та поширення транскордонної злочинності;
- посилена пандемією COVID-19 глобальна економічна рецесія і нестабільність національної валюти;
- надмірна економічна та соціальна нерівність громадян на фоні низької дієвості соціальних стандартів (у 2019 р. 41,3% населення знаходилось за межею бідності), яка призводить до звуження внутрішнього споживання;
- погіршення якості людського капіталу;
- слабкість інституту верховенства права, системна недосконалість державного врядування та дисфункційність судової системи;
- високий рівень корупції, тіньової економіки та неформальної зайнятості, що надалі утримуватиме на високому рівні потоки трудової міграції;

- деіндустріалізація національної економіки та її надмірна сировинна орієнтація;

- технологічне відставання від розвинених країн щодо рівня технологічного розвитку виробничої бази (переважають технології третього й четвертого технологічних укладів за відсутності належних набутоків п'ятого й шостого технологічних укладів);

- фрагментарність державної політики щодо переведення України на інноваційний шлях розвитку за все більшої стагнації фінансування наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності;

- непослідовність правового регулювання відносин у податковій сфері;

- збільшення кількості протекціоністських заходів, які застосовують іноземні держави щодо українських товарів (високий рівень ставок митних тарифів, інших митних зборів і платежів, а також використання нетарифних бар'єрів – сертифікація, дозволи, ліцензії), за збереження Україною ліберального доступу на внутрішній ринок для іноземної продукції;

- кліматичні зміни, погіршення екологічної ситуації, дефіцит водних ресурсів;

- зростання загроз в інформаційно-цифровому просторі та поширення кіберзлочинності.

В умовах російсько-української війни і нестабільності втрачається потенціал формування резильєнтного підприємницького середовища для розвитку бізнесу як України, так і регіонів зокрема. На це впливають процеси руйнування виробничих потужностей, житлового фонду, нежитлової, транспортної та соціальної інфраструктур; обмеження використання національного земельного фонду внаслідок його часткової окупації, а також шкоди, завданої мінуванням, обстрілами та забрудненням українських територій; скорочення частки робочої сили, зайнятої у продуктивному виробництві; зменшення обсягу споживчих витрат населення; переорієнтація державних видатків на користь сфер, які прямо не пов'язані з виробництвом ВВП; зростання рівня інфляції, боргових зобов'язань та знецінення

національної валюти; прямі та суміжні інвестиційні втрати; підвищення цін на енергоресурси; зниження якості людського капіталу через психологічні травми та ризик втрати життя [33].

Для регіонів України правильне визначення домінант і детермінант формування резильєнтного підприємницького сектору дасть змогу більш ефективно трансформувати потенціал їх економічного розвитку у напрямі активізації інноваційно-технологічних та інституційних складових, прогресивних тенденцій світогосподарської системи з подальшою інтеграцією в її середовище на більш вигідних умовах і вищою результативністю для регіонів та держави загалом.

Це засвідчує актуальність і необхідність пошуку нових підходів до формування виваженої політики підтримки підприємницького середовища, стимулювання ділової активності, забезпечення стабільних інституційних та організаційно-економічних умов ведення бізнесу. При цьому важливими є досягнення стратегічних напрямів економічного розвитку та стимулювання національного виробництва в контексті забезпечення більш повних виробничих циклів; обґрунтована політика імпортозаміщення, розвитку споживчого ринку, нових стандартах захисту підприємницького сектору від глобальних коливань (викликів і загроз), формуванні стратегічної конкурентоспроможності економіки регіонів у довгостроковій перспективі та її адаптивності до циклічності глобалізаційних процесів.

Для розроблення інструментарію оцінювання потенціалу стійкості підприємницького сектору регіонів України в умовах нестабільності нами було проаналізовано низку праць зарубіжних дослідників-регіоналістів (зокрема, Дж. Сімміс, Р. Мартін [340], М. Скотт[400], П. Різзі & П. Ґразіано [379], Р. Мартін, Дж. Доран [295] та ін.) та науковців, які вивчали питання, пов'язані із розвитком національних економік (зокрема, М. Фрідман [307], Б. Волкер [434], Дж. Бурмен & Дж. Файганбаум [280] та ін.). Результатом цього аналізу стала побудова логіко-структурної схеми дослідження та методичного

інструментарію оцінювання впливу фіскального середовища на стійкість підприємницького сектору в умовах нестабільності (рис. 3.1).

Стійкість (резилентність) підприємницького сектора розглядається нами в контексті його реакції на «пружність», «еластичність», «гнучкість» фіскального середовища, а саме з якою швидкістю воно набуде свого вихідного стану після шоку, повністю поглинаючи екзогенний імпульс, і дозволить відновити динаміку підприємницької діяльності. При цьому, в дослідженні резильєнтності підприємницького сектора береться до уваги його здатність до швидко відновлення (це пов'язано з здатністю повернутися до початкового стану після того, як на неї несприятливо вплинув економічний шок), здатність протистояти ударам (виникає тоді, коли в інституційному середовищі є механізми реагування на негативні потрясіння («шок-абсорбція»), які мінімізують їх наслідки), здатність уникати потрясінь.

Стійкість підприємницького сектора – це стан, при якому забезпечується максимально ефективна діяльність усіх суб'єктів господарювання в умовах настання несприятливих («шоккових») подій. Фактично, стійкість підприємницького середовища означає здатність суб'єктів бізнесу пристосуватися до роботи в умовах шоку, виробляти продукцію (надавати послуги) належної якості і забезпечувати прибуток.

Зважаючи на те, що стійкість підприємницького сектору регіонів України в умовах нестабільності формується в більшості за рахунок внутрішнього ендогенного потенціалу, то цікавим є методичний підхід до оцінювання ефективності використання потенціалу окремих ВЕД у забезпеченні соціально-економічного розвитку регіону, який дав змогу авторам визначити специфіку, тенденції та оцінити рівень віддачі створених під час надання послуг ресурсів у контексті соціальних, економічних ефектів, впливу на рівень та якість життя, розвиток людського потенціалу [190]. А саме в контексті соціального ефекту (внесок) у вигляді інклюзивної зайнятості, так і економічного – податкові надходження та обіг сектору у ВРП тощо.

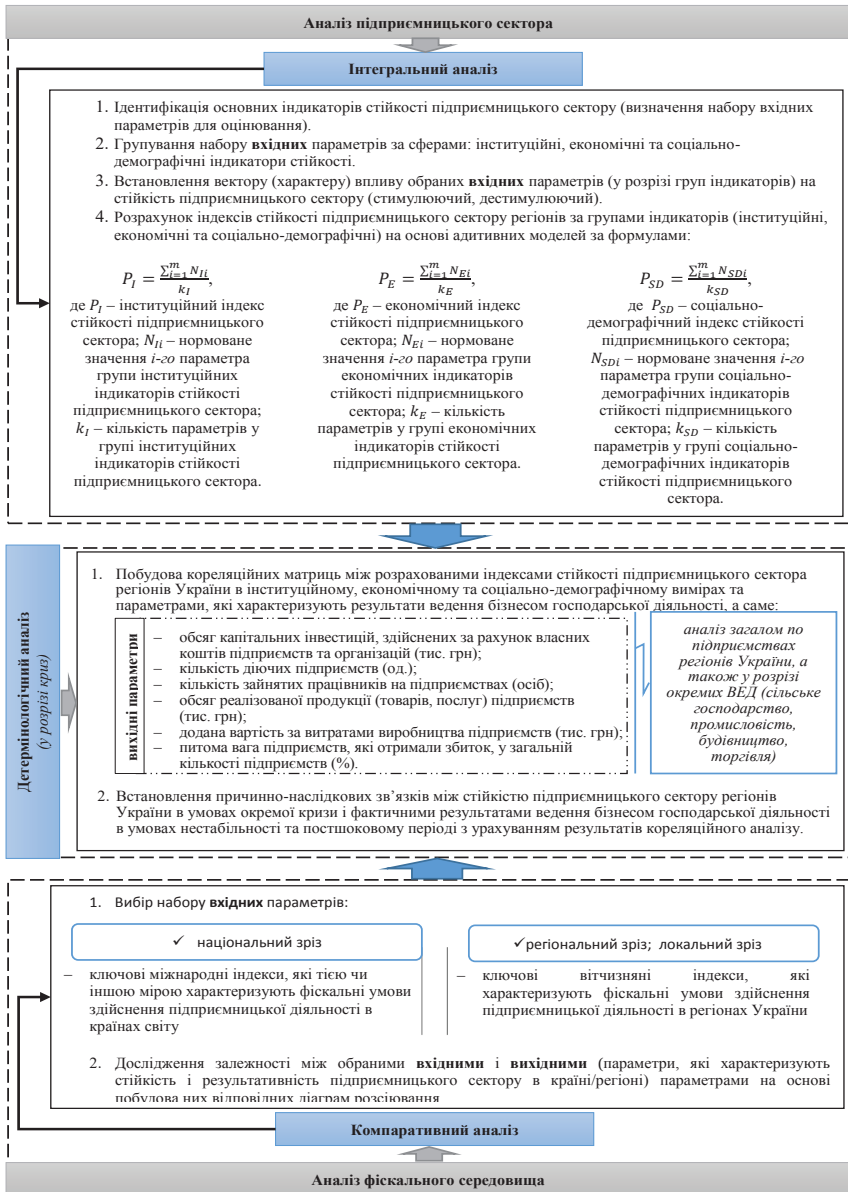

Рис. 3.1. Методичний інструментарій оцінювання впливу фінансового середовища на стійкість підприємницького сектора в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад (авторська розробка)

Інтегральний показник ефективності використання потенціалу певної сфери у забезпеченні соціально-економічного зростання регіону був розрахований на основі системи індикаторів [190]:

- загальні індикатори, що характеризують внесок певного ВЕД у створення суспільного блага (частка певного ВЕД у загальних обсягах ВДВ регіону та у загальному обсязі випуску в регіоні) та його роль у формуванні ринку праці (рівень заробітної плати, частка зайнятих у певному ВЕД у загальній кількості зайнятих у економіці регіону загалом, рівень неформальної зайнятості);

- індикатори ефективності діяльності суб'єктів господарювання в певному ВЕД (фінансовий результат до оподаткування, рентабельність операційної діяльності підприємств, частка прибуткових підприємств у загальній кількості підприємств, продуктивність праці);

- індикатори інвестиційної привабливості (концентрації чи локалізації) та ефективності використання інвестиційного потенціалу (частка певного ВЕД у загальних обсягах ПІІ регіону, в загальних обсягах капітальних інвестицій регіону, відношення капітальних інвестицій до ВДВ);

- індикатори бюджетної ефективності певного ВЕД (рівень тінізації, частка сплачених податків підприємствами за ВЕД до відповідної загальної величини по регіону загалом, у розрізі: податок на прибуток, ПДВ, єдиний податок, податок на доходи фізичних осіб, туристичний збір і ін.);

- індикатори інноваційної активності та впровадження інноваційних технологій у певному ВЕД (частка інноваційно активних підприємств, зайнятість на інноваційно активних підприємствах, частка підприємств з технологічними інноваціями, частка підприємств, що впроваджували організаційні та/або маркетингові інновації, частка інвестицій в технологічні та маркетингові інновації);

- індикатори зростання потенціалу / масштабності та розширення ринків збуту певного ВЕД (вищі темпи зростання за означеними базовими індикаторами, частка ВЕД за експортом у регіоні загалом, наявність бар'єрів чи

обмежень на вихід на зовнішні ринки, можливості диверсифікації послуг, участь у кластерах, мережах, включеність у міжнародні ланцюги створення доданої вартості тощо).

Бізнес у регіонах України упродовж останніх 15-ти років розвивався в умовах низки шоків та загроз. У цьому дослідженні, зокрема, буде проаналізовано вплив на стійкість підприємницького сектора регіонів України шоку фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр.; суспільно-політичної кризи кінця 2013 р. та військової агресії Росії 2014 р.; пандемії COVID-2019; повномасштабної війни Росії проти України, яка розпочалася у 2022 р. Досліджувати стійкість підприємницького сектора регіонів України до зазначених шоків пропонуємо у два етапи:

1. Інтегральне оцінювання стійкості підприємницького сектора регіонів України на основі розрахунку інтегральних індексів стійкості за вхідними параметрами, які характеризують інституційні, економічні та соціально-демографічні умови і середовище ведення бізнесу, а саме в розрізі наступного алгоритму:

- ідентифікація основних індикаторів стійкості підприємницького сектору (визначення набору вхідних параметрів для оцінювання);
- групування набору вхідних параметрів за сферами: інституційні, економічні та соціально-демографічні індикатори стійкості;
- встановлення вектору (характеру) впливу обраних вхідних параметрів (у розрізі груп індикаторів) на стійкість підприємницького сектору (стимулюючий, дестимулюючий);
- розрахунок індексів стійкості підприємницького сектору регіонів за групами індикаторів (інституційні, економічні та соціально-демографічні) на основі адитивних моделей за формулами.

2. Детермінологічний аналіз – встановлення причинно-наслідкових зв'язків між стійкістю підприємницького сектора регіонів України в умовах настання шоків подій і фактичними результатами ведення бізнесом господарської діяльності у шоківому та постшоківому періодах. У межах

аналізу причинно-наслідкових зв'язків доцільно також змоделювати фактичну поведінку в шоковому та постшоковому періодах бізнесу у розрізі видів економічної діяльності, проаналізувати фактичну реакцію на конкретний шок суб'єктів господарювання за секторами економіки.

Етап І. Стійкість підприємницького сектора формується під впливом низки вхідних параметрів. Ґрунтуючись на сучасній науковій полеміці щодо проблематики стійкості підприємницького сектора, нами ідентифіковано основні чинники формування та впливу на стійкість підприємницького середовища, які згруповано за сферами застосування – інституційні, економічні та соціально-демографічні. Для усього масиву обраних параметрів нами встановлено вектор (характер) впливу останніх на стійкість підприємницького сектора (стимулюючий, дестимулюючий; табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Показники оцінювання стійкості підприємницького сектора
регіонів України

№ з/п	Індикатори стійкості підприємницького сектора	Характер впливу індикатора
Інституційні індикатори		
1	Коефіцієнт злочинності, кількість зареєстрованих злочинів на 10 тис. населення	Дестимулятор
2	Кількість громадських організацій на 10 тис. наявного населення, од.	Стимулятор
3	Кількість органів самоорганізації населення на 10 тис. наявного населення, од.	Стимулятор
4	Кількість суб'єктів ЄДРПОУ на 10 тис. осіб наявного населення, одиниць	Стимулятор
5	Рівень відчуття власної безпеки населенням, пунктів	Стимулятор
6	Частка населення, яке висловлюється за вступ України до ЄС, %	Стимулятор
7	Частка населення, яке висловлюється за вступ України до НАТО, %	Стимулятор
8	Індекс якості обслуговування та послуг, %	Стимулятор
9	Рівень схвалення населенням діяльності місцевої влади, %	Стимулятор
10	Рівень схвалення населенням діяльності Парламенту, %	Стимулятор
11	Рівень схвалення населенням діяльності Уряду, %	Стимулятор
Економічні індикатори		
12	ВРП на душу населення, грн	Стимулятор
13	Обсяг власних доходів зведеного бюджету області на 10 тис. наявного населення, тис грн	Стимулятор

Продовження таблиці 3.1

14	Капітальні інвестиції на одну особу, тис. грн	Стимулятор
15	Прямі інвестиції (акціонерний капітал) на одну особу населення, млн дол США	Стимулятор
16	Коефіцієнт покриття експортом імпорту, пунктів	Стимулятор
17	Індекси споживчих цін	Дестимулятор
18	Обсяг реалізованої інноваційної продукції (товарів, послуг) промислових підприємств, млн грн	Стимулятор
19	Обсяг реалізованої промислової продукції, млн грн.	Стимулятор
20	Частка реалізованої інноваційної продукції (товарів, послуг) промислових підприємств у загальному обсязі реалізованої промислової продукції, %	Стимулятор
21	Кількість упроваджених у виробництво промисловими підприємствами нових технологічних процесів, од.	Стимулятор
22	Кількість зайнятого населення у віці 15-70 років, млн осіб	Стимулятор
23	Кількість зайнятого населення у віці 15-70 років, млн осіб	Стимулятор
24	Продуктивна зайнятість, ВВП / 1 зайнятого	Стимулятор
25	Частка інноваційно активних промислових підприємств у загальній кількості промислових підприємств, %	Стимулятор
26	Обсяг інноваційних витрат промислових підприємств, млн грн	Стимулятор
27	Частка збиткових підприємств, %	Дестимулятор
28	Обсяг експорту товарів, млн дол США	Стимулятор
29	Щільність доріг з твердим покриттям, км на 1000 км ²	Стимулятор
Соціально-демографічні індикатори		
30	Зайняте населення у віці 15-70 років, % до населення віком 15-70 років	Стимулятор
31	Робоча сила у віці 15-70 років, % до населення віком 15-70 років	Стимулятор
32	Безробіття населення у віці 15-70 років, % до робочої сили віком 15-70 років	Дестимулятор
33	Частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць нижче прожиткового мінімуму, %	Дестимулятор
34	Охоплення дітей середньою освітою у закладах загальної середньої освіти, %	Стимулятор
35	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	Стимулятор
36	Коефіцієнт природного руху населення на 1000 наявного населення	Стимулятор
37	Загальний коефіцієнт міграційного приросту / скорочення, на 10 тис. наявного населення	Дестимулятор
38	Середньомісячна з/п на одного працівника, грн	Стимулятор
39	Прийняття в експлуатацію житла в розрахунку на 1 тис. населення, м ² площі	Стимулятор
40	Інвестиції в житлове будівництво, тис грн на 1 особу	Стимулятор

Джерело: сформовано автором

Для оцінювання нами обрано здебільшого параметри-відносні величини, які попередньо слід стандартизувати для забезпечення порівнянності та співставності. Процедура стандартизації здійсимо, виходячи з позиції, що вхідні параметри є показниками-стимуляторами (формула (3.1) або показниками-дестимуляторами (формула (3.2) стійкості підприємницького сектора:

$$N_i = \frac{n_i - n_{min}}{n_{max} - n_{min}} \quad (3.1)$$

$$N_i = \frac{n_{max} - n_i}{n_{max} - n_{min}}, \quad \text{де:} \quad (3.2)$$

де N_i – нормоване значення i -го параметра; n_i – значення i -го параметра, який стандартизується; n_{max} – максимальне значення i -того параметра у вибірці; n_{min} – мінімальне значення i -того параметра у вибірці.

Нормування вихідних параметрів, здійснене за представленими вище формулами, переведе їх величини у проміжок $[0;1]$. Розрахунок стійкості підприємницького сектора регіонів за кожним із кластерів (груп) доцільно здійснити на основі адитивної моделі за формулою (3.3):

$$P_j = \frac{\sum_{i=1}^m N_i}{k}, \quad (3.3)$$

де P_j – індекс стійкості підприємницького сектора за j -тою групою вихідних параметрів; N_i – нормоване значення i -го параметра; k – кількість параметрів у j -мій групі.

Розрахунок індексів стійкості підприємницького сектору регіонів за групами індикаторів (інституційні, економічні та соціально-демографічні) на основі адитивних моделей за формулами буде здійснено в наступному параграфі.

Етап II. На цьому етапі буде здійснена побудова кореляційних матриць між розрахованими індексами стійкості підприємницького сектора регіонів України в інституційному, економічному та соціально-демографічному вимірах та параметрами, які характеризують результати ведення бізнесом господарської діяльності (обсяг капітальних інвестицій, здійснених за рахунок власних коштів підприємств та організацій; кількість діючих підприємств; кількість зайнятих

працівників на підприємствах; обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) підприємств; додана вартість за витратами виробництва підприємств; питома вага підприємств, які отримали збиток, у загальній кількості підприємств).

Аналіз буде проводитись загалом по підприємствах регіонів України, а також у розрізі окремих ВЕД (сільське господарство, промисловість, будівництво, торгівля).

Також цей етап передбачає встановлення причинно-наслідкових зв'язків між стійкістю підприємницького середовища регіонів України в умовах настання конкретної шокової події і фактичними результатами ведення бізнесом господарської діяльності в умовах нестабільності та постшоковому періоді з урахуванням результатів кореляційного аналізу.

Апробація розроблених методичних підходів дасть змогу обґрунтовано підійти до формування пріоритетів регіональної, фінансової та регуляторної політики стимулювання підприємницької активності та підвищення потенціалу стійкості підприємницького сектору у забезпеченні соціально-економічного розвитку регіонів України, які найперше мають передбачати використання горизонтальних інструментів підтримки окремих видів економічної діяльності чи господарюючих суб'єктів, дія яких спрямована на формування ефективного середовища взаємодії між бізнесом, владою та суспільством для формування конкурентного внутрішнього ринку, адекватного внутрішнім і зовнішнім викликам. Для кожного регіону важливо підтримати ті види економічної діяльності, які базуються на їх самоідентифікації та основних конкурентних перевагах розвитку, мають зростаючу економічну та соціальну віддачу, а також стратегічну конкурентоспроможність, тобто принесуть максимальний соціально-економічний ефект для розвитку регіонів у майбутньому, а також забезпечать високу якість наданих послуг населенню.

3.2. Аналіз стійкості підприємницького сектору регіонів України в умовах криз, починаючи з 2009 р. по теперішній час

Згідно вищезазначеної методики на першому етапі нами проведено інтегральне оцінювання стійкості підприємницького сектору регіонів України на основі розрахунку інтегральних індексів стійкості за вхідними параметрами, які характеризують інституційні, економічні та соціально-демографічні умови і середовище ведення бізнесу. У підсумку проведених розрахунків нами отримано результати, представлені у табл. 3.2.

Найменш стійким до *шоку кризи 2008-2009 рр.* виявилось інституційне середовище бізнесу. Динаміка інституційного індексу стійкості підприємницького сектору регіонів України у 2009 р. щодо 2008 р. мала від'ємний характер у всіх областях країни, крім Львівської, Миколаївської, Херсонської та Одеської обл. Утім, в зазначених регіонах зростання Індексу було незначним та не перевищувало 0,04 пункти.

Цікаво, що стійкість (в інституційному контексті) підприємницького сектору регіонів України в умовах шоку кризи 2008-2009 рр. прямо корелювала із їх опірністю до цієї кризи (рис. 3.2).

Так, потужні логістичні центри України – Одеська, Херсонська та Миколаївська обл. (ці регіони, зокрема, мають безпосередній вихід до моря та володіють значною кількістю добре обладнаних морських портів міжнародного значення), а також Львівська обл. («ворота» України до держав Європейського Союзу), виявилися більш опірними до шоку кризи 2008-2009 рр.

Таблиця 3.2

Інституційний, економічний та соціально-демографічний індекси
стійкості підприємницького сектора регіонів України у 2006-2021 рр., пункти

Області	Інституційний індекс															
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Вінницька	0,297	0,316	0,321	0,308	0,286	0,291	0,314	0,279	0,284	0,547	0,517	0,669	0,675	0,548	0,484	0,550
Волинська	0,447	0,444	0,449	0,444	0,450	0,454	0,482	0,459	0,444	0,457	0,694	0,541	0,514	0,539	0,491	0,553
Дніпропетровська	0,225	0,236	0,226	0,166	0,136	0,156	0,168	0,169	0,187	0,081	0,435	0,320	0,317	0,314	0,400	0,244
Донецька	0,246	0,284	0,257	0,210	0,196	0,222	0,260	0,284	0,277	0,540	0,280	0,286	0,381	0,358	0,364	0,299
Житомирська	0,237	0,270	0,250	0,226	0,212	0,212	0,203	0,291	0,289	0,569	0,475	0,416	0,386	0,442	0,385	0,413
Закарпатська	0,318	0,325	0,325	0,326	0,315	0,325	0,344	0,308	0,294	0,485	0,371	0,437	0,398	0,469	0,476	0,472
Запорізька	0,193	0,182	0,167	0,164	0,169	0,171	0,171	0,191	0,161	0,582	0,297	0,294	0,277	0,276	0,320	0,282
Івано-Франківська	0,433	0,506	0,482	0,454	0,449	0,451	0,456	0,464	0,438	0,620	0,621	0,557	0,564	0,568	0,553	0,554
Київська	0,348	0,406	0,412	0,385	0,358	0,356	0,368	0,476	0,454	0,502	0,392	0,367	0,383	0,300	0,332	0,383
Кіровоградська	0,252	0,261	0,240	0,183	0,148	0,143	0,159	0,149	0,087	0,045	0,334	0,259	0,393	0,434	0,439	0,455
Луганська	0,148	0,169	0,146	0,122	0,124	0,139	0,169	0,123	0,205	0,674	0,205	0,182	0,198	0,300	0,289	0,187
Львівська	0,326	0,341	0,346	0,349	0,329	0,352	0,344	0,368	0,367	0,373	0,574	0,536	0,571	0,506	0,421	0,500
Миколаївська	0,281	0,340	0,330	0,335	0,336	0,320	0,372	0,463	0,413	0,456	0,292	0,189	0,209	0,277	0,219	0,348
Одеська	0,332	0,345	0,330	0,360	0,348	0,354	0,371	0,373	0,401	0,530	0,399	0,320	0,313	0,296	0,316	0,274
Полтавська	0,221	0,226	0,224	0,212	0,184	0,204	0,216	0,206	0,203	0,539	0,428	0,399	0,370	0,292	0,184	0,255
Рівненська	0,233	0,236	0,231	0,208	0,214	0,219	0,236	0,252	0,229	0,522	0,434	0,417	0,479	0,485	0,430	0,470
Сумська	0,217	0,231	0,223	0,212	0,205	0,211	0,229	0,215	0,207	0,674	0,427	0,308	0,234	0,415	0,361	0,372
Тернопільська	0,451	0,417	0,500	0,455	0,461	0,467	0,509	0,523	0,518	0,563	0,657	0,662	0,604	0,658	0,572	0,742
Харківська	0,218	0,226	0,213	0,199	0,194	0,132	0,142	0,153	0,176	0,384	0,376	0,364	0,372	0,392	0,371	0,358
Херсонська	0,212	0,233	0,230	0,233	0,231	0,235	0,262	0,252	0,254	0,606	0,330	0,231	0,284	0,319	0,237	0,276
Хмельницька	0,220	0,235	0,227	0,211	0,196	0,197	0,227	0,302	0,280	0,554	0,565	0,434	0,343	0,552	0,501	0,562
Черкаська	0,320	0,315	0,303	0,304	0,304	0,237	0,263	0,251	0,263	0,640	0,495	0,357	0,314	0,379	0,398	0,388
Чернівецька	0,338	0,395	0,393	0,371	0,366	0,386	0,407	0,362	0,335	0,527	0,518	0,456	0,374	0,478	0,393	0,461
Чернігівська	0,222	0,227	0,216	0,195	0,192	0,204	0,202	0,233	0,227	0,535	0,393	0,428	0,391	0,454	0,378	0,423
м. Київ	0,730	0,751	0,711	0,619	0,638	0,635	0,657	0,611	0,577	0,214	0,469	0,444	0,456	0,376	0,419	0,479

Продовження табл. 3.2

Області	Економічний індекс															
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Вінницька	0,185	0,215	0,187	0,201	0,215	0,216	0,234	0,266	0,275	0,286	0,346	0,338	0,322	0,317	0,304	0,290
Волинська	0,227	0,267	0,116	0,170	0,129	0,116	0,157	0,156	0,137	0,166	0,157	0,175	0,193	0,150	0,140	0,164
Дніпропетровська	0,444	0,461	0,434	0,412	0,343	0,374	0,438	0,443	0,403	0,461	0,484	0,460	0,462	0,436	0,480	0,522
Донецька	0,567	0,582	0,526	0,498	0,448	0,507	0,537	0,486	0,418	0,281	0,341	0,372	0,301	0,387	0,408	0,433
Житомирська	0,154	0,161	0,134	0,119	0,103	0,137	0,162	0,203	0,164	0,177	0,199	0,212	0,212	0,194	0,160	0,183
Закарпатська	0,194	0,201	0,190	0,160	0,145	0,161	0,170	0,252	0,182	0,175	0,159	0,210	0,162	0,147	0,125	0,152
Запорізька	0,358	0,338	0,332	0,296	0,237	0,287	0,304	0,346	0,343	0,364	0,333	0,488	0,459	0,348	0,360	0,392
Івано-Франківська	0,231	0,229	0,205	0,249	0,264	0,227	0,317	0,262	0,250	0,232	0,263	0,252	0,284	0,217	0,212	0,236
Київська	0,214	0,232	0,189	0,275	0,239	0,227	0,299	0,285	0,257	0,257	0,309	0,318	0,351	0,271	0,306	0,311
Кіровоградська	0,218	0,205	0,199	0,243	0,191	0,207	0,244	0,277	0,268	0,295	0,259	0,314	0,362	0,316	0,288	0,294
Луганська	0,311	0,355	0,386	0,285	0,284	0,240	0,311	0,254	0,152	0,149	0,168	0,110	0,112	0,136	0,140	0,136
Львівська	0,240	0,233	0,193	0,217	0,196	0,170	0,253	0,235	0,226	0,274	0,301	0,326	0,295	0,264	0,287	0,327
Миколаївська	0,200	0,150	0,154	0,216	0,230	0,175	0,223	0,273	0,247	0,249	0,273	0,317	0,266	0,293	0,267	0,288
Одеська	0,255	0,222	0,169	0,155	0,129	0,129	0,287	0,226	0,221	0,241	0,250	0,263	0,281	0,234	0,246	0,241
Полтавська	0,277	0,262	0,237	0,250	0,310	0,415	0,409	0,348	0,320	0,258	0,261	0,298	0,306	0,270	0,371	0,352
Рівненська	0,131	0,125	0,118	0,114	0,100	0,116	0,139	0,157	0,120	0,121	0,163	0,112	0,157	0,140	0,144	0,170
Сумська	0,204	0,212	0,261	0,288	0,233	0,221	0,319	0,278	0,337	0,308	0,182	0,305	0,260	0,232	0,199	0,189
Тернопільська	0,153	0,136	0,172	0,171	0,152	0,182	0,206	0,210	0,198	0,193	0,245	0,279	0,254	0,234	0,281	0,287
Харківська	0,268	0,224	0,279	0,353	0,322	0,296	0,417	0,408	0,360	0,410	0,293	0,419	0,377	0,320	0,335	0,346
Херсонська	0,129	0,101	0,117	0,126	0,079	0,112	0,153	0,184	0,240	0,146	0,168	0,201	0,189	0,186	0,153	0,187
Хмельницька	0,165	0,148	0,145	0,198	0,154	0,185	0,184	0,200	0,194	0,196	0,223	0,205	0,226	0,187	0,211	0,231
Черкаська	0,174	0,171	0,154	0,175	0,168	0,192	0,221	0,208	0,196	0,213	0,238	0,289	0,344	0,302	0,222	0,199
Чернівецька	0,163	0,149	0,184	0,200	0,171	0,141	0,145	0,150	0,170	0,171	0,197	0,204	0,193	0,145	0,141	0,197
Чернігівська	0,132	0,161	0,144	0,108	0,076	0,113	0,163	0,181	0,128	0,113	0,137	0,199	0,217	0,179	0,179	0,183
м. Київ	0,682	0,610	0,666	0,605	0,602	0,514	0,631	0,658	0,719	0,648	0,677	0,728	0,701	0,679	0,652	0,687

Продовження табл. 3.2

Області	Соціально-демографічний індекс															2021
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
Вінницька	0,353	0,335	0,313	0,311	0,333	0,326	0,329	0,307	0,381	0,475	0,382	0,366	0,391	0,392	0,418	0,426
Волинська	0,356	0,350	0,347	0,405	0,422	0,436	0,429	0,404	0,362	0,395	0,311	0,301	0,324	0,325	0,314	0,332
Дніпропетровська	0,414	0,384	0,363	0,409	0,436	0,463	0,415	0,409	0,457	0,462	0,360	0,404	0,349	0,403	0,360	0,345
Донецька	0,382	0,361	0,368	0,329	0,320	0,385	0,345	0,341	0,133	0,113	0,113	0,144	0,117	0,136	0,109	0,107
Житомирська	0,276	0,276	0,260	0,310	0,326	0,308	0,232	0,230	0,282	0,279	0,263	0,249	0,287	0,318	0,286	0,281
Закарпатська	0,463	0,452	0,444	0,401	0,409	0,390	0,375	0,378	0,460	0,437	0,371	0,414	0,428	0,434	0,408	0,408
Запорізька	0,357	0,351	0,345	0,383	0,420	0,425	0,424	0,386	0,415	0,407	0,267	0,318	0,343	0,346	0,306	0,276
Івано-Франківська	0,274	0,274	0,264	0,353	0,404	0,328	0,347	0,348	0,508	0,562	0,458	0,479	0,469	0,488	0,456	0,474
Київська	0,542	0,522	0,554	0,582	0,671	0,759	0,639	0,659	0,655	0,716	0,699	0,714	0,707	0,715	0,714	0,698
Кіровоградська	0,219	0,217	0,206	0,239	0,243	0,282	0,235	0,224	0,230	0,288	0,175	0,209	0,239	0,175	0,184	0,173
Луганська	0,243	0,249	0,252	0,289	0,298	0,318	0,297	0,313	0,051	0,114	0,192	0,183	0,212	0,225	0,242	0,237
Львівська	0,347	0,340	0,341	0,419	0,444	0,395	0,426	0,387	0,473	0,519	0,501	0,500	0,520	0,531	0,489	0,498
Миколаївська	0,308	0,292	0,286	0,361	0,358	0,391	0,331	0,306	0,385	0,402	0,367	0,324	0,357	0,355	0,369	0,338
Одеська	0,459	0,475	0,438	0,507	0,472	0,514	0,479	0,455	0,499	0,411	0,417	0,425	0,464	0,479	0,435	0,423
Полтавська	0,350	0,336	0,325	0,308	0,343	0,363	0,323	0,327	0,335	0,365	0,273	0,350	0,303	0,366	0,317	0,308
Рівненська	0,335	0,318	0,292	0,304	0,371	0,381	0,377	0,327	0,394	0,465	0,440	0,355	0,420	0,470	0,454	0,450
Сумська	0,265	0,260	0,270	0,234	0,244	0,316	0,300	0,268	0,325	0,352	0,364	0,373	0,365	0,354	0,364	0,354
Тернопільська	0,164	0,189	0,169	0,230	0,292	0,236	0,258	0,223	0,271	0,373	0,286	0,309	0,363	0,371	0,338	0,366
Харківська	0,405	0,400	0,371	0,440	0,471	0,457	0,488	0,473	0,499	0,495	0,455	0,494	0,493	0,490	0,484	0,447
Херсонська	0,302	0,285	0,292	0,327	0,293	0,329	0,251	0,228	0,273	0,325	0,269	0,296	0,290	0,295	0,306	0,287
Хмельницька	0,315	0,316	0,322	0,415	0,407	0,283	0,314	0,298	0,358	0,369	0,357	0,350	0,384	0,388	0,397	0,392
Черкаська	0,265	0,270	0,250	0,317	0,332	0,330	0,285	0,287	0,328	0,408	0,340	0,363	0,282	0,386	0,385	0,376
Чернівецька	0,312	0,354	0,359	0,424	0,464	0,410	0,429	0,422	0,475	0,454	0,442	0,479	0,486	0,526	0,403	0,402
Чернігівська	0,240	0,256	0,256	0,338	0,321	0,302	0,275	0,297	0,372	0,289	0,289	0,295	0,291	0,280	0,308	0,302
м. Київ	0,989	0,989	0,960	0,978	0,921	0,922	0,944	0,914	0,920	0,899	0,844	0,816	0,829	0,794	0,774	0,756

Джерело: розраховано та складено автором

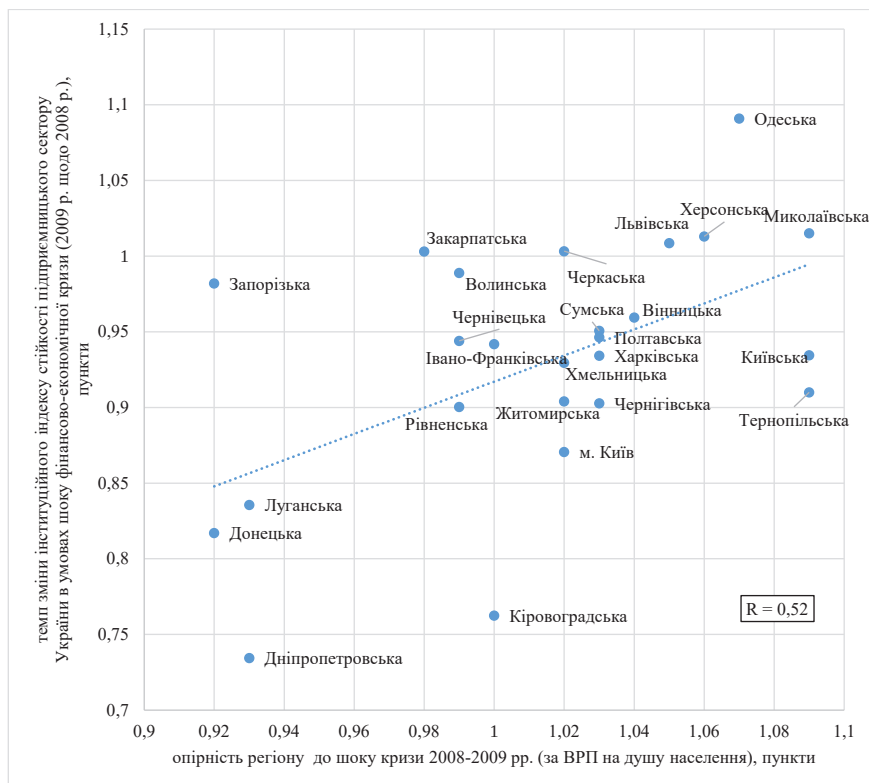

Рис. 3.2. Взаємозалежність між опірністю регіонів України до шоку кризи 2008-2009 рр. (за ВРП на душу населення) та темпами зміни інституційного індексу стійкості підприємницького сектору регіонів в умовах шоку кризи (2009 р. щодо 2008 р.)

Джерело: складено на основі авторських розрахунків та з використанням цифрових даних щодо рівня опірності регіонів України до шоку кризи 2008-2009 рр. (за ВРП на душу населення), опублікованих у дослідженні [36]

Відтак, темп зміни інституційного індексу стійкості підприємницького сектору зазначених регіонів у 2009 р. щодо 2008 р. був додатнім. Найменш опірними до шоку фінансово-економічної кризи були Дніпропетровська, Донецька та Луганська обл., економіки яких характеризувалися низьким рівнем

диверсифікованості із переважанням низькотехнологічного промислового виробництва. А висока експортоорієнтованість зазначених регіонів результувалася значною їх залежністю від кон'юнктури на світових ринках сировини. Натомість Україна, як і більшість країн з ринком, що розвивається, в умовах кризи зіткнулася із падінням зовнішнього попиту та зниженням цін на сировинні товари. При цьому, у дошовому 2007 р. на зазначені вище 4 регіони припадало 58,4% усього експорту нашої країни. А лівову частку їх експорту складала власне сировина – чорні метали (наприклад, у Луганській та Запорізькій обл. – $\approx 46\%$ від усього експорту зазначених регіонів), мідь (наприклад, у Дніпропетровській області – 12% від загального обсягу експорту регіону), мінеральні продукти (наприклад, у Дніпропетровській області – $23,1\%$ від загального обсягу експорту регіону) та ін. [36]. Відтак, підприємницький сектор Дніпропетровської, Донецької та Луганської обл. виявився найменш стійким до шоку кризи 2008-2009 рр.

Загалом, в регіонах України зниження стійкості (в інституційному контексті) підприємницького сектора в умовах шоку кризи 2008-2009 рр. найперше було зумовлене мало ефективним управлінням та регулюванням суспільних процесів в умовах настання шоку кризи, яка носила глобальний характер. Суттєвий деструктивний вплив на інституційне середовище ведення бізнесу чинило й зростання у всіх регіонах України рівня злочинності (у тому числі й кількості економічних злочинів) та хабарництва при одночасному зниженні розкриваності зазначених девіацій. Крім цього, мало місце зростання рівня тіньової економіки. Зокрема, у 2009 р., порівняно із дошовим 2007 р., частка тіньової економки (розраховано за методом збитковості підприємств) зросла з 24% до 31% .

В умовах *військового вторгнення Росії на Донбас у 2014 р.* найменш стійким до шоку виявилася економічне середовище ведення бізнесу. Тригерами зниження стійкості підприємницького сектору регіонів України в економічному контексті найперше були:

– розірвання звичних логістичних ланцюжків унаслідок анексії Криму та окупації Донбасу – осередку розвитку важкої промисловості, регіону із потужним експортним потенціалом;

– розірвання торговельних відносин між Україною та Росією, яка до 2014 р. була найбільшою країною-торгівельною партнеркою нашої держави. За оцінками науковців [36], унаслідок ведення політики скорочення російського впливу на вітчизняну економіку на тлі кризи 2014 р. глибина шоку економіки України за показником експорту товарів становила 42,6%. А дошовкову динаміку зазначеного показника вдалося відновити лише у 2020 р. Зниження експорту призвело до загальних втрат України у розмірі до 162 млрд доларів США за період з 2014-2020 рр. Натомість переорієнтація нашої держави на європейський ринок товарів та послуг відбувалася поступово.

Загалом стійкість підприємницького сектору регіонів країни та фактичні результати господарської діяльності бізнесу – взаємообумовлені процеси. Відтак, зниження стійкості підприємницького сектору регіонів в умовах шоку війни 2014 р. стало причиною, а в короткостроковій перспективі – наслідком:

1) зниження зайнятості населення. Очікувано, найбільш вираженими ці процеси були в Донецькій та Луганській областях та зумовлювалися перманентними бойовими діями, втратою (та/або окупацією) значної кількості підприємств як місць праці, зниженням споживчого попиту на товари та послуги місцевого бізнесу тощо;

2) суттєвого зниження інноваційної активності промислових підприємств України (коефіцієнт кореляції між Індексом економічної стійкості підприємницького сектору у 2014 р. та: обсягом інноваційних витрат промислових підприємств становив 0,86 п., кількістю упроваджених у виробництво промисловими підприємствами нових технологічних процесів – 0,71 п., обсягом реалізованої інноваційної продукції (товарів, послуг) промисловими підприємствами – 0,47 п., часткою інноваційно активних промислових підприємств у загальній кількості промислових підприємств – 0,42 п.);

3) зниження експортної активності вітчизняного бізнесу. У контексті експортної діяльності найменш стійким в умовах шоку війни 2014 р. очікувано виявився підприємницький сектор Східного регіону України і, зокрема, Дніпропетровської, Донецької та Луганської областей. Першопричиною зниження динаміки експорту товарів у Луганській та Донецькій обл. стала анексія Росією частини території цих регіонів, а відтак і виробництва, яке тут розміщувалося (левову частку експорту зазначених регіонів становила металургійна продукція. В умовах військової агресії у 2014 р. втрати металургійних підприємств зазначених регіонів оцінюються на рівні близько 40 млрд грн, у т.ч. 25 млрд грн втрачених доходів від недовипущеної продукції та 15 млрд грн – вартість зруйнованих основних фондів. А втрати вітчизняних машинобудівних підприємств у 2014 р. оцінюються на рівні 10 млрд грн.), а також ведення тут перманентних воєнних дій [36];

4) зниження довіри інвесторів до економіки України. При цьому, якщо іноземні інвестори зменшили інвестиційну активність в нашій державі, насамперед, у зв'язку із погіршенням інституційного середовища бізнесу і часовою та просторовою невизначеністю бойових дій, то вітчизняний бізнес скоротив обсяги капітальних інвестицій через зниження власного фінансового потенціалу, ліквідності активів тощо на тлі фінансової та економічної нестабільності, паніки та невизначеності на ринку капіталу.

Чинниками зниження стійкості підприємницького сектора регіонів України *в умовах шоку пандемії COVID-19 та карантинних обмежень у 2020 р.* були як інституційні, так і економічні умови господарювання. Зокрема, в інституційному контексті драйверами стримуючого впливу на стійкість бізнес-середовища, насамперед, були безпекові проблеми, спричинені зниженням ефективності функціонування вітчизняних органів влади у зв'язку із відсутністю у них досвіду поводження в умовах гіпершвидкого поширення хвороби, незнання способів/методів лікування коронавірусу. Це зумовило хаотичність дій та прийняття управлінських рішень, особливо у перші тижні пандемії, а відтак, результувалося зростання недовіри бізнесу до влади.

Натомість запроваджені в умовах пандемії COVID-19 карантинні обмеження (як вимушений захід для сповільнення поширення пандемії) спричинили зниження економічної стійкості підприємницького сектора України. Ключовими економічними чинниками стримуючого впливу на стійкість вітчизняного бізнесу в умовах шоку пандемії COVID-19 та карантинних обмежень у 2020 р. були:

- зниження обсягів експортно-імпортних операцій унаслідок зменшення зовнішнього інвестиційного та споживчого попиту в основних країнах-торговельних партнерах і впливу внутрішніх обмежень для економічної діяльності;

- скорочення промислового виробництва. При цьому, очікувано, що найбільшого зниження обсягу реалізованої промислової продукції зазнали регіони-промислові гіганти – Донецька (підконтрольна Україні частина), Дніпропетровська, Харківська та Запорізька обл.;

- зниження обсягів реалізації товарів та послуг, спричинене, зокрема, зменшенням купівельної спроможності населення, звуженням споживання товарів та послуг «не першої необхідності» із застережних мотивів на тлі збільшення економічної та епідеміологічної невизначеності тощо.

Загалом, свідченням зниження інституційної та економічної стійкості підприємницького сектора регіонів України в умовах пандемії, серед іншого, було те, що темпи створення нових компаній у I-II кв. 2020 р. знизилися, порівняно з аналогічним періодом минулого року, на 54,7%. Так, якщо у 2019 р. за даними Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України протягом вказаного періоду було засновано 5452 нових компаній, то у звітному періоді – лише 2471 компанію. При цьому, в період жорсткого карантину відбувалося закриття і до 50 компаній в день. Фактично, це стало наслідком значного зниження оптимізму та погіршення очікувань потенційних підприємців щодо створення нового бізнесу, відсутності стартового капіталу, пов'язаного зі зменшенням заощаджень, витрачених під час карантину [348].

Найменше на стійкість підприємницького сектора регіонів України в

умовах шоків та криз останніх 15-ти років впливали соціально-демографічні чинники.

На другому етапі дослідження (згідно запропонованої методики) для встановлення причинно-наслідкових зв'язків між стійкістю підприємницького сектора регіонів України в умовах настання шоккових подій і фактичними результатами ведення бізнесом господарської діяльності у шоківому та постшоківому періодах нами побудовано кореляційні матриці між вище розрахованими індексами стійкості підприємницького сектора регіонів України в інституційному, економічному та соціально-демографічному вимірах, а також: обсягом капітальних інвестицій, здійснених за рахунок власних коштів підприємств та організацій (тис. грн); кількістю діючих підприємств (од.); кількістю зайнятих працівників на підприємствах (осіб); обсягом реалізованої продукції (товарів, послуг) підприємств (тис. грн); доданою вартістю за витратами виробництва підприємств (тис. грн); питомою вагою підприємств, які отримали збиток, у загальній кількості підприємств (%).

Зазначені параметри, які характеризують фактичні результати ведення бізнесом господарської діяльності, нами проаналізовано загалом по підприємствах регіонів України, а також у розрізі окремих видів економічної діяльності: сільському господарстві, промисловості та торгівлі. Важливість дослідження та забезпечення стійкості підприємницького сектора у зазначених видах економічної діяльності аргументується тим, що саме ними в 2022 р. було вироблено понад 41% ВВП. Також для аналізу нами обрано сферу будівництва, зважаючи на те, що її розвиток є свідченням, окрім економічної стабільності в країні, сприятливої соціально-демографічної ситуації.

Фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. Проведене вище дослідження дозволило встановити, що в період кризи 2008-2009 рр. найбільш вагомий вплив на результати фінансово-господарської діяльності підприємств України чинили саме економічні та соціально-демографічні індикатори стійкості підприємницького сектора регіонів України, що об'єктивно пояснюється зниженням потенціалу фінансової ліквідності та платоспроможності

підприємств, зниженням можливостей їх кредитування, як за рахунок власних, так і залучених коштів, зниженням зайнятості та купівельної спроможності населення як ресурсу для поповнення обігових коштів підприємств, а від так і обсягів реалізації їх продукції товарів і послуг (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Кореляційні залежності між індексами стійкості підприємницького сектора регіонів України в умовах фінансово-економічної кризи 2008-2009 р. та фактичними результатами ведення бізнесу у 2008-2010 рр.

Показники фактичної діяльності суб'єктів підприємництва	Індекси стійкості підприємницького сектора регіонів України в умовах фінансово-економічної кризи 2008-2009 р.		
	інституційний	економічний	соціально-демографічний
Обсяг капітальних інвестицій за рахунок власних коштів підприємств та організацій, тис. грн			
2008 / 2009 / 2010	0,353 / 0,291 / 0,317	0,907 / 0,870 / 0,893	0,773 / 0,717 / 0,743
Кількість суб'єктів господарювання, тис. одиниць			
<i>всього</i>			
2008 / 2009	0,457 / 0,467	0,847 / 0,843	0,835 / 0,841
<i>у промисловості</i>			
2008 / 2009	0,414 / 0,430	0,855 / 0,851	0,803 / 0,814
<i>у сфері торгівлі</i>			
2008 / 2009	0,411 / 0,452	0,882 / 0,848	0,797 / 0,796
<i>у будівництві</i>			
2008 / 2009	0,463 / 0,471	0,858 / 0,860	0,846 / 0,849
Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) підприємствами, тис. грн			
<i>всього</i>			
2008 / 2009	0,565 / 0,524	0,767 / 0,864	0,799 / 0,854
<i>у промисловості</i>			
2008 / 2009 / 2010	0,565 / 0,524 / 0,504	0,882 / 0,922 / 0,896	0,405 / 0,508 / 0,458

Джерело: розраховано та складено автором

Разом з тим інституційний вимір стійкості підприємницького сектора регіонів України як більш усталений і довготривалий індикатор, пов'язаний з

культурою ведення бізнесу та регуляторними умовами підприємництва був менш визначальним (проте впливовим) на результати ведення бізнесу у 2008-2010 рр.

Найвищий вплив власне економічної стійкості підприємницького сектора регіонів України пояснюється тим, що у 2008-2009 рр. тригерами зниження стійкості підприємницького сектора регіонів України в економічному контексті стали, зокрема: падіння попиту на основні українські експортні товари та відтік капіталу з країни, що негативно вплинуло на платіжний баланс; втрата довіри до національної банківської системи та національної валюти, яка, зважаючи на масштаби доларизації економіки, і так була низькою; проблеми в сфері державних фінансів.

Зниження економічної динаміки бізнесу у регіонах країни супроводжувалося зростанням заборгованості із виплати заробітних плат працівникам, поширенням вимушеної неповної зайнятості, вивільненням частини працівників, що було особливо поширеним у перший рік фінансово-економічної кризи (2008 р.). У підсумку це мало прямий вплив на результати ведення бізнесу в цей період, про що підтверджують коефіцієнти кореляції (табл. 3.3).

Зниження економічної та соціально-демографічної складових стійкості підприємницького середовища регіонів в умовах шоку 2008 р. зумовило зниження інвестиційної активності бізнесу в більшості секторів економіки у наступні 2 роки на тлі паніки та невизначеності на ринку капіталу, зниження фінансового потенціалу бізнесу тощо. Натомість інвестиційна активність бізнесу у будівництві скорочувалася упродовж 3 років. Фактично, на поч. 2000-х р. будівництво було флагманом вітчизняних інвестицій. У 2007-поч. 2008 рр. банки активно надавали іпотечні кредити усім бажаючим, а будівельні компанії отримували надприбутки (у 2007-2008 рр. 70 % житла придбавалося за рахунок отриманих іпотечних кредитів). Натомість починаючи з II кв. 2008 р. банки почали підвищувати розміри ставок, стали більш вимогливими до своїх позичальників. Населення, беручи популярні на той час іпотечні кредити у

валюти в період пікової вартості нерухомості, переоцінило власні фінансові можливості і недооцінило ймовірні ризики. На тлі глобальної фінансово-економічної паніки та падіння світового фондового ринку в Україні відбулося різке здорожчання іноземної валюти. Уже до кінця 2008 р. в країні мала місце криза валютних платежів за наданою іпотекою, а попит на нові кредити сягнув майже нульової позначки. Значне падіння гривні вплинуло й на забудовників (наприклад, якщо у Запорізькій обл. індекс інвестицій у житлове будівництво у 2007 р. щодо 2006 р. становив 185,4%, то у 2009 р. щодо 2008 р. – 20,7%), які перебували на етапі будівництва, що стало причиною припинення значної частки будівельних робіт. При цьому, станом на поч. 2010 р. найбільшою частка тимчасово припиненого або законсервованого будівництва у загальній кількості незавершеного будівництва була у регіонах Східної та Центральної України (наприклад, у Житомирській обл. – 94,8%), а найменшою – на заході країни (наприклад, у Тернопільській та Рівненській обл. – по 17,3%).

У розрізі ВЕД найбільш негативного впливу криза 2008-2009 рр. завдала підприємствам промисловості. А темпи зниження стійкості підприємницького сектора у сільському господарстві та торгівлі були дещо повільнішими. Причиною зазначених процесів була значна залежність промислового виробництва від іноземного попиту на продукцію. Відтак, бізнес у регіонах, що спеціалізується на сільському господарстві, менше постраждав внаслідок кризи 2008-2009 рр., порівняно з більш розвиненими промисловими регіонами.

Військова агресія Росії у 2014 р. Після глобальної фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. більшості країн світу у короткостроковий чи середньостроковий період вдалося відновити позитивну економічну динаміку. Натомість Україна, після незначного покращення у 2011-2012 рр. основних соціально-економічних параметрів розвитку, вже у 2013-2014 рр. потерпіла від нового шоку – внутрішньої суспільно-політичної кризи та військової агресії Росії [36].

Результати авторських розрахунків, представлені у табл. 3.4, демонструють визначальний вплив економічних та соціально-демографічних

чинників (порівняно із інституційними чинниками) стійкості підприємницького сектора регіонів України в умовах шоку 2014 р. на фактичні результати ведення бізнесом господарської діяльності у шоковому та постшоковому періодах.

Таблиця 3.4

Кореляційні залежності між індексами стійкості підприємницького сектора регіонів України в умовах військової агресії 2014 р. та фактичними результатами ведення бізнесу у 2014-2016 рр.

Показники фактичної діяльності суб'єктів підприємництва	Індекси		
	інституційний	економічний	соціально-демографічний
Обсяг капітальних інвестицій за рахунок власних коштів підприємств та організацій, тис. грн			
<i>всього</i>			
2014 / 2015 / 2016	0,381 / 0,420 / 0,403	0,874 / 0,849 / 0,858	0,643 / 0,725 / 0,712
<i>у промисловості</i>			
2014 / 2015 / 2016	0,256 / 0,311 / 0,359	0,831 / 0,809 / 0,833	0,093 / 0,178 / 0,017
<i>у торгівлі</i>			
2014 / 2015 / 2016	0,503 / 0,549 / 0,531	0,789 / 0,750 / 0,758	0,709 / 0,792 / 0,779
<i>у будівництві</i>			
2014 / 2015 / 2016	0,634 / 0,655 / 0,614	0,678 / 0,612 / 0,650	0,827 / 0,855 / 0,844
<i>у сфері торгівлі</i>			
2014 / 2015 / 2016	0,403 / 0,398 / 0,403	0,855 / 0,857 / 0,857	0,753 / 0,752 / 0,752
Кількість суб'єктів господарювання, тис. одиниць			
<i>всього</i>			
2014 / 2015 / 2016	0,419 / 0,415 / 0,413	0,843 / 0,845 / 0,847	0,761 / 0,760 / 0,760
<i>у промисловості</i>			
2014 / 2015 / 2016	0,383 / 0,369 / 0,356	0,829 / 0,838 / 0,841	0,781 / 0,771 / 0,758
<i>у будівництві</i>			
2014 / 2015 / 2016	0,472 / 0,474 / 0,481	0,826 / 0,826 / 0,824	0,780 / 0,783 / 0,789
Кількість зайнятих працівників на підприємствах, осіб			
<i>всього</i>			
2014 / 2015 / 2016	0,338 / 0,337 / 0,376	0,888 / 0,886 / 0,874	0,664 / 0,673 / 0,702
<i>у сфері торгівлі</i>			
2014 / 2015 / 2016	0,450 / 0,449 / 0,441	0,824 / 0,814 / 0,810	0,764 / 0,784 / 0,782
<i>у будівництві</i>			
2014 / 2015 / 2016	0,433 / 0,453 / 0,450	0,863 / 0,842 / 0,848	0,711 / 0,750 / 0,749
Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) підприємствами, тис. грн			
<i>всього</i>			
2014 / 2015 / 2016	0,412 / 0,420 / 0,427	0,871 / 0,863 / 0,851	0,657 / 0,693 / 0,700

Продовження таблиці 3.4

<i>у промисловості</i>			
2014 / 2015 / 2016	0,191 / 0,222 / 0,262	0,888 / 0,898 / 0,900	0,498 / 0,562 / 0,592
<i>у торгівлі</i>			
2014 / 2015 / 2016	0,491 / 0,498 / 0,480	0,823 / 0,811 / 0,805	0,702 / 0,729 / 0,736
<i>у будівництві</i>			
2014 / 2015 / 2016	0,409 / 0,521 / 0,501	0,819 / 0,811 / 0,826	0,454 / 0,733 / 0,703
<i>Додана вартість за витратами виробництва підприємств, тис. грн</i>			
<i>всього</i>			
2014 / 2015 / 2016	0,441 / 0,446 / 0,444	0,870 / 0,844 / 0,832	0,635 / 0,686 / 0,686
<i>у промисловості</i>			
2014 / 2015 / 2016	0,246 / 0,339 / 0,374	0,883 / 0,872 / 0,870	0,883 / 0,872 / 0,870
<i>у сфері торгівлі</i>			
2014 / 2015 / 2016	0,486 / 0,503 / 0,488	0,831 / 0,790 / 0,787	0,710 / 0,704 / 0,716
<i>у будівництві</i>			
2014 / 2015 / 2016	0,405 / 0,475 / 0,466	0,825 / 0,826 / 0,846	0,467 / 0,666 / 0,662

Джерело: розраховано та складено автором

Вплив стійкості підприємницького сектора на фактичні результати господарської діяльності бізнесу в період шоку військової агресії 2014 р. був більш значущим (порівняно з кризою 2008-2009 рр.) та стосувався різних показників (результатів) господарської діяльності суб'єктів бізнесу. В умовах шоку 2008-2009 рр. зниження стійкості підприємницького середовища супроводжувалося зниженням результативності господарської діяльності упродовж наступних двох років. Натомість в умовах шоку 2014 р. таке зниження тривало упродовж трьох років. Насамперед, це аргументується затяжним характером військових дій (вони розпочалися у 2014 р. та тривали на Донбасі до поч. 2022 р. А наприкінці лютого 2022 р. відбулося повномасштабне вторгнення Росії на територію України; військові дії станом на червень 2023 р. тривають).

Разом з тим, у результаті проведених розрахунків встановлено, що зміна стійкості підприємницького сектора України в умовах шоку 2014 р. найменшим чином вплинула на результати господарської діяльності підприємств сільського господарства, де визначальними вплив на формування прибутку чинили природні умови і сезонність посівних робіт. Натомість економічні та соціально-демографічні параметри стійкості підприємницького сектора України були

визначальними чинниками господарської діяльності підприємств промисловості, торгівлі та будівництва.

В умовах шоку кризи 2008-2009 рр. та військової агресії 2014 р. бізнес мінімізував увагу до проблеми застарілих технологій. Зокрема, у I кв. 2014 р. лише 8% підприємств трактували застарілі технології як вагому перешкоду для зростання виробництва [3].

Пандемія COVID-19 та карантинні обмеження у 2020 р. Світова економічна рецесія на тлі пандемії COVID-19 та безпрецедентних карантинних обмежень у 2020 р. закладала підвалини зниження стійкості підприємницького сектора України.

Результати авторських розрахунків (табл. 3.5) дозволяють констатувати факт високого впливу економічної та соціально-демографічної складових стійкості підприємницького сектора України в умовах пандемії COVID-19 та карантинних обмежень на фактичні результати ведення бізнесом господарської діяльності у шоківому періоді. Натомість, попри суттєве зниження інституційного індексу стійкості бізнес-середовища, його вплив на результати господарської діяльності регіонів України в умовах коронавірусу був менш визначальним.

Найбільший вплив зміна стійкості підприємницького сектора регіонів України в умовах пандемії COVID-19 мала на фактичні результати господарської діяльності підприємств промисловості. Так, у січні-листопаді 2020 р. промислове виробництво скоротилося на 6,2%, порівняно з відповідним періодом 2019 р, а Індекс продукції переробної промисловості становив 92,2% до відповідного періоду попереднього року. Найбільших втрат зазнала переробна промисловість, зокрема у березні-травні, власне в період жорсткого карантину в Україні.

Тригерами зниження стійкості підприємницького сектора регіонів країни у промисловості стали, найперше, розрив виробничо-логістичних ланцюжків, «виснаження» складських запасів, закриття кордонів через коронавірус, що унеможливило експортно-імпортні операції. Усе це, «підігріте» панікою та

невизначеністю, зумовило падіння промислового виробництва. Натомість, у березні-травні 2020 р. позитивної динаміки набуло фармацевтичне виробництво, що зумовлено не стільки зростанням захворюваності на COVID-19 у I-II кв. 2020 р., скільки штучно створеною в країні панікою навколо пандемії, «підігрітою» глобальною коронавірусною депресією [348].

Таблиця 3.5

Кореляційні залежності між індексами стійкості підприємницького сектора України в умовах пандемії COVID-19 та карантинних обмежень і фактичними результатами ведення бізнесу у 2020 р.

Показники фактичної діяльності суб'єктів підприємництва	Індекси	
	економічний	соціально-демографічний
Обсяг капітальних інвестицій за рахунок власних коштів промислових підприємств, тис.грн		
всього	0,843	0,548
у промисловості	0,878	0,416
у сфері торгівлі	0,798	0,594
у будівництві	0,611	0,864
Кількість суб'єктів господарювання, тис одиниць		
всього	0,795	0,662
у промисловості	0,817	0,697
у сфері торгівлі	0,798	0,651
у будівництві	0,775	0,704
Кількість зайнятих працівників на підприємствах, осіб		
всього	0,833	0,612
у промисловості	0,817	0,365
у сфері торгівлі	0,788	0,641
у будівництві	0,817	0,686
Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) підприємствами, тис.грн		
всього	0,789	0,615
у сільському господарстві	0,390	0,212
у промисловості	0,880	0,528
у сфері торгівлі	0,751	0,639
Додана вартість за витратами виробництва підприємств, тис.грн		
всього	0,789	0,629
у сільському господарстві	0,265	0,166
у промисловості	0,891	0,522
у сфері торгівлі	0,749	0,665
у будівництві	0,747	0,687

Джерело: розраховано та складено автором

Тригерами зниження стійкості підприємницького сектора регіонів країни у сфері торгівлі, які негативно вплинули на результати фінансово-господарської діяльності комерційного бізнесу стали, насамперед:

- упровадження в країні заборони на роботу торговельно-розважальних центрів, закладів громадського харчування, закладів туристично-готельної інфраструктури, торговельного і побутового обслуговування населення;
- зменшення купівельної спроможності населення унаслідок вивільнення та/або переведення на режим часткової зайнятості значної кількості працівників у різних сферах економіки;
- звуження споживання товарів та послуг «не першої необхідності» із застережних мотивів на тлі збільшення економічної та епідеміологічної невизначеності, а також панічних настроїв та невпевненості населення у найближчій перспективі;
- проблеми із логістикою.

Менш визначальним в умовах пандемії був вплив зміни стійкості підприємницького сектора на фактичні результати господарської діяльності підприємств сільського господарства. Внаслідок зменшення споживчого попиту на товари «не першої необхідності» мало місце різке скорочення у перші тижні пандемії обсягу реалізованої продукції (товарів, послуг) у промисловості та торгівлі. Натомість у цей час темп зниження попиту на продукцію сільського господарства (а в основному – це базові продукти харчування) був суттєво нижчий.

В умовах коронавірусної кризи суттєво зросла увага бізнесу до інновацій та технологій. Зокрема, у II кв. 2021 р. кожне п'яте підприємство називало застарілі технології перешкодою для зростання виробництва [3]. А тим компаніям, які в умовах шоку змогли активізувати впровадити технологічно нові та/або технологічно удосконалені продукти, виробничі процеси (у т.ч. перейти на роботу в дистанційному режимі, організувати доставку замовлень до клієнта), вдалося знизити темпи падіння рівня стійкості бізнесу, а відтак, зберегти робочі місця та отримати прибуток.

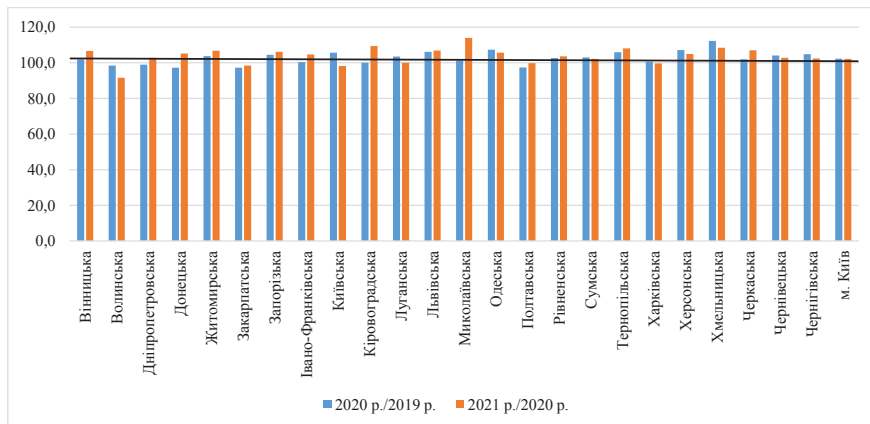

Рис. 3.3. Зміна обсягу ВРП на душу населення (у доларовому еквіваленті) регіонів України в умовах пандемії COVID-19, %

Джерело: складено автором за даними [42]

Таким чином, зниження стійкості підприємницького сектора в умовах коронавірусного шоку стало одним із чинників зниження обсягу ВРП у 2020 р. щодо 2019 р. З рис. 3.3 видно, що зниження динаміки ВРП на душу населення (у доларовому еквіваленті) у 2020 р. щодо 2019 р. зафіксовано у кожному п'ятому регіоні України (Волинській, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській та Полтавській обл.).

Повномасштабна війна Росії проти України, яка розпочалася наприкінці лютого 2022 р., суттєво погіршила стійкість підприємницького сектора регіонів України.

Чи не найбільше постраждали промислові підприємства. У перший місяць війни в Україні було зруйновано понад 40 промислових підприємств, законсервовано одну атомну електростанцію. До середини квітня 2022 р. активні бойові дії тривали на території дев'яти областей України та у м. Києві, загальна частка яких у обсягах реалізації промислової продукції у 2021 р. становила 44,5%. Під загрозою опинився промисловий потенціал лідерів індустріального розвитку – Дніпропетровської і Запорізької областей, які зазнали значних руйнувань

інфраструктури внаслідок ракетних ударів. Частки цих областей у структурі реалізації промислової продукції у 2021 р. становили, відповідно, 18,7% і 8,4%. Значна кількість підприємств, на які припадає близько третини промислового потенціалу, скоротила свою діяльність через втрату чи ускладнення доступу до сировинних ресурсів і ринків збуту, а також вимушену міграцію промислово-виробничого персоналу. Зазнали повного руйнування або пошкоджень, які не підлягають ремонту, такі промислові гіганти, як металургійний комбінат «Азовсталь», Кременчуцький НПЗ, ДП НВКГ «Зоря» – «Машпроект» та ін. [165].

Відбулася зміна просторової структури економіки, яка пов'язана зі зниженням ділової активності аграрних підприємств, чий бізнес прив'язаний до конкретної території. Зокрема, у зв'язку зі зменшенням приблизно на чверть зібраних площ через окупацію та мінування окремих територій, забруднення сільськогосподарських земель через хімічні та вибухові ураження, наявність проблем із зберіганням урожаю унаслідок руйнування складської інфраструктури, а також на тлі рекордних врожаїв 2021 р., урожай зернових у 2022 р. скоротився на 40%. Суттєвого зниження обсягів збору урожаю зернових зазнали прифронтові Дніпропетровська та Одеська області (станом на жовтень 2022 р. було зібрано удвічі менше зернових культур, порівняно із аналогічним періодом 2021 р.). А підрив дамби Каховської ГЕС матиме катастрофічні наслідки як для довкілля, так і для економіки. Знищена економіка майже всієї Херсонської області, 70% якої так чи інакше була пов'язана зі зрошувальним сільським господарством. Без достатнього рівня води у Каховському водосховищі вести земельне господарство також в Запорізькій та Дніпропетровській областях, не кажучи вже про український Крим, буде вкрай проблематично. Загалом це призведе до страшних екологічних, економічних, та техногенних наслідків.

Внаслідок руйнувань, високої невизначеності, погіршення добробуту населення, нестачі вільних коштів у компаній та обмеженості бюджетних ресурсів суттєво скоротилось будівництво.

Релокація і галузева трансформація стали важливими драйверами збереження підприємницького потенціалу регіонів України в умовах війни через адаптацію бізнесу до роботи в нових умовах (зміна ланцюгів поставок, оновлення клієнтської бази тощо, зміна вектору експортно-імпортних операцій у бік ЄС). Зокрема, галузева трансформація та переорієнтація на воєнні потреби підтримала стійкість розвитку в харчовій, фармацевтичній, легкій промисловості та машинобудуванні, а заміщення імпорту добрив з Росії та Білорусі – вітчизняну хімічну промисловість. При цьому, найбільш стійкими виявились підприємства харчової та легкої промисловості. Виробників продовольчих товарів підтримувало внутрішнє споживання і подальший експорт. Водночас легка промисловість змогла швидко адаптуватись до виконання військових замовлень.

За рік війни за урядовою програмою релокації в більш безпечні регіони країни було переміщено 800 підприємств, 623 з яких вже відновили роботу на новому місці. Серед релокованих підприємств переважали металообробні та машинобудівні підприємства, медичні та фармацевтичні компанії, підприємства легкої промисловості та ІТ-галузі. Релокований бізнес також представляють підприємства оптової торгівлі, які переміщують, насамперед, у Західний регіон України свої логістичні центри, зокрема склади з готовою продукцією, а також ІТ-компанії. Останні, зокрема, вже створили потужні кластери у м. Львові та на Закарпатті. Лідером за кількістю релокованих підприємств є Львівська обл. – переміщено майже чверть таких підприємств (24%), де працює понад 3 тис. осіб. Також підприємства релокувались до Закарпатської (14,5%), Чернівецької (9,8%), Івано-Франківської (8,3%), Хмельницької (7,3%), Тернопільської (6,3%) областей. Разом з тим, станом на березень 2023 р. 44 підприємства повернулися на попередні місця роботи у зв'язку з покращенням там безпекової ситуації, зокрема, в Харківську, Чернігівську та Сумську області [7]. Релокація в просторовому аспекті дає змогу приймаючим регіонам посилити свій власний ендогенний потенціал на основі активізації виробничої діяльності в менш

промислово розвинутих західних регіонах, дозволяє зберегти і локалізувати всередині країни виробничий та трудовий потенціал.

Проблеми, із яким найчастіше зустрічалися підприємства під час релокації, полягали у невідповідності інженерної, транспортної інфраструктури та промислових майданчиків у приймаючих регіонах потребам великих промислових підприємств, а також необхідності підготовки фахівців відповідної кваліфікації на місцях релокації. Релокація підприємств в умовах війни відбувалася також під впливом загроз: порушення внутрішніх та міжрегіональних економічних зв'язків; блокування та порушення логістики постачання та/чи збуту; втрати трудового потенціалу через продовження відпливу людей з країни; відсутності достатньої кількості облаштованих майданчиків для розміщення підприємств; ускладненого одночасного переміщення та розселення значної кількості працівників разом із забезпеченням їх базовими соціальними послугами; відсутності або проблемного підключення до необхідних інженерних мереж для забезпечення функціонування підприємств; ускладненої логістики та довготривалого перевезення промислового обладнання у місця релокації; нестачі кваліфікованих спеціалістів для проведення монтажу/демонтажу складного промислового обладнання (в т.ч. іноземного виробництва). При цьому, на бізнес лягав тягар дороговартісних юридично і технічно складних процедур релокації; втрат ресурсів, товарів, основних фондів і витрат в ході релокації. Існували також обмеження мобільності для окремих видів бізнесу через їх територіальну «прив'язку» (насамперед, агробізнес, крупні виробничі та логістичні підприємства).

Проблема невідповідності інженерної, транспортної інфраструктури та промислових майданчиків у приймаючих регіонах потребам великих промислових підприємств ускладнювала процеси ефективної їх релокації. Це супроводжувалось складними регуляторними процедурами процесу підключення до інженерних мереж на територіях індустриальних парків, які

потребують швидкого інженерно-технічного та інфраструктурного облаштування, а також з відсутністю механізму приєднання релокованих підприємств до правового режиму існуючих індустріальних парків/виробничих кластерів, які знаходяться на території більш безпечних регіонів, враховуючи їх природно-ресурсний та економічний потенціал (наприклад, у Західному регіоні: Закарпатська обл. – туристично-рекреаційний та машинобудівний потенціал; Івано-Франківська обл. – туристичний та енергетичний потенціал; Чернівецька обл. – туристичний та освітній потенціал; Львівська обл. – науково-освітній, будівельний, енергетичний, приладобудівний, військово-промисловий потенціал та потенціал легкої промисловості; Тернопільська і Рівненська обл. – аграрно-індустріальний потенціал; Волинська обл. – машинобудівний, туристично-рекреаційний та агровиробничий потенціал).

Натомість серед релокованого бізнесу поширеною була практика, коли здійснювалося переміщення фактичного виробництва, але перереєстрація підприємства у місці релокації не відбувалася. Таким чином місцеві бюджети у місцях релокації недоотримали значні суми податків та зборів.

Загрозливою тенденцією для збалансованого просторового розвитку України є зростання частки підприємств, що релокуються за кордон (за оцінками аналітиків Advanter [272] станом на 07.05.2022 р. приблизно 4,4% підприємств здійснюють релокацію повністю або переважно за кордон).

Релокація бізнесу, яка супроводжувалась зміною просторової резилентності та відповідно просторової структури економіки, також характеризувалась міграцією економічного, фінансового, інвестиційного, інноваційного капіталу в напрямку із сходу на захід країни. Зокрема, в умовах війни 2022 р. відбулося скорочення витрат бізнесу на інноваційну діяльність (впровадження технологічно нових та/або технологічно удосконалених продуктів, виробничих процесів) і найбільші темпи спаду були характерні для прифронтових Дніпропетровської та Сумської областей, а також для Житомирської області. Натомість у віддалених від лінії фронту Рівненській,

Тернопільській та Чернівецькій областях у 2022 р. підприємства частіше нараховували витрати на інновації, ніж скорочували їх [3].

В цих умовах поглибилася диспропорційність стійкості підприємницького середовища в регіонах України – на сході країни вона знизилася, а на заході – зросла. З іншого боку, переміщення великої кількості підприємств у регіони, віддалені від зони бойових дій, супроводжувалися виникненням напруги між релокованими та місцевими компаніями з огляду на різницю у організаційно-поведінкових моделях ведення бізнесу. У наслідок цього мав місце низький рівень інтеграції релокованого бізнесу в місцеву економіку, спостерігалася незначна його співпраця із ОМС. Зокрема, за даними опитування [48] лише кожна третя територіальна громада була поінформована щодо релокації нового бізнесу на її територію.

Найшвидше адаптувалися до роботи в нових умовах та відновили виробництво середні підприємства. Натомість підприємницьке середовище мікробізнесу було найбільш чутливим до викликів воєнного часу. У регіональному розрізі швидшу адаптацію та постшокове відновлення стійкості підприємницького середовища продемонстрували регіони Західної України, а також Полтавська область, які станом на поч. 2023 р. вже працювали на повну або майже на повну потужність. Водночас, складною залишалася ситуація у прифронтових Запорізькій та Харківській областях, де лише 10% підприємств працювали на високому рівні завантаження потужностей. Низький рівень завантаження бізнесу спостерігався й у м. Києві (24%), а також Сумській (32%), Черкаській (33%) та Кіровоградській (33%) областях [243]. Основними чинниками, які перешкоджали відновленню стійкості підприємницького сектору в зазначених регіонах були географічне розташування (близькість до лінії фронту), а також логістичні та енергетичні виклики.

Утім, попри уповільнення темпу зниження стійкості підприємницького середовища регіонів України на тлі адаптації бізнесу до роботи в умовах воєнного часу, очікування суб'єктів господарювання щодо ділової активності

на найближчий рік залишаються стримано оптимістичними. За різними оцінками, здійсненими упродовж I півріччя 2023 р., частка бізнесу, який планує розширювати діяльність у наступні два роки, коливалася у межах 28-30%, а частка тих, хто планує звужити діяльність – 5-7%. При цьому, понад 55% суб'єктів господарювання станом на поч. II півріччя 2023 р. не можуть передбачити результативність виробництва у найближчій перспективі.

Найбільші за доходами 1000 українських компаній (забезпечують понад половину загального обсягу доходів усіх підприємств країни) у 2022 році згенерували майже 6 трильйонів гривень (у 2020 році – майже 5 трильйонів гривень). Найбільше з них зареєстровані в Києві, а компанії Волині заробили більше (154,7 млрд грн), ніж найбільші підприємства Донеччини та Харківщини разом. Близько 51,5% від загального обсягу доходів топ-1000 сконцентровано в компаніях з Києва. Окрім столиці із 405 компаніями, ще 26% доходів генерують 259 великих підприємств, які юридично знаходяться в промислових центрах Дніпропетровської, Київської, Львівської та Одеської області. Внаслідок російської агресії частка в загальних доходах традиційних лідерів минулорічних рейтингів – Харківської та Донецької областей суттєво знизилась до 11-12 місця: 1,6 % і 1,3% сукупних доходів відповідно [266].

Географічна структура розміщення великого бізнесу зазнала тектонічних зрушень під час 2022 р. Прив'язка великих діючих компаній до потужних індустріально-фінансових центрів зберігається лише на територіях, віддалених від прифронтової зони, тоді як Харківщина, Донеччина, Луганщина і Херсонщина зазнали великих втрат бізнес-активності через війну (рис. 3.4). Попри катастрофічний вплив війни на великий бізнес Півдня і Сходу, позиції топ компаній з Дніпра, Запоріжжя та Одеси на бізнес-мапі країни лишаються досить стійкими, наскільки це можливо у нинішніх обставинах.

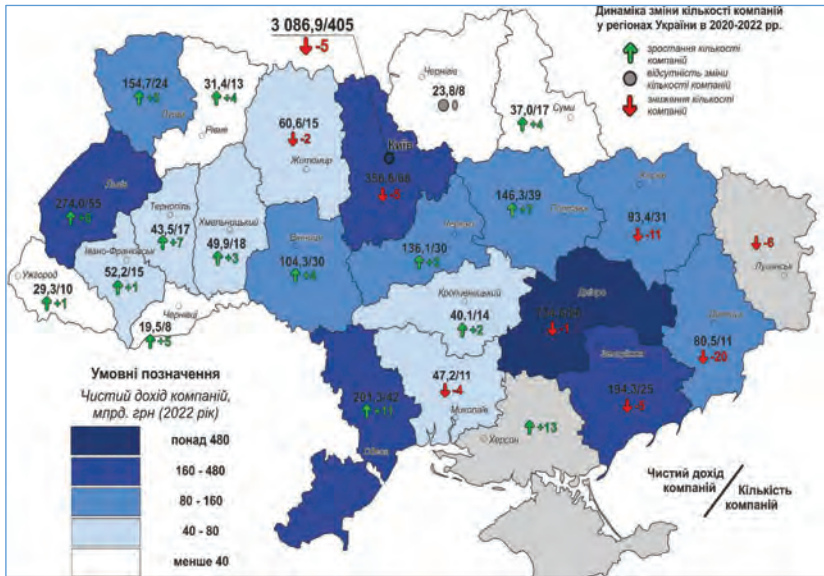

Рис. 3.4. Динаміка діяльності українських компаній з найбільшим доходом у 2020-2022 рр. (ТОП-1000)

Джерело: побудовано автором на основі даних [266].

Однак, серед новостворених підприємств, які швидко почали генерувати мільярдні доходи, є багато перереєстрованих фірм. Їхні акціонери схильні реєструвати такі компанії в межах структуризації бізнесу фінансово-промислових груп та реорганізації державних підприємств з ознаками природних монополій. Порівнюючи компанії з топ-1000 минулого та 2020 року, склад першої тисячі оновився на 27%; 271 компанія покинула першу тисячу великого бізнесу в основному через падіння доходів, частково через банкрутства і руйнування.

В секторальному зрізі (табл. 3.6) найбільших втрат в умовах війни за показником чистого доходу зазнали компанії в секторі металургії (-245,2 млрд грн), будівництва (-41,9 млрд грн), нерудної промисловості (-36 млрд грн), транспорту і логістики (-32,6 млрд грн), роздрібної торгівлі (-22,7 млрд грн) з відповідним зниженням їх питомої ваги в загальних доходах ТОП-1000

українських компаній.

Таблиця 3.6

Динаміка діяльності українських компаній з найбільшим доходом за секторами економіки у 2020-2022 рр. (ТОП-1000)

Сектор	Кількість компаній, од (2022)	Чистий дохід, млрд грн		Зміна, +/-	Частка в доходах, ТОП-1000, %		Зміна, +/-
		2020	2022		2020	2022	
Нафтогазовий сектор	146	796,6	1259,2	462,6	15,9	21	5,1
Електроенергетика	105	604,4	1040	435,6	12,1	17,3	5,2
Роздрібна торгівля	53	522,3	499,6	-22,7	10,4	8,3	-2,1
Сільське господарство	102	380,4	486,1	105,7	7,6	8,1	0,5
Харчова промисловість	129	432,1	462	29,9	8,6	7,7	-0,9
Металургія	51	662,8	417,6	-245,2	13,3	7	-6,3
Транспорт і логістика	35	286,7	254,1	-32,6	5,7	4,2	-1,5
Оптова торгівля	59	154,8	247,2	92,4	3,1	4,1	1
Тютюнове виробництво	14	168,9	184,4	15,5	3,4	3,1	-0,3
Фармацевтика	32	177,9	170,3	-7,6	3,6	2,8	-0,8
Хімічна промисловість	53	138	163,6	25,6	2,8	2,7	-0,1
Торгівля автотранспортом	47	160,1	141,1	-19	3,2	2,4	-0,8
Вугільна промисловість	8	28,1	105,4	77,3	0,6	1,8	1,2
Машинобудування	33	71,2	98,9	27,7	1,4	1,6	0,2
Інформаційні технології	23	26,5	79,2	52,7	0,5	1,3	0,8
Телекомунікації	10	62,9	74,4	11,5	1,3	1,2	-0,1
Коксохімічна промисловість	4	29,7	69,3	39,6	0,6	1,2	0,6
Будівництво	24	100,6	58,7	-41,9	2	1	-1
Деревообробка	13	30,1	36,2	6,1	0,6	0,6	0
Фінанси	10	20,3	32,9	12,6	0,4	0,5	0,1
Нерудна промисловість	14	68,7	32,7	-36	1,4	0,5	-0,9
Наукові дослідження	7	17,2	25,1	7,9	0,3	0,4	0,1

Продовження таблиці 3.6

Готельно-ресторанний бізнес	5	7,9	17,7	9,8	0,2	0,3	0,1
Охорона здоров'я	6	4,4	11,1	6,7	0,1	0,2	0,1
Водопостачання та утилізація	5	9,7	9,8	0,1	0,2	0,2	0
Легка промисловість	5	1,4	8,1	6,7	0	0,1	0,1
Меблева промисловість	2	5	5,5	0,5	0,1	0,1	0
Архітектура та інжиніринг	3	3,7	5	1,3	0,1	0,1	0
Медіа та кіно	1	5,2	2	-3,2	0,1	0	-0,1
Реклама і маркетинг	1	11,8	1,4	-10,4	0,2	0	-0,2

Джерело: складено автором на основі даних [241]

На тлі адаптації бізнесу до роботи в умовах воєнного часу, очікування суб'єктів господарювання щодо ділової активності на найближчий рік залишаються стримано оптимістичними. За різними оцінками, здійсненими упродовж I півріччя 2023 р., частка бізнесу, який планує розширювати діяльність у наступні два роки, коливалася у межах 28-30%, а частка тих, хто планує звузити діяльність – 5-7%. При цьому, понад 55% суб'єктів господарювання станом на поч. II півріччя 2023 р. не можуть передбачити результативність виробництва у найближчій перспективі.

Повномасштабна війна Росії проти України не лише суттєво змінила просторову структуру економіки України, але і зумовила процеси переорієнтації транспортно-логістичних маршрутів суб'єктів бізнесу. З цим пов'язані процеси руйнування критичної та виробничої інфраструктури; проблеми з логістикою через обмежені можливості «Укрзалізниці» і закриття портів Чорного моря (насамперед, для промислових підприємств); зростання виробничих і експортних втрат в умовах порушення воєнними діями звичних ланцюгів поставок; брак сировини, матеріалів, устаткування; проблеми купівлі валюти для імпорту; проблеми із кадровим забезпеченням підприємств промисловості (особливо працівників із спеціальними вузькопрофільними

навиками); нестачі замовлень та попиту на товари (роботи і послуги).

Суттєвий негативний вплив на стійкість підприємницького середовища регіонів України чинило унеможливлення здійснення вітчизняним бізнесом зовнішньої торгівлі. Більшою мірою постраждали області південної України, де у перші місяці війни стало неможливим здійснення морських перевезень внаслідок [161]: окупації низки морських портів, які були флагманами експорту зернових; мінування прибережної смуги; безпосередньої близькості воєнних дій; загрози піратства з боку кораблів Чорноморського флоту Російської Федерації і, відповідно, неможливості забезпечити належного рівня безпеки судноплавства та дотримання міжнародних зобов'язань. Станом на червень 2023 р.: порти мм. Маріуполя, Бердянська та Скадовська окуповані та сьогодні виконують роль російських військових баз; порт м. Херсона деокуповано, утім він знаходиться у безпосередній близькості до лінії фронту та не функціонує; порти м. Миколаїв, «Ольвія», «Південний», мм. Одеса та Чорноморськ (до серпня 2022 р. частково здійснювали обробку наявного біля причалів флоту та відвантаження залізницею та автотранспортом) працюють із мінімальною потужністю та використовуються лише для експорту українського продовольства у межах «Ініціативи з безпечного транспортування агропродукції через Чорне море» (так званої «зернової угоди»).

У перші місяці війни морський транспорт не використовувався для перевалки зернових. Відтак, експорт зернових зазнав рекордного зниження – лише 0,3 млн тон у березні 2022 р. проти 6,1 млн тон у січні 2022 р.). Починаючи з липня 2022 р. відбулася переорієнтація із перевалки вантажів морським транспортом на річкові (активізувалися перевезення у портах на річці Дунай – Рені, Ізмаїл та «Усть-Дунайськ») та залізничні перевезення, які станом на II кв. 2023 р. продовжують демонструвати нарощення обсягів перевалки, попри незначну, утім все ж активізацію (починаючи із серпня 2022 р.) морських перевезень.

Через вимкнення електропостачання, зокрема, у листопаді 2022 р. тимчасово призупиняли роботу 82% суб'єкти господарювання, а у грудні 2022

р. – 89%. Ситуацію вдалося налагодити аж у березні 2023 р. У підсумку, найвищі середні часові втрати бізнесу внаслідок вимкнення електропостачання зафіксовано в Харківській області, м. Києві та Київській області, Рівненській, Вінницькій та Сумській областях [243].

Іншим чинником зниження стійкості підприємницького сектора регіонів України була незначна або й взагалі відсутня підтримка місцевого бізнесу органами влади. Зокрема, лише у кожній третій громаді станом на І кв. 2023 р. були розроблені програми підтримки підприємництва (середній розмір виділених коштів на підтримку бізнесу – 32 764,5 тис грн), при цьому лише у 8,8% громад ці програми були прийняті після 24.02.2022 р. (тобто з урахуванням умов господарювання у воєнний час). З іншого боку, низькою була й участь компаній у програмах підтримки підприємництва від територіальних громад чи обласних військових адміністрацій. Так, 83,1% суб'єктів господарювання вказують на непоінформованість щодо жодної зазначеної вище програми в громаді/регіоні, а 12,4% підприємств хоча й знали про наявність програм підтримки бізнесу, утім участі в них не брали [48]. Насамперед, низька активність бізнесу у програмах підтримки підприємництва була зумовлена тим, що попри запит бізнесу (у т.ч. релокованого) на грантову допомогу/ваучери та пільги на сплату місцевих податків і зборів, здебільшого місцева та регіональна влада надавала бізнесу інформаційну підтримку (86,4% громад та 93,3% обласних військових адміністрацій) та консультативну допомогу, проводила тренінги/семінари тощо. Найперше, це було зумовлено нестачею фінансового ресурсу місцевих бюджетів на тлі суттєвого зростання витрат на забезпечення громадського порядку та безпеки в умовах повномасштабної війни. Відтак, в контексті адаптації до господарювання в умовах війни та відновлення виробництва бізнес розраховував здебільшого на власні фінансові ресурси.

Попри продовження воєнних дій та загалом їх часову і просторову невизначеність вже приблизно на початок 2023 р. мало місце уповільнення темпів зниження стійкості підприємницького середовища регіонів України.

Свідченням цього є підвищення індикаторів ділової впевненості суб'єктів господарювання (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Порівняння індикаторів ділової впевненості суб'єктів господарювання
у II кварталі 2022 р. та II кварталі 2023 р.

Початок бойових дій, активна фаза війни (II-III квартал 2022 р.)	Рік після початку повномасштабної війни (II квартал 2023 р.)
Сільськогосподарські підприємства	
– уповільнення темпів збільшення обсягів виробництва продукції; – зростання цін на сільськогосподарську продукцію; – зменшення кількості працівників.	– уповільнення темпів зменшення обсягів виробництва продукції; – уповільнення темпів зростання цін на сільськогосподарську продукцію; – зростання кількості працівників.
Промисловість	
– зростання відпускних цін на продукцію промисловості; – зменшення кількості працівників; – зниження завантаженості виробничих потужностей; – забезпеченість замовленнями у середньому на 4 місяці роботи (цей показник загалом відповідав показнику 2021 р.).	– уповільнення темпів зростання відпускних цін на продукцію промисловості в найближчі три місяці; – уповільнення темпів зменшення кількості працівників; – підвищення завантаженості виробничих потужностей; – забезпеченість замовленнями у середньому на 4 місяці роботи (цей показник загалом відповідав показнику 2021 р. та 2022 р.).
Торгівля	
– зростання цін товарів у роздрібній торгівлі; – зниження обсягу замовлень товарів у роздрібній торгівлі.	– збільшення обсягу замовлень товарів у роздрібній торгівлі; – збільшення кількості працівників; – уповільнення темпів зростання цін реалізації товарів у роздрібній торгівлі.

Продовження таблиці 3.7

Будівництво	
– зростання цін на роботи, що виконуються будівельними підприємствами; – забезпеченість замовленнями на будівельні роботи у середньому на 4 місяці.	– зростання цін на роботи, що виконуються будівельними підприємствами; – забезпеченість замовленнями на будівельні роботи у середньому на 4 місяці.

Джерело: складено автором на основі даних [42].

Крім того, на уповільнення темпів зниження стійкості підприємницького середовища регіонів України наприкінці 2022 р. – поч. 2023 р. вказує й покращення ситуації із персоналом у вітчизняних компаніях. Зокрема, якщо на початку війни (березень 2022 р.) частка персоналу, зайнятого на умовах скорочення зарплати, становила 38%, то у січні 2023 р. відповідний показник становив 18,5%.

Найбільше загострення регіональних диспропорцій у рівні стійкості підприємницького середовища відслідковується в умовах шоку повномасштабної війни 2022 р., що пов'язано з значними руйнуваннями критичної, виробничої і соціальної інфраструктури та складною безпековою ситуацією на сході країни, процесами релокації місцевого бізнесу в відносно спокійніші західні області, що супроводжується тенденціями деіндустріалізації східних регіонів та посилення індустріалізації заходу України, міграції фінансового, інвестиційного та людського капіталу в напрямку із сходу на захід країни.

3.3. Компаративний аналіз впливу фіскального середовища на стійкість підприємництва: національний, регіональний і локальний виміри

Стійке підприємництво є основою забезпечення розширеного відтворення національної та локальної економіки. Застосовуючи науковий метод – компаративний аналіз, здійснимо дослідження впливу фіскального середовища на стійкість підприємництва на двох рівнях:

1) національному – на основі порівняння фіскальних умов здійснення підприємницької діяльності в країнах світу, які характеризують відповідні міжнародні інтегральні індекси) та параметрів, які характеризують результати ведення підприємницької діяльності в країні. Репрезентативність та об'єктивність отриманих результатів аналізу забезпечується вивченням показників майже 110 країн світу, локалізованих на усіх континентах;

2) регіональному – на основі зіставлення параметрів, які характеризують фіскальні умови здійснення підприємницької діяльності в регіонах України та параметрів, які відображають результати ведення підприємницької діяльності в регіонах країни;

3) локальному – із використанням аналітичних матеріалів та статистичних даних щодо адміністрування податків і зборів у територіальних громадах Львівської області та результатів ведення господарської діяльності підприємств у цих громадах.

Національний зріз. Підприємництво відіграє суттєву роль у формуванні загальної динаміки зростання економіки, є важливим елементом здійснення контрциклічної політики держави (стимулювання інвестицій, позитивної динаміки ВВП, створення нових робочих місць тощо), особливо в умовах невизначеності та постшокового відновлення. Натомість однією із найважливіших умов його розвитку та стійкості є сприятливе фіскальне середовище підприємницької діяльності в країні.

Компаративний аналіз впливу фіскального середовища (за підіндексом «Фіскальне середовище» Індексу економічної свободи) на ефективність підприємництва (за підіндексом «Ефективність бізнесу» Індексу глобальної конкурентоспроможності; рис. 3.5) підтверджує: чим більше «зарегульована» фіскальна система, тим менш ефективно функціонує бізнес та, відповідно, повільніше розвивається економіка.

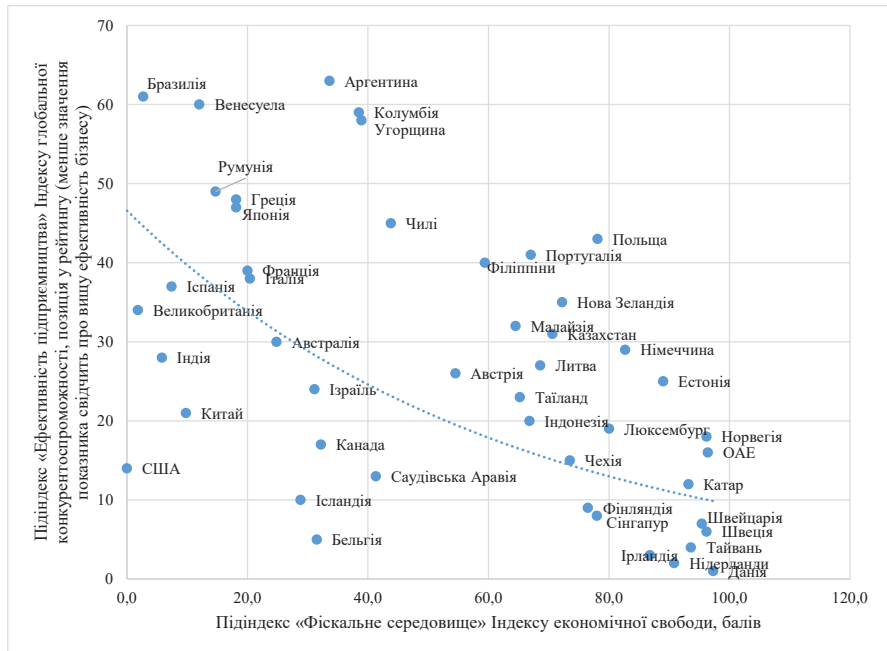

Рис. 3.5. Вплив фіскального середовища (за підіндексом «Фіскальне середовище» Індексу економічної свободи) на ефективність підприємництва (за підіндексом «Ефективність підприємництва» Індексу глобальної конкурентоспроможності), 2023 р. ($R = -0,543$)

Джерело: побудовано автором за даними [418]

У передкризовому 2017 р. значення підіндексу «Фіскальне середовище» (Індексу економічної свободи) України становило 67,9 балів, що загалом відповідало аналогічному середньсвітовому показнику (68,6 балів) [418]. Утім,

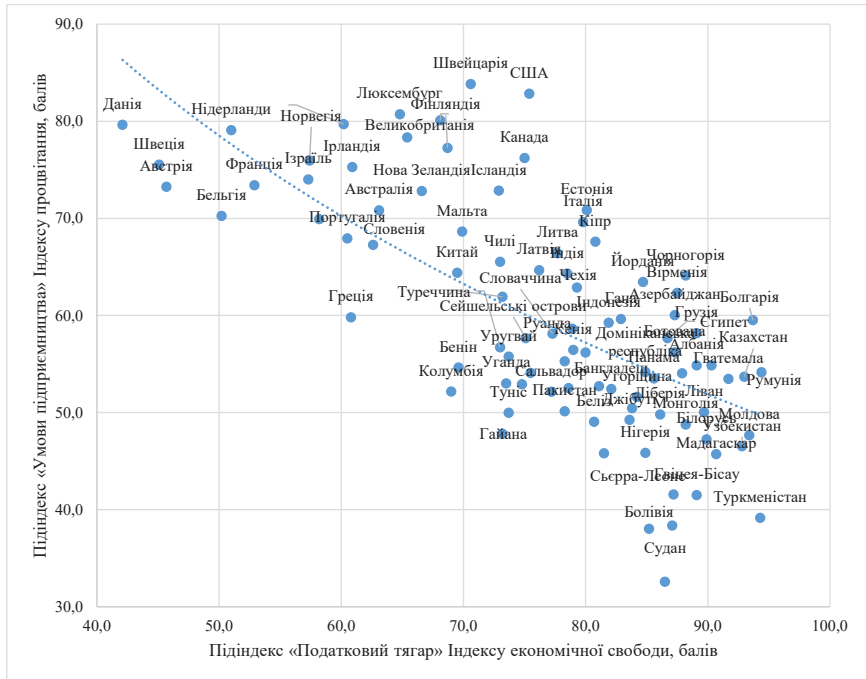
якщо провідні економіки світу в умовах шоку фінансової кризи 2018-2019 рр. та постшокового відновлення загалом зуміли забезпечити швидке зростання сприятливості фіскального середовища для розвитку бізнесу, то в Україні у 2018-2022 р. поступ у зазначеному контексті був мало помітним. Ефективному та стійкому підприємництву в нашій країні традиційно перешкоджають інституційні деформації, зумовлені, зокрема, надмірним бюрократичним втручанням контролюючих органів у ділову активність суб'єктів господарювання, підкупний протекціонізм, малопомітний прогрес у руйнуванні схем ухилення від сплати податків тощо. У підсумку зазначені девіації зумовлюють зростання непрямих витрат підприємництва, що результується підвищенням обсягів тіньової економіки, зростанням податкового тиску на формальний підприємницький сектор і, відтак, зниженням його ділової впевненості (зокрема, у 2023 р. коефіцієнт кореляції між підіндексом «Фіскальне середовище» Індексу економічної свободи та Індексом ділової впевненості становив 0,528 пункти [223]). Крім того, «зарегульоване» фіскальне середовище ведення бізнесу послаблює конкурентоздатність національної економіки у глобальному вимірі (в 2023 р. коефіцієнт кореляції між підіндексом «Фіскальне середовище» Індексу економічної свободи та Індексом глобальної конкурентоспроможності становив 0,46 пункти [224]).

На наш погляд, важливою складовою фіскального середовища, сприятливого для розвитку та підвищення стійкості підприємництва, є фіскальна свобода, яка визначається рівнем податкового тягара, встановленого в країні. Результати компаративного аналізу, представлені на рис. 3.6 підтверджують: зниження податкового тягара і, відповідно, збільшення фіскальної свободи є драйвером зростання макроекономічної стабільності держави та підвищення економічної свободи суб'єктів підприємництва.

У 2022 р. за Індексом економічної свободи Україна [418] посіла 130-ту позицію з-поміж 177 юрисдикцій (загальний бал країни нижчий за відповідні середньорегіональний та світовий показники). Утім, значення підіндексу «Податковий тягар» вище зазначеного Індексу для нашої країни становило

89,1 балів при відповідному середньосвітовому показнику 77,9 балів [418].

За вказаним підіндексом Україна демонструє поступову, але стабільну тенденцію до зростання, починаючи із 2009 р. (за винятком незначного коливання у 2020 р.). Помітне зростання позицій упродовж останніх 10 років наша країна демонструє й за підіндексом «Умови підприємництва» Індексу процвітання (у 2023 р. – 78 позиція з-поміж 167 країн світу проти 119 позиції серед 142 юрисдикцій у 2014 р.) [417].

Джерело: побудовано автором за даними [418]

Проте Україна все ще залишається серед країн «середніх можливостей» та найменш розвинутих країн (наприклад, у 2023 р.: Шрі-Ланка – 74 позиція,

Кувейт – 76 місце, Бенін – 77 місце, Домініканська Республіка – 79 позиція, Мексика – 81 місце). Невирішеною гострою проблемою для розвитку підприємництва та забезпечення його стійкості в нашій країні залишаються корупція та хабарництво, які послаблюють довіру бізнесу до держави та контролюючих органів. Крім того, залишаються високими непрямі витрати підприємництва, пов'язані із адмініструванням та сплатою податків (зокрема, час на підготовку та сплату податків, кількістю платежів на рік, втрати операційної діяльності бізнесу в період підготовки документів для перевірки та безпосередньо у перевірочний період тощо). В умовах неоднозначності та суперечливості фіскального законодавства, частих його змін тощо, зазначені витрати суттєво зростають, що поглиблює існування корупції та тіньової економіки. Дана теза підтверджується результатами дослідження залежності між часом на підготовку та сплату податків (за даними Світового Банку) та толерантністю до корупції суб'єктів економіки в країнах світу (за Індексом сприйняття корупції; $R=-0,731$; рис. 3.7).

Результати проведеного дослідження свідчать, що для економічних систем, де бізнес несе значні витрати на адміністрування та сплату податків, корупція є більш прийнятною, і навпаки. Крім того, дані досліджень глобального руху Transparency International [436] вказують, у фіскальній сфері поширеною формою корупції, з якою безпосередньо стикається бізнес, є фінансова корупція у формі вимагання спеціальних виплат та хабарів, пов'язаних із податковими перевітками. В Україні час на підготовку та сплату податків перевищує відповідний середній показник країн Європи та Центральної Азії у 1,5 рази, а кількість платежів на рік – майже у тричі. В умовах воєнного стану до ТОП-5 проблем вітчизняного бізнесу належить саме фіскальні ризики та проблеми [48]. Натомість результати опитувань вказують, що драйверами підвищення стійкості та ефективності діяльності вітчизняного бізнесу є зниження корупції в країні (68,9% респондентів), посилення мораторію на податкові перевірки в умовах воєнного стану (27,9% опитаних), покращення в адмініструванні податків (23,1% опитаних). Отже, сьогодні вкрай

актуальним є проведення податкової реформи як важливого інструмента усунення корупції у фінансній сфері і, відповідно, вирівнювання умов ведення підприємництва для всіх суб'єктів економіки.

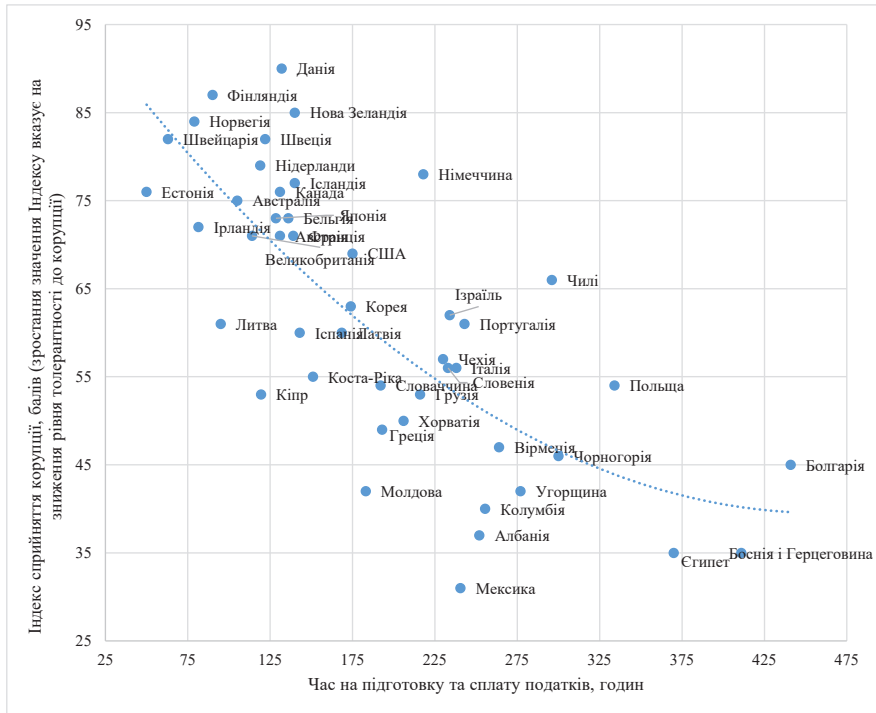

Рис. 3.7. Залежність між часом на підготовку та сплату податків (за даними Світового Банку) та толерантністю до корупції суб'єктів економіки в країнах світу (за Індексом сприйняття корупції), 2023 р. ($R = -0,731$)

Джерело: побудовано автором за даними [418]

Регіональний зріз. Підприємництво є основою ресурсної бази регіонів України, формує фінансове підґрунтя для забезпечення їх ендogenous розвитку. З іншого боку, сприятливе фінанське середовище регіону є однією із умов при виборі підприємцем місця ведення господарської діяльності.

Важливою характеристикою фінансового середовища діяльності бізнесу є

податкове навантаження в регіоні ведення господарської діяльності. Це умовний показник, що визначає частку податкових надходжень до місцевого бюджету у валовому регіональному продукті. Залежність між рівнем податкового навантаження у регіонах України та економічним індексом стійкості підприємництва демонструє рис. 3.8.

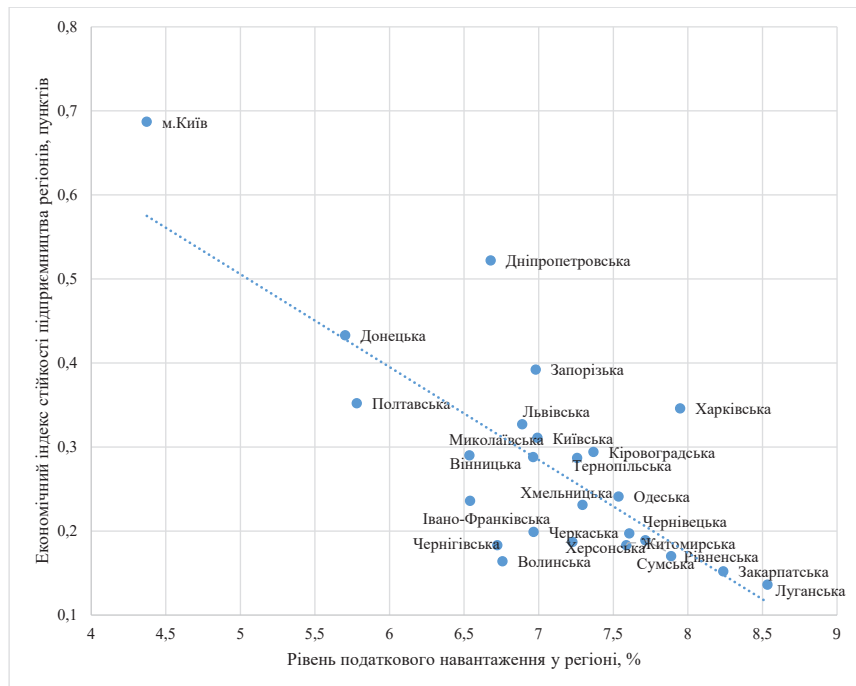

Рис. 3.8. Залежність між рівнем податкового навантаження у регіоні та економічним індексом стійкості підприємництва, 2021 р. ($R = -0,753$)

Джерело: побудовано автором за даними [418]

Аналізуючи рис. 3.8 можна помітити певні регіональні відмінності у рівні податкового навантаження, які зумовлені, зокрема, локалізацією промислових потужностей та структурою економіки. Так, у регіонах країни, які у довоєнний період відрізнялися високотехнологічним виробництвом, наявністю великих виробничих потужностей (традиційно це м.Київ та східні області –

Дніпропетровська, Запорізька, Харківська та у довоєнний період Донецька), високим логістичним потенціалом (зокрема, м. Київ, Львівська, Миколаївська та ін. області), наявною була широка база оподаткування, що результувалося вищим обсягом податкових надходжень, порівняно із регіонами, які здебільшого є аграрними (у 2021 р. до місцевих бюджетів Дніпропетровської області надійшло податкових платежів майже у 10 разів більше, ніж до місцевих бюджетів Чернівецької області). Зважаючи на зазначене, вказані регіони характеризувалися й вищим рівнем податкової автономії.

Вищий рівень податкової автономії означає наявність в регіоні достатніх фінансових ресурсів (зокрема тих, які формуються за рахунок податкових надходжень) для того, щоб реалізовувати проєкти/програми регіонального розвитку, у тому числі ті, які прямо чи опосередковано пов'язані із розвитком підприємництва. Наприклад, це покращення загального стану дорожньої інфраструктури, розвиток інженерних мереж та комунікацій, економічної і соціальної інфраструктури тощо. Упровадження таких заходів у сукупності із незначним рівнем податкового навантаження в регіоні у підсумку здатне сприяти зростанню виробничо-технічного, економічного, транспортно-логістичного, трудового та ін. потенціалів регіону та забезпечувати, таким чином, вищий рівень економічної стійкості місцевого підприємництва (рис. 3.9).

Разом з тим варто зауважити, що в умовах війни значимість елементів підприємницького середовища у забезпеченні стійкості бізнесу трансформувалася з боку зниження ваги фіскальних чинників та зростання впливу безпекових, логістичних, інфраструктурних факторів, а також доступності до ринків збуту. Адже якщо попередні шоківі періоди (фінансово-економічна криза 2018 р., пандемія коронавірусу 2019 р. та ін.) здебільшого рівномірно впливали на економіку усієї території України, то падіння стійкості бізнес-середовища в умовах воєнних дій є регіонально диференційованим.

Зокрема, найбільшого зниження стійкості в умовах шоку війни зазнав підприємницький сектор прифронтових Донецької, Харківської,

Дніпропетровської, Херсонської областей, що було зумовлено масованими обстрілами інфраструктури, блокуванням роботи транспортних вузлів (наприклад, залізниця, морські та річкові порти тощо), перебоями з електропостачанням, значною втратою трудового ресурсу, зниженням попиту на продукцію (послуги) підприємництва в умовах невизначеності, а також релокацією частини виробництва у більш безпечні тиллові регіони тощо.

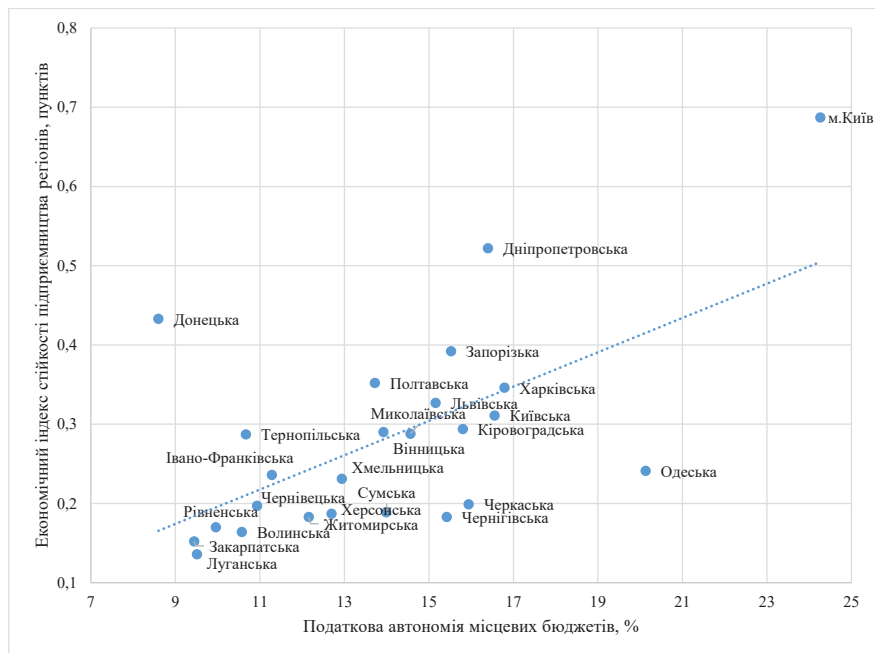

Рис. 3.9. Залежність між податковою автономією місцевих бюджетів регіонів України та економічним індексом стійкості підприємництва, 2021 р. ($R = 0,608$)

Джерело: побудовано автором за даними [418]

У Центральному та Північному регіонах країни послаблення стійкості підприємництва мало місце переважно у перші місяці війни. Чинниками стабілізації розвитку бізнес-середовища у зазначених регіонах стали порівняно невеликий період їх перебування під окупацією, нижча частка руйнування

інфраструктури, суттєво менший відтік населення, яке з одного боку, є трудовим ресурсом, а з іншого, – суб'єктом формування ринкового попиту на продукцію (товари, роботи, послуги) місцевих підприємств.

Менш відчутним у перші місяці війни було зниження підприємницької активності у Західному регіоні України, чому сприяли, зокрема, швидша адаптація бізнесу до роботи в умовах воєнного часу (насамперед, завдяки суттєво меншим обсягам руйнувань та пошкоджень, порівняно із східним, центральним та південним регіонами, посилення споживчого попиту унаслідок вимушеного переміщення на ці території населення з прифронтових регіонів тощо), а також активна релокація підприємств із зони бойових дій.

Загалом, характерним для релокації було те, що переміщення виробництв здійснювалося із найбільш економічно активних регіонів країни, на території яких відбувалися/відбуваються бойові дії або межують із такими територіями, до регіонів із значно нижчим рівнем економічної активності (за виключенням Львівської області), що дозволило не тільки зберегти економічний потенціал держави в умовах воєнного стану, але й відчутно поживити економічну активність у менш розвинутих регіонах [53]. Утім, на наш погляд, часова та просторова невизначеність бойових дій сьогодні залишається найвагомим стримуючим чинником відновлення/розвитку підприємництва не лише в прифронтових та деокупованих регіонах, а й загалом в усій країні.

Вітчизняний бізнес, попри те, що сплачує загальнодержавні податки і збори за однаковими ставками, стикається із різними ставками місцевих податків і зборів. Для дослідження впливу фіскального середовища на внутрішню прибутковість та стійкість підприємництва у розрізі регіонів ми проаналізували вплив податкомісткості одиниці реалізованої продукції за обсягами сплачених місцевих податків і зборів, формула (3.4) на обсяг прибутку до оподаткування досліджуваних підприємств:

$$ПМ_{МПЗ} = \frac{\sum МПЗ_i}{n_i}, \quad (3.4)$$

де $ПМ_{мпз}$ – податкомісткість одиниці реалізованої продукції; $\sum МПЗ_i$ – сума усіх місцевих податків і зборів, які сплатили підприємства в i -тому регіоні; n_i – обсяг реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг) підприємствами i -того регіону.

Коефіцієнт кореляції між вказаними вище показниками становить -0,555 п. (рис. 3.10).

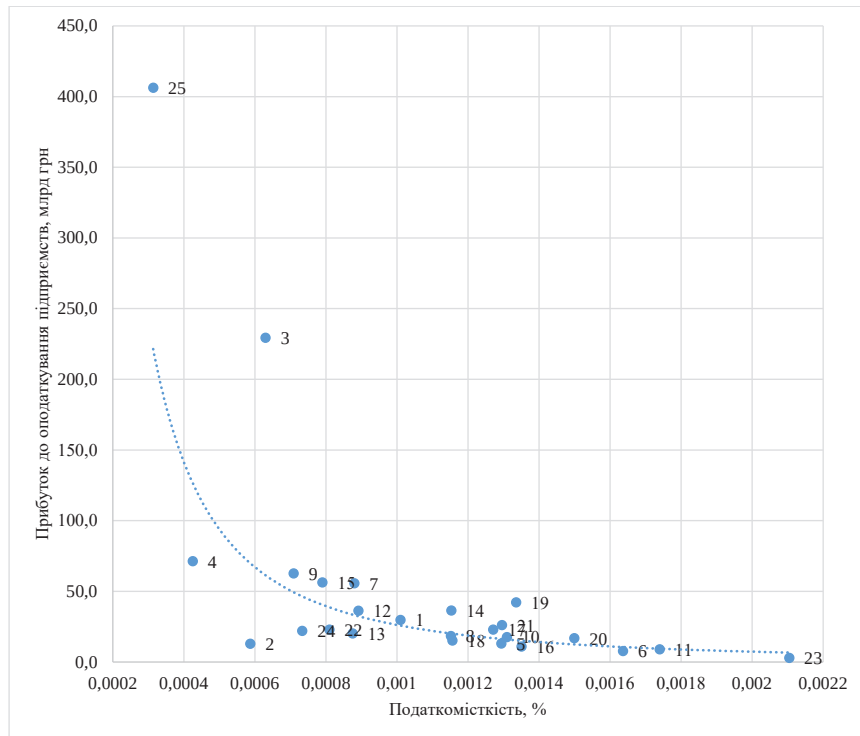

Рис. 3.10. Вплив податкомісткості одиниці реалізованої продукції (за обсягами сплачених місцевих податків і зборів) на обсяг прибутку до оподаткування підприємств у регіонах України, 2021 р. ($R = -0,555$)

Примітка: 1 – Вінницька, 2 – Волинська, 3 – Дніпропетровська, 4 – Донецька, 5 – Житомирська, 6 – Закарпатська, 7 – Запорізька, 8 – Івано-Франківська, 9 – Київська, 10 – Кіровоградська, 11 – Луганська, 12 – Львівська, 13 – Миколаївська, 14 – Одеська, 15 – Полтавська, 16 – Рівненська, 17 – Сумська, 18 – Тернопільська, 19 – Харківська, 20 – Херсонська, 21 – Хмельницька, 22 – Черкаська, 23 – Чернівецька, 24 – Чернігівська області, 25 – м. Київ.

Відповідно, у цих регіонах спостерігалася й найвища прибутковість бізнесу до оподаткування, яка є ключовим орієнтиром при плануванні та здійсненні господарської діяльності, важливим елементом досягнення фінансової стійкості підприємництва. Утім, в умовах повномасштабної війни вагомість чинників формування прибутковості підприємництва змістилася в напрямі зростання накладних витрат господарської діяльності, тобто пов'язаних з управлінням та обслуговуванням процесу виробництва товарів (надання послуг). Найперше, це витрати на транспортування, перевалку і страхування товарів, транспортно-експедиційні та інші послуги, пов'язані з транспортуванням продукції, витрати на обслуговування та утримання виробничих приміщень, які зазнають руйнувань чи пошкоджень унаслідок обстрілів тощо.

Попри суттєві фіскальні послаблення для бізнесу, особливо ті, які мали місце упродовж 2022 р. (фіскальна дерегуляція, зменшення податкового тиску (встановлення пільг (платникам 1-ї та 2-ї груп надано право не сплачувати податку, 3-ї групи - знижено ставку з 5% до 2%); спрощення процедури сплати єдиного податку шляхом розширення умов для переходу вже діючих суб'єктів господарювання на спрощену систему оподаткування; зміна порядку справляння акцизного податку на пальне, зокрема, для стабілізації вартості паливно-мастильних матеріалів [247] та ін.), пільгове кредитування, лібералізація трудових відносин тощо), зазначені вище витрати на тлі збереження значних безпекових ризиків та логістичних труднощів з експортом товарів, а також посилення впливу на господарську діяльність нестачі кваліфікованих кадрів, залишаються домінуючими чинниками, що послаблюють стійкість підприємництва в Україні.

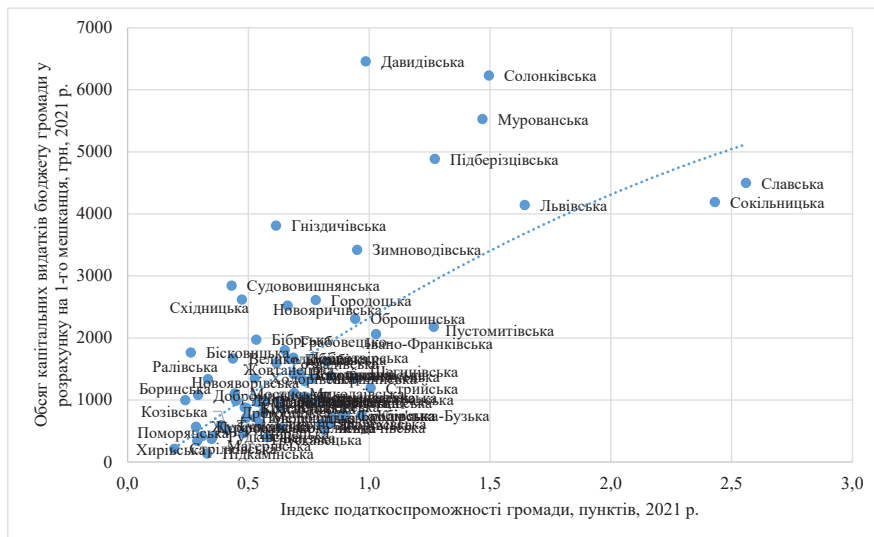
Локальний зірі. Досліджуючи поведінку підприємців (в межах реалізації різних інструментів сприяння бізнесу), експерти Клубу Ділових Людей Україна [177] дійшли до висновку, що на рішення інвестора розширювати діючий або створювати новий бізнес у громаді зазвичай впливає наявність не лиш одного

інвестиційного об'єкту, а сукупність факторів, де інвестиційний об'єкт – лише один зі переліку. При цьому експерти наголошують, що факторами інвестиційної привабливості території є об'єкти, ресурси та ініціативи громади, які можуть стимулювати діючий бізнес розширюватись, а інвесторів – створювати нові підприємства [183]. На наш погляд, одним із найважливіших факторів інвестиційної привабливості громади для підприємництва, а також важливою умовою забезпечення його стійкості є, зокрема, високі транспортно-логістичний та інфраструктурний потенціали території ведення господарської діяльності. Їх забезпечення є можливим в умовах здійснення достатніх капітальних видатків при високій податкоспроможності органу місцевого самоврядування (рис. 3.11).

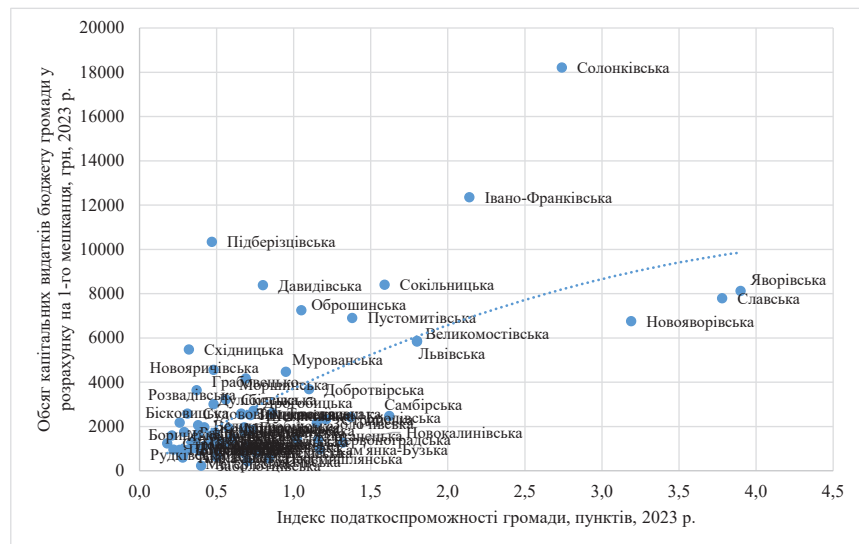
Наші розрахунки (рис. 3.11) засвідчують тісну пряму кореляцію між рівнем податкоспроможності територіальної громади та обсягом капітальних видатків її бюджету у розрахунку на 1-го мешканця.

Капітальні видатки є інструментом реалізації інвестиційних та інноваційних інфраструктурних проектів органів місцевого самоврядування, спрямовуються на будівництво, капітальний ремонт і реконструкцію виробничих, комунікаційних тощо об'єктів (зокрема, розвиток дорожнього господарства, благоустрій, підведення комунікацій до інвестиційних об'єктів), а також інші заходи, пов'язані з розширенням відтворенням. Сьогодні якісна інфраструктура у громаді є конкурентною перевагою території, а для підприємництва, як інвестора, – базовою вимогою та умовою забезпечення його стійкості.

З іншого боку, високий рівень податкоспроможності вказує на вищий рівень офіційної зайнятості у громаді і, відповідно, наявність у ній платоспроможного попиту на товари (роботи, послуги) місцевого бізнесу. Натомість, для суб'єктів господарювання стабільний платоспроможний попит є ще одним важливим чинником забезпечення стійкості, особливо в умовах невизначеності.

(а) – 2021 рік ($R = 0,661$)

(б) – 2023 рік ($R = 0,648$)

Рис. 3.11. Залежність між Індексом податкоспроможності громад Львівської області та обсягом капітальних витратів їх бюджету у розрахунку на 1-го мешканця, 2021 р. та 2023 р.

Джерело: побудовано автором

Львівської області та рівнем дотаційності їх бюджетів, 2021 р. ($R = -0,5$)

Джерело: побудовано автором

спроможність громади, грамотно організований податковий менеджмент в контексті задіяння в економічних процесах усіх наявних у громаді ресурсів. Підприємницький сектор тяжіє до фінансово забезпечених громад, спроможних вирішувати економічні, соціальні та інфраструктурні виклики території. Натомість, будь-яка територіальна громада України зацікавлена у високій ефективності місцевого бізнесу, адже саме він забезпечує робочі місця, генерує податкові надходження, виробляє товари та послуги для мешканців.

Разом з тим, оцінювання умов та особливостей життєдіяльності територіальних громад України в умовах війни дозволяє констатувати:

1) втрату економічного потенціалу територіальними громадами в регіонах-промислових гігантах (Східний, Центральний та Південний регіони країни), де у довоєнний період концентрувалися громади з високим рівнем податкової спроможності та фінансової стійкості;

2) зростання диспропорцій за індексом податкоспроможності громад (незначне підвищення індексу в громадах Західного регіону України та суттєве його зниження у громадах Східного та Південного регіонів країни).

Зниження податкоспроможності та податкової автономії у більшості територіальних громад країни результувалося, серед іншого, зниженням обсягу фінансування програм підтримки підприємництва (табл. 3.8) на тлі зростання потреби органу місцевого самоврядування у фінансуванні соціальних видатків, у т.ч. видатків на забезпечення потреб внутрішньо переміщених осіб.

З табл. 3.8 видно, що в умовах війни найбільше зниження обсягу фінансування програм підтримки підприємництва (за кодом програмної класифікації 7610 «Сприяння розвитку малого та середнього підприємництва») відбулося у територіальних громадах прифронтових та деокупованих регіонів. Натомість зростання (або незначне зниження) зазначених видатків у тилкових регіонах найперше було зумовлено потребою у бюджетній підтримці в умовах нестабільності, поряд із місцевим підприємництвом, релокованого виробництва.

Таблиця 3.8

Динаміка видатків територіальних громад окремих регіонів України
за кодом програмної класифікації 7610 «Сприяння розвитку малого
та середнього підприємництва», млн грн

Області	Роки			Динаміка, 2021-2023 рр.	Зміна, 2023 р. до 2021 р., млн грн
	2021	2022	2023		
Львівська	1,5	6,7	47,2		45,7
Івано-Франківська	0,4	0,4	0,8		0,4
Закарпатська	0,05	0,05	0,04		-0,01
Чернігівська	0,6	1	0,5		-0,1
Миколаївська	0,3	0,04	0,01		-0,29
Одеська	0,5	0,04	0,2		-0,3
Дніпропетровська	1,5	0,4	1,2		-0,3
Київська	3,9	0,5	1,4		-2,5
Запорізька	4,1	0,05	0,4		-3,7
Житомирська	5,2	0,04	0,4		-4,8
Харківська	52,6	5,9	6,5		-46,1

Джерело: побудовано автором на основі даних [364]

Сьогодні формування у громаді середовища (у т.ч. й фіскального), сприятливого для забезпечення стійкості місцевого підприємництва, є можливим в умовах посилення співпраці суб'єктів господарювання та органу місцевого самоврядування шляхом налагодження системної комунікації, фінансування капітальних видатків для покращення інфраструктури території тощо. Останнє, зокрема, вимагає посилення фінансової спроможності громади, чому сприятиме, зокрема, підвищення ролі місцевих податків у формуванні доходів бюджету. Тому актуальним є, наприклад: 1) проведення нормативної грошової оцінки землі, її прив'язка до рівня інфляції в країні; 2) уникнення застосування «вибіркових пільг» для окремих суб'єктів підприємництва; 3) проведення інвентаризації та звірки бази даних оподаткування Державної податкової служби та органу місцевого самоврядування щодо землі (власники, площа земель тощо), а також нерухомого майна, відмінного від земельних ділянок. Окрім очевидного посилення фінансової спроможності, реалізація зазначених заходів дозволить громаді чітко розуміти кількість та якість

інвестиційних об'єктів для започаткування чи розширення бізнесу на її території, максимально задіяти наявні об'єкти в економічні процеси і, як наслідок, підвищити власну інвестиційну привабливість для підприємництва.

Висновки до третього розділу

Розроблена і апробована методика оцінювання стійкості підприємницького сектора регіонів України базується на дослідженні еластичності та гнучкості підприємницького середовища, а саме його здатності до швидко відновлення, протистояння ударам та здатності уникнення потрясінь. На основі розрахунку інтегральних індексів стійкості в розрізі інституційних, економічних та соціально-демографічних індикаторів умов ведення бізнесу був проведений аналіз по регіонах України за останніх 15-ть років в контексті впливу низки шоків та загроз. А саме проаналізовано вплив на стійкість підприємницького сектора регіонів України шоку фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр.; суспільно-політичної кризи кінця 2013 р. та військової агресії Росії 2014 р.; пандемії COVID-2019; повномасштабної війни Росії проти України, яка розпочалася у 2022 р.

На другому етапі дослідження для встановлення причинно-наслідкових зв'язків між стійкістю підприємницького сектора регіонів України в умовах настання шоківих подій і фактичними результатами ведення бізнесом господарської діяльності у шоківому та постшоківому періодах. У межах аналізу причинно-наслідкових зв'язків була змодельована ділова активність (поведінка) в шоківому та постшоківому періодах бізнесу у розрізі видів економічної діяльності, проаналізовано фактичну реакцію на конкретний шок суб'єктів господарювання за секторами економіки.

Так, до шоку кризи 2008-2009 рр. виявилися більш опірними потужні логістичні центри України – Одеська, Херсонська та Миколаївська обл. (ці регіони, зокрема, мають безпосередній вихід до моря та володіють значною

кількістю добре обладнаних морських портів міжнародного значення), а також Львівська обл. («ворота» України до держав Європейського Союзу). Найменш опірними до шоку фінансово-економічної кризи були Дніпропетровська, Донецька та Луганська обл., економіки яких характеризувалися низьким рівнем диверсифікованості із переважанням низькотехнологічного промислового виробництва (у дошовому 2007 р. на зазначені вище 4 регіони припадало 58,4% усього експорту нашої країни). А висока експортоорієнтованість зазначених регіонів результатувалася значною їх залежністю від кон'юнктури на світових ринках сировини (в умовах кризи – падіння зовнішнього попиту та зниженням цін на сировинні товари). Найбільш вагомий вплив на результати фінансово-господарської діяльності підприємств чинили саме економічні та соціально-демографічні індикатори стійкості підприємницького сектора регіонів України, що об'єктивно пояснюється зниженням потенціалу фінансової ліквідності та платоспроможності підприємств, зниженням можливостей їх кредитування, як за рахунок власних, так і залучених коштів, зниженням зайнятості та купівельної спроможності населення як ресурсу для поповнення обігових коштів підприємств, а від так і обсягів реалізації їх продукції товарів і послуг.

В умовах військового вторгнення Росії на Донбас у 2014 р. тригерами зниження стійкості підприємницького сектору регіонів України в економічному контексті були: розірвання звичних логістичних ланцюжків унаслідок анексії Криму та окупації Донбасу; розірвання торговельних відносин між Україною та Росією (до 2014 р. найбільший торговельний партнер). Зниження стійкості підприємницького сектору регіонів в умовах шоку війни 2014 р. стало причиною, а в короткостроковій перспективі – наслідком: зниження зайнятості населення (найбільш в Донецькій та Луганській областях); суттєвого зниження інноваційної активності промислових підприємств України; зниження експортної активності вітчизняного бізнесу (найменш стійким був підприємницький сектор Східного регіону України і, зокрема, Дніпропетровської, Донецької та Луганської областей, останніх двох через

окупацію); зниження довіри інвесторів до економіки через просторову невизначеність бойових дій, зниження власного фінансового потенціалу бізнесу, ліквідності активів тощо на тлі фінансової та економічної нестабільності, паніки та невизначеності на ринку капіталу.

Вплив стійкості підприємницького сектора на фактичні результати господарської діяльності бізнесу в період шоку військової агресії 2014 р. був більш значущим (порівняно з кризою 2008-2009 рр.), а саме зниження стійкості підприємницького середовища супроводжувалося зниженням результативності господарської діяльності упродовж наступних трьох років через затяжний характер військових дій. Зниження стійкості підприємницького сектора (економічні та соціально-демографічні параметри регіонів) найбільшим чином вплинула на результати господарської діяльності підприємств промисловості, торгівлі та будівництва.

Світова економічна рецесія на тлі пандемії COVID-19 та безпрецедентних карантинних обмежень у 2020 р. була черговим шоком в контексті зниження стійкості підприємницького сектора України. В інституційному контексті стримуючими чинниками впливу на стійкість бізнес-середовища були хаотичність дій та прийняття управлінських рішень, особливо у перші тижні пандемії, що результувалося зростання недовіри бізнесу до влади. Натомість запроваджені в умовах пандемії COVID-19 карантинні обмеження спричинили зниження економічної стійкості підприємницького сектора України, що супроводжувалося зниженням обсягів експортно-імпортних операцій унаслідок зменшення зовнішнього інвестиційного та споживчого попиту в основних країнах-торговельних партнерах і впливу внутрішніх обмежень для економічної діяльності; скороченням промислового виробництва (найбільшого зниження зазнали регіони-промислові гіганти – Донецька (підконтрольна Україні частина), Дніпропетровська, Харківська та Запорізька обл.); зниження обсягів реалізації товарів та послуг, спричинене, зокрема, зменшенням купівельної спроможності населення, звуженням споживання товарів та послуг «не першої необхідності» із застережних мотивів на тлі збільшення економічної та

епідеміологічної невизначеності тощо. Найбільше постраждали підприємства промисловості. Відбувся розрив виробничо-логістичних ланцюжків, «виснаження» складських запасів, закриття кордонів через коронавірус, що унеможливило експортно-імпортні операції. Тригерами, які негативно вплинули на результати фінансово-господарської діяльності комерційного бізнесу стали, насамперед: упровадження в країні заборони на роботу торговельно-розважальних центрів, закладів громадського харчування, закладів туристично-готельної інфраструктури, торговельного і побутового обслуговування населення; зменшення купівельної спроможності населення унаслідок вивільнення та/або переведення на режим часткової зайнятості значної кількості працівників у різних сферах економіки; звуження споживання товарів та послуг «не першої необхідності» із застережних мотивів на тлі збільшення економічної та епідеміологічної невизначеності, а також панічних настроїв та невпевненості населення у найближчій перспективі; проблеми із логістикою. Зниження динаміки ВРП на душу населення (у доларовому еквіваленті) у 2020 р. щодо 2019 р. зафіксовано у Волинській, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській та Полтавській обл.

Наслідком повномасштабної війни Росії проти України, яка розпочалася наприкінці лютого 2022 р., стало суттєве погіршення стійкості підприємницького сектора регіонів України. Найбільше постраждали промислові підприємства, зокрема Дніпропетровської і Запорізької областей, які зазнали значних руйнувань інфраструктури, промисловий потенціал скоротився на третину через втрату чи ускладнення доступу до сировинних ресурсів і ринків збуту, а також вимушену міграцію промислово-виробничого персоналу. Відбулася зміна просторової структури економіки, яка пов'язана зі зниженням ділової активності аграрних підприємств, чий бізнес прив'язаний до конкретної території. Зокрема, у зв'язку зі зменшенням приблизно на чверть зібраних площ через окупацію та мінування окремих територій, забруднення сільськогосподарських земель через хімічні та вибухові ураження, наявність проблем із зберіганням урожаю унаслідок руйнування складської

інфраструктури, урожай зернових у 2022 р. скоротився на 40% (найбільше зниження у Дніпропетровській та Одеській обл.). А підри́в дамби Каховської ГЕС матиме катастрофічні наслідки як для довкілля, так і для економіки, особливо Запорізької та Дніпропетровської обл.

Релокація і галузева трансформація стали важливими драйверами збереження підприємницького потенціалу регіонів України в умовах війни через адаптацію бізнесу до роботи в нових умовах (зміна ланцюгів поставок, оновлення клієнтської бази тощо, зміна вектору експортно-імпортних операцій у бік ЄС). Зокрема, галузева трансформація та переорієнтація на воєнні потреби підтримала стійкість розвитку в харчовій, фармацевтичній, легкій промисловості та машинобудуванні, а заміщення імпорту добрив з Росії та Білорусі – вітчизняну хімічну промисловість. При цьому, найбільш стійкими виявились підприємства харчової та легкої промисловості. Виробників продовольчих товарів підтримувало внутрішнє споживання і подальший експорт. Водночас легка промисловість змогла швидко адаптуватись до виконання військових замовлень.

Релокація частково дає змогу приймаючим регіонам посилити свій власний ендогенний потенціал на основі активізації виробничої діяльності в менш промислово розвинутих західних регіонах, дозволяє зберегти і локалізувати всередині країни виробничий та трудовий потенціал.

Проблеми, із яким найчастіше зустрічалися підприємства під час релокації, полягали у невідповідності інженерної, транспортної інфраструктури та промислових майданчиків у приймаючих регіонах потребам великих промислових підприємств, а також необхідності підготовки фахівців відповідної кваліфікації на місцях релокації. Релокація бізнесу, яка супроводжувалась зміною просторової резилентності та відповідно просторової структури економіки, також характеризувалась міграцією економічного, фінансового, інвестиційного, інноваційного капіталу в напрямку із сходу на захід країни.

На основі компаративного аналізу впливу фіскального середовища на

стійкість підприємництва (національний зріз) підтверджено гіпотезу про те, що «зарегульованість» фіскальної системи знижує ефективність функціонування підприємництва. Зазначені процеси («зарегульована» фіскальна система та низька ефективність підприємництва) у синергії зумовлюють уповільнення розвитку і зниження конкурентоспроможності національної економіки у глобальному вимірі. Встановлено ключові інституційні перешкоди в контексті формування стійкого підприємництва, а саме: надмірне бюрократичне втручання контролюючих органів у ділову активність суб'єктів господарювання; підкупний протекціонізм; фінансова корупція у формі вимагання спеціальних виплат та хабарів, пов'язаних із податковими перевітками; малопомітний прогрес у руйнуванні схем ухилення від сплати податків. Зазначені девіації зумовлюють зростання непрямих витрат підприємництва, що результується підвищенням обсягів тіньової економіки, зростанням податкового тиску на формальний підприємницький сектор і, відтак, зниженням його ділової впевненості.

Компаративний аналіз впливу фіскального середовища на стійкість підприємництва на регіональному рівні у довоєнний період підтверджує тісний вплив рівня податкового навантаження в регіоні та податкової автономії місцевих бюджетів на економічний індекс стійкості підприємництва (відповідно -0,753 п. та 0,608 п.). Для регіонів, які у довоєнний період відрізнялися вищим рівнем локалізації крупних виробничих потужностей, високотехнологічним виробництвом, значним логістичним потенціалом і, відповідно, ширшою базою оподаткування, характерними були нижчий рівень податкового навантаження, вища податкова автономія місцевих бюджетів та, як наслідок, вища економічна стійкість підприємництва. В умовах повномасштабної війни значимість елементів підприємницького середовища у забезпеченні стійкості бізнесу трансформувалася з боку зниження ваги фіскальних чинників та зростання впливу безпекових, логістичних, інфраструктурних факторів, а також доступності до ринків збуту. Попри територіальну диференційованість та різну силу впливу шоку війни на бізнес-

середовище в регіональному аспекті, часова та просторова невизначеність бойових дій сьогодні залишається найвагомішим стримуючим чинником формування стійкості підприємництва в Україні.

Компаративний аналіз впливу фіскального середовища на стійкість підприємництва на локальному рівні дозволяє констатувати безпосередній вплив на стійкість місцевого підприємництва показників податкоспроможності, дотаційності та фіскальної стійкості територіальної громади. Натомість, зазначені параметри у синергії із високою інституційною спроможністю органу місцевого самоврядування більшою мірою визначають спроможність місцевої влади вирішувати економічні, соціальні та інфраструктурні виклики території, можливість підвищувати транспортно-логістичний, інвестиційний тощо потенціал і, відповідно, конкурентоспроможність територіальної громади. В нинішніх умовах вказані аспекти є базовою вимогою суб'єкта господарювання як інвестора до території ведення діяльності. А дотримання цієї вимоги є обов'язковою умовою забезпечення стійкості виробництва.

РОЗДІЛ 4

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ФІСКАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА СТИМУЛЮВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

4.1. Фіскальне середовище стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності та криз соціально-економічного розвитку територіальних громад 2009-2021 рр.

Формування комфортного фіскального середовища стимулювання підприємницької активності територіальних громад залежить від умов, в яких цей процес відбувається, та рівня адміністративної і фінансової автономії місцевого самоврядування як основного суб'єкта цього процесу.

Аналізуючи тенденції розвитку системи публічних фінансів впродовж 2006-2022 рр., можливості впливу органів місцевого самоврядування на фіскальне середовище стимулювання підприємницької активності територіальних громад суттєво відрізнялися, залежно від політики держави у сфері публічного управління та міжбюджетних відносин. До реформ 2014-2015 рр. ця система мала централізований характер та, як зауважує І. Луніна, ознаки «відсутності фіскальної справедливості» при вирівнюванні видатків місцевих бюджетів [92]. З проведенням реформ в напрямі децентралізації відбулося передання значних повноважень і ресурсів на рівень місцевого самоврядування, внаслідок чого органи місцевого самоврядування отримали ефективні важелі впливу на формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності на своїй території, та забезпечено зв'язок між обсягами зібраних на території податків і обсягами видатків, які громада використовує для надання соціальних послуг жителям і розвитку проєкти.

Умови формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності територіальних громад впродовж останнього двадцятиріччя також були різними. За цей період вітчизняна економіка «пережила» не одну масштабну кризу: фінансову кризу 2008-2009 рр., кризу 2014-2015 рр., яка виникла в умовах Революції Гідності, початку війни на Донбасі та внаслідок анексії Криму, кризу 2020 р. внаслідок поширення пандемії Covid-19 та повномасштабне вторгнення рф на територію України у

2022 р. Вони різняться за джерелами походження, мають неоднакові масштаб та напрями впливу, по-різному вплинули на розвиток економіки. Важливим показником, який «відображає» вплив кризи, є ВВП (рис. 4.1), що показує підсумок виробничої діяльності суб'єктів економіки у галузі матеріального та нематеріального виробництва. Аналіз динаміки ВВП України у 2001-2022 рр. дає змогу чітко прослідкувати кризові періоди, що характеризуються, у першу чергу, значним скороченням виробництва товарів і послуг.

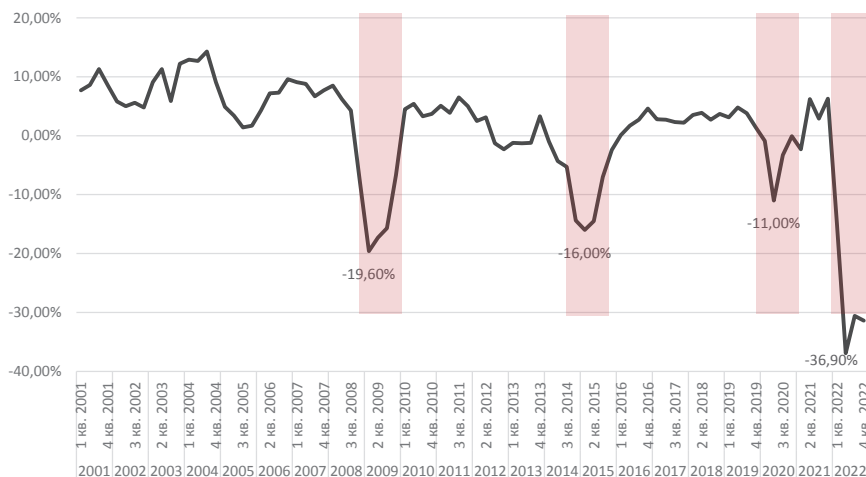

Рис. 4.1. Динаміка ВВП України (в розрізі виробництва), 2001-2022 рр., % до аналогічного періоду попереднього року

Джерело: складено автором на основі даних [42]

Згідно з результатами численних наукових досліджень, вплив криз на розвиток держави може проявитися у різних аспектах, в тому числі і позитивних - стимулювати політичну «волю» до проведення структурних реформ. Адже в умовах кризи відбувається дестабілізація попередньо налагодженої співпраці між економічними стейкхолдерами, тому проведення важливих структурних реформ може стати не лише прийнятним, але й

очікуваним процесом (населення і бізнес є більш сприйнятливими до потреби змін в економіці сьогодні для кращих результатів у недалекому майбутньому) [297; 298; 327]. Для реалій вітчизняної економіки таким прикладом є проведення реформи місцевого самоврядування, основи якої були закладені у 2014 р. з прийняттям Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [82], що забезпечило кардинальні зміни у системі державного управління в Україні та стало базисом адміністративної, інституційної і фінансової самостійності місцевого самоврядування.

Однак, у більшій мірі криза створює «обмеження» як для держави, так і для місцевого самоврядування. Найбільш гостро у територіальних громадах, на думку французького дослідника Paulais T., криза відчутна у бюджетній та сфері залучення інвестицій: при формуванні доходів місцевих бюджетів (проявляється у скороченні обсягів власних доходів місцевих бюджетів та міжбюджетних трансфертів з державного бюджету); видатковій політиці органів місцевого самоврядування (зазвичай проявляється у скороченні обсягів капітальних видатків та зростанні видатків соціального характеру); у скороченні інвестицій та зниженні доступу до дешевих кредитних ресурсів [365].

Попри це, умови прояву та особливості впливу криз на різні сфери економіки результуються відмінними наслідками для формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності у громадах і, відповідно, реакцією органів місцевого самоврядування на них. За період, коли в Україні спостерігалися найпомітніші за впливом кризи (2008-2009 рр., 2014-2015 рр., 2020-2021 рр., 2022-триває надалі), умови розвитку територіальних громад були зовсім різними: і у контексті формування і виконання місцевих бюджетів (неодноразові зміни до Бюджетного кодексу України), і у питанні адміністративно-територіального устрою. Тому досліджувати проблематику впливу криз на фіскальне середовище стимулювання підприємницької активності у територіальних громадах України доцільно, зважаючи в першу

чергу на умови фінансового забезпечення їх розвитку та адміністративно-територіальну основу базового рівня управління. Розглянемо це питання детально.

Вплив **глобальної фінансової кризи 2008-2009 рр.** на фіскальне середовище стимулювання підприємницької активності територіальних громад відбувався в умовах надмірної централізації бюджетних ресурсів. Ключові положення Європейської Хартії місцевого самоврядування щодо фінансового забезпечення місцевого самоврядування в Україні, як зауважують Луніна І., Кириленко О. та ін. [45], не були реалізовані на практиці. Це стосувалося як права органів місцевого самоврядування на володіння достатнім обсягом власних фінансових ресурсів для виконання своїх функцій (п. 1 ст. 9 Хартії), так і на відповідність наявних фінансових ресурсів повноваженням, що покладені на них вітчизняним законодавством (п. 2 ст. 9).

Розвиток місцевих бюджетів України періоду світової фінансової кризи відбувався в умовах, коли методологічні засади бюджетної системи були визначені Бюджетним кодексом у редакції 2001 року. З прийняттям цього документа очікувалися суттєві покращення розвитку бюджетної системи, а саме: набуття самостійності місцевими бюджетами, підвищення ефективності бюджетних послуг, посилення відповідальності за їх надання з боку місцевих органів влади, покращення фіскального середовища стимулювання підприємницької активності та посилення ролі місцевих органів влади у цьому процесі [15].

Натомість, *основною тенденцією докризового періоду (2001-2008 рр.) стало зниження рівня фінансової автономії органів місцевого самоврядування.* Збільшення доходів місцевих бюджетів у цьому періоді (табл. 4.1) обумовлене зростанням офіційних трансфертів з державного бюджету до місцевих (з 3,6% ВВП до 6,2% ВВП), натомість спостерігалось зменшення обсягів акумульованих податкових (з 7,2% ВВП до 6,2% ВВП) і неподаткових (з 1,1% ВВП до 0,8% ВВП) доходів.

Таблиця 4.1
Динаміка частки доходів місцевих бюджетів у ВВП України
у 2001-2008 рр.

(% ВВП)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	Темп приросту , %
Податкові надходження	7,2	7,3	7,0	5,3	5,3	5,7	6,2	6,2	86,1
ПДФО	4,3	4,8	5,1	3,6	3,7	4,2	4,8	4,8	111,6
Податок на прибуток підприємств	1,0	0,5	0,1	0,0	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0
Податки на власність: податок з власників транспортних засобів	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	66,7
Платежі за використання природних ресурсів: плата за землю	0,8	0,8	0,8	0,7	0,6	0,6	0,5	0,7	87,5
Внутрішні податки на товари та послуги	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2	66,7
Місцеві податки і збори	0,3	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	33,3
Єдиний податок для суб'єктів малого підприємництва	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2	100,0
Неподаткові надходження	1,1	0,9	0,9	0,6	0,8	0,9	0,9	0,8	72,7
<i>Доходи від операцій з капіталом</i>	<i>0,1</i>	<i>0,3</i>	<i>0,4</i>	<i>0,5</i>	<i>0,5</i>	<i>0,5</i>	<i>0,6</i>	<i>0,5</i>	<i>500,0</i>
<i>Державні цільові фонди</i>	<i>0,3</i>	<i>0,1</i>	<i>0,2</i>	<i>0,2</i>	<i>0,3</i>	<i>0,3</i>	<i>0,4</i>	<i>0,4</i>	<i>133,3</i>
Власні доходи - разом	8,7	8,6	8,5	6,6	6,9	7,4	8,1	7,9	90,8
Дотації	2,1	2,1	2,4	2,7	3,3	3,4	3,2	3,2	152,4
Субвенції	1,5	1,8	2,0	2,1	2,0	3,0	3,0	3,0	200,0
Доходи - всього	12,3	12,5	12,9	11,4	12,2	13,8	14,3	14,1	114,6

Джерело: складено автором на основі даних [42]

В основі податкових надходжень до місцевих бюджетів – два податки: ПДФО та плата за землю (88,7% податкових надходжень). Вони враховувалися при визначенні міжбюджетних трансфертів і не відносилися до місцевих податків та зборів, відтак органи місцевого самоврядування не мали достатніх важелів впливу на їх адміністрування.

Бюджетоформуючим податком для місцевих бюджетів в аналізованому періоді є ПДФО. Питома вага податку зросла у складі податкових доходів місцевих бюджетів у 2001-2008 рр. з 59,7% до 77,4% (рис. 4.2) внаслідок підвищення у 2007 році ставки податку з 13% до 15% і перерозподілу надходжень від сплати податку у 2006 році на користь місцевих бюджетів (100% податку зараховувалося до місцевих бюджетів).

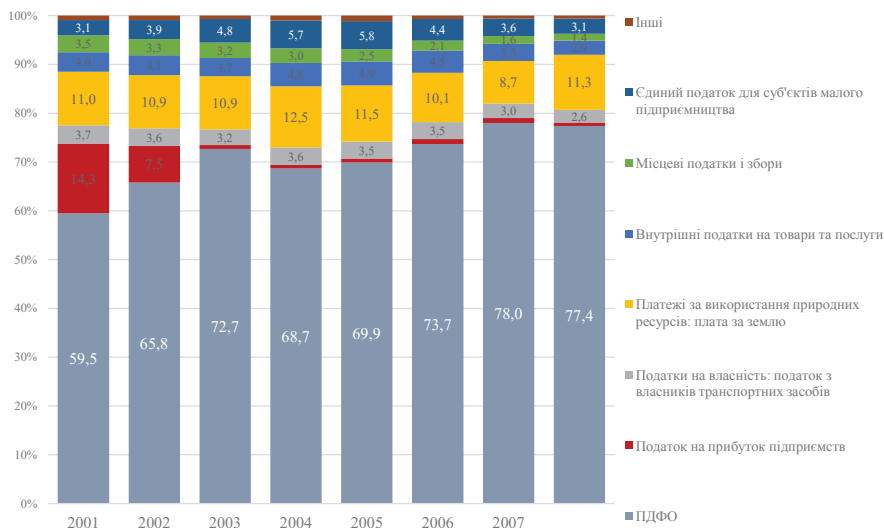

Рис. 4.2. Структура податкових доходів місцевих бюджетів України, 2001-2008 рр., %

Джерело: складено автором на основі даних Міністерства фінансів України

Іншим важливим джерелом доходів у цьому періоді є плата за землю (11,3% податкових надходжень місцевих бюджетів). Аналізуючи структуру доходів від справляння цього податку, чітко прослідковується роль юридичних осіб як основних платників податку. 56% плати за землю – орендна плата з юридичних осіб, 33% - земельний податок з юридичних осіб; менше 11% - платежі фізичних осіб за оренду/володіння землею.

Місцеві податки і збори, які у більшості розвинених країн є вагомим чинником фіскальної самостійності місцевих бюджетів та становлять значну частку у доходах місцевих бюджетів (в середньому по країнах ЄС – 30%) [207], в Україні у 2008 р. склали 1,6% податкових надходжень місцевих бюджетів. У складі місцевих податків і зборів (згідно з Бюджетним кодексом 2001 р.) – близько 15 платежів. Найбільшу питому вагу у структурі цих платежів займали ринковий збір (60,4%) комунальний податок (21,0%) та податок з реклами (8,0%). А надходження від більшості не сягали 1% у структурі місцевих податків і зборів. Така ситуація пов'язана із тим, що близько 1/3 місцевих зборів, які визначені Бюджетним кодексом, не запроваджувалися рішеннями більшості місцевих рад через неактуальність для місцевого самоврядування.

Ще однією важливою проблемою цього періоду є те, що *доходи між рівнями бюджетної системи були розподілені не на користь органів місцевого самоврядування базового рівня*. Навпаки, система доходів місцевих бюджетів сформована таким чином, що через використання міжбюджетних трансфертів забезпечено сильний вплив органів державної влади та органів місцевого самоврядування вищих рівнів на виконання делегованих і власних повноважень органами самоврядування базового рівня [207]. Застосовувалася система перерозподілу фінансових ресурсів на рівні «область – район – місто/селище/село», неефективність якої доведена досвідом розвинених унітарних країн [294] і України [59].

Розподіл доходів не на користь органів місцевого самоврядування базового рівня прослідковувався у встановленні нормативів розмежування надходжень від сплати бюджетоформуючих ПДФО та плати за землю (табл. 4.2).

До бюджетів міст районного значення, селищ і сіл у 2008 році зараховувалося лише 25% ПДФО, зібраного на їх території, та 75% плати за землю. При цьому, варто акцентувати на відмінні від сучасних сутнісні характеристики плати за земля як податку: цей платіж розглядався не як податок на майно, а як податок за використання природних ресурсів, тому очевидно є

його орієнтованість на юридичних осіб як платників. Цей аспект, невеликий норматив зарахування ПДФО, а також значна територіальна роздробленість адміністративно-територіальних формувань базового рівня були чинниками низької фінансової спроможності бюджетів адміністративно-територіальних формувань базового рівня.

Таблиця 4.2

Нормативи розмежування надходжень від справляння ПДФО та плати за землю до місцевих бюджетів різних рівнів (за Бюджетним кодексом України від 21.06.2001 р.)

Місцеві бюджети	Часка від загального обсягу надходжень від сплати податку, %
ПДФО	
м. Київ та Севастополь	100
Обласний бюджет	25
Міста республіканського та обласного значення	75
Районний бюджет	50
Міста районного значення, села, селища та їх об'єднання	25
Плата за землю	
Обласний бюджет	25
Міста республіканського та обласного значення	75
Міста районного значення, села, селища та їх об'єднання	75

Джерело: Бюджетний кодекс України від 21.06.2001 р.

У системі видатків місцевих бюджетів в аналізованому періоді чітко простежувалася орієнтація на задоволення соціальних потреб (питома вага фінансування соціальної сфери – понад 80%) та зниження частки видатків на

економічну діяльність, утримання ЖКГ, дорожнього господарства. Науковці обумовлюють ці тенденції нестачею фінансових ресурсів: «внаслідок недостатності коштів місцевих бюджетів більша частина коштів спрямовується на утримання об'єктів соціальної інфраструктури і передусім – на виплату заробітної плати як захищеної статті бюджетних видатків» [207]. Поточні видатки місцевих бюджетів у 2008 р. становили 81,4% видатків, у їх складі захищені статті – понад 75,0%.

Незважаючи на очікування (внаслідок прийняття Бюджетного кодексу у 2001 р.), у періоді 2001-2008 рр. не було створено стимулів для розвитку фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад. Крім того, «вирівнювання фінансових можливостей місцевих бюджетів... залишало поза увагою економічні проблеми регіонів і завдання місцевих органів влади щодо створення умов для [їх] розвитку». Ця система орієнтувалася на фінансову підтримку економічно слабших територій [92], що чітко прослідковується при аналізі доходів місцевих бюджетів в розрізі регіонів. Чернівецька та Івано-Франківська області, до місцевих бюджетів яких акумульовано найменші обсяги власних доходів на особу, – у лідерах за обсягом доходів на одну особу в Україні завдяки спрямуванню значних обсягів міжбюджетних трансфертів з державного до місцевих бюджетів (рис. 4.3).

Такий підхід мав наслідком погіршення економічної ситуації на місцевому рівні, адже стабільна бюджетна підтримка економічно слабких не стимулювала їх до покращення економічної ситуації, а «несправедливість» перерозподілу фінансових ресурсів нівелювала інтерес економічно потужних до нарощення власного фінансово-економічного потенціалу.

Як показано вище, місцеве самоврядування України «увійшло» у світову фінансову кризу з низьким рівнем фінансової автономії та неспроможне забезпечити формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності. Розвиток кризових процесів 2008-2009 рр.,

супроводжуючись суттєвим зниженням економічної активності та погіршенням стану місцевих бюджетів, дав змогу чітко проявитися усім проблемам становлення системи місцевого врядування в Україні.

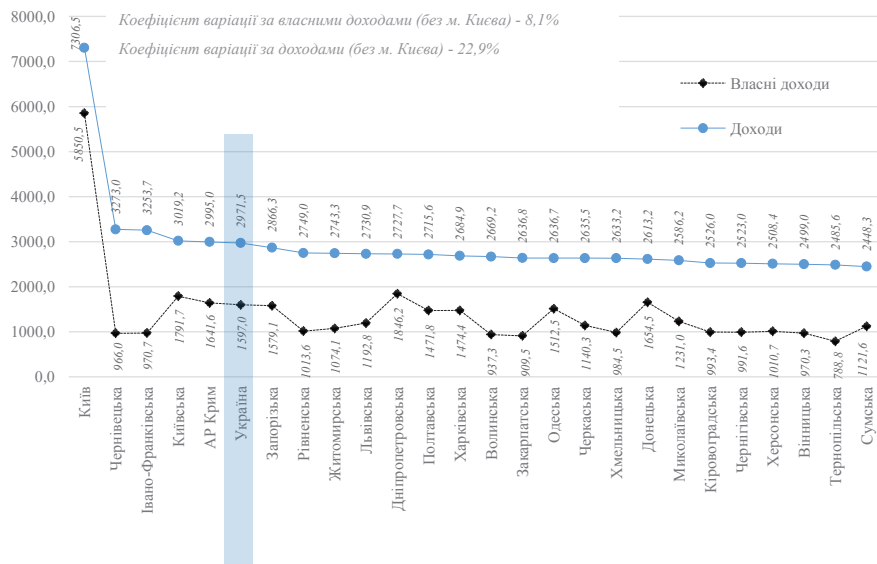

Рис. 4.3. Обсяги доходів та власних доходів на одну особу місцевих бюджетів України, грн/особу, 2008 р.

Джерело: складено автором на основі даних [42]

Негативний вплив кризи на наповнення місцевих бюджетів став помітним у IV кв. 2008 р. та у 2009 р., коли вперше за тривалий період часу спостерігалось зниження помісячних обсягів власних доходів місцевих бюджетів у поточному році порівняно з попереднім (рис. 4.4), першочергово внаслідок стрімкого скорочення надходжень від справляння ПДФО та плати за землю (рис. 4.5), яке не було «компенсоване» трансфертами з державного бюджету.

Місцеві бюджети в цей період – затиснуті «знизу» поступовим

збільшенням соціальних витрат і уповільненою динамікою росту після піку падіння власних надходжень, а «згори» – скороченням можливостей допомоги з боку державного бюджету» [39].

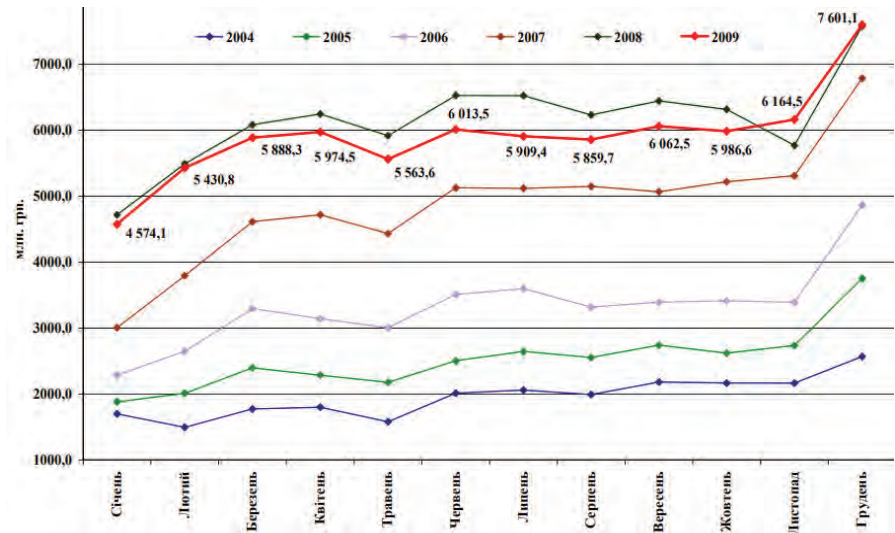

Рис. 4.4. Динаміка щомісячних надходжень власних доходів місцевих бюджетів, 2006-2011 рр., млн грн

Джерело: складено автором на основі даних [18]

Проблемою стала повна підпорядкованість органів місцевого самоврядування вищим рівням управління у виконанні повноважень (включаючи бюджетування на рівні окремих закладів), яка проявилася у значних обсягах поточних видатків, оптимізувати які органи самоврядування не мали правових підстав. Понад 97,4% видатків загального фонду місцевих бюджетів у 2009 р. – це видатки на поточне утримання бюджетних установ [39].

Крім того, через місцеві бюджети «проходила» $\frac{1}{2}$ обсягів заробітної плати у бюджетній сфері [341].

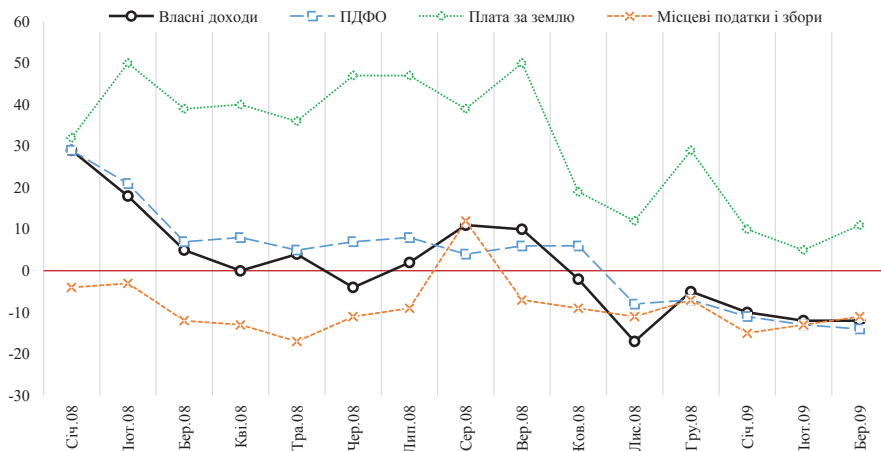

Рис. 4.5. Приріст доходів місцевих бюджетів у січні 2008 – березні 2009 рр. відносно до аналогічного періоду попереднього року, %

Джерело: складено автором за даними Державної казначейської служби України

З огляду на такий стан, чітко проявилася *проблема нездатності наявної бюджетної системи забезпечити місцеві органи влади фінансовим ресурсом для надання якісних послуг населенню*. З огляду на це очевидним було зменшення обсягів капітальних видатків місцевих бюджетів, що спричинено погіршенням надходжень до бюджету розвитку (у 2009 р. доходи бюджету розвитку становили 43,5% показника 2008 р. [17]). Це призвело до ще більшого (ніж у докризовому періоді) погіршення стану фінансування ЖКГ, благоустрою, ремонту комунальних доріг, реалізації інших місцевих програм [16].

Хоча вже на початку 2010 року ситуація з наповненням місцевих бюджетів в Україні покращилася [261], стало очевидним, що наявна в Україні бюджетна система неефективна та потребує реформатування. Схожих висновків щодо власних бюджетних систем дійшли в більшості розвинених країнах. Значне погіршення умов розвитку системи місцевого самоврядування змусило уряди провідних країн спільно напрацьовувати антикризові заходи,

спрямовані перш за все на зміцнення стійкості фінансових систем та збереження стабільного розвитку економік [39]. На 16-й сесії Конференції міністрів країн-учасниць Ради Європи (16-17 листопада 2009 р., Утрехт, Нідерланди), відповідальних за місцеве і регіональне врядування, було визначено п'ять основних стратегічних напрямів реагування на вплив фінансово-економічної кризи: реформування систем міжбюджетних відносин в напрямі посилення фінансової автономії місцевого самоврядування; підвищення ефективності та посилення підзвітності використання бюджетних ресурсів; вдосконалення порядку надання соціальних пільг шляхом забезпечення їх адресності; впровадження інноваційних підходів у системі публічних послуг; забезпечення свободи та посилення гнучкості місцевого самоврядування [32].

Однак, з прийняттям у 2010 році нової редакції Бюджетного кодексу України, якою розширено доходи місцевих бюджетів, що не враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів, ситуація не покращилася. На цьому акцентує у власному дослідженні Луніна І. О. і зауважує збереження значної міжрегіональної варіації доходів місцевих бюджетів до вирівнювання як до, так і після прийняття нової редакції Кодексу. Як доводить автор, вона свідчить про наявні резерви нарощення доходів в окремих регіонах [92], які залишилися «невиявленими» та не використовуються для розвитку фіскального середовища стимулювання підприємницької активності внаслідок відсутності в органів місцевого самоврядування ефективних інструментів для економічного розвитку територій.

Підсумовуючи, світова фінансова криза 2008-2009 рр. мала великий вплив на розвиток місцевих бюджетів в Україні у наступні роки. Криза в економічному та фінансовому секторах зробила очевидними проблеми місцевих бюджетів та неспроможності системи місцевого самоврядування до розвитку, зокрема: тотальну дотаційність бюджетів місцевого самоврядування (5419 бюджетів місцевого самоврядування дотаційні на понад 70%, з них 483 – на 90%), а також неефективність постійної фінансової підтримки

малочисельних територіальних громад через районні бюджети з використанням системи дотацій вирівнювання, що є обтяжливим для державного бюджету та чинником стримування розвитку малих міст і великих селищ [206]. Відтак, на нашу думку, вона прискорила проведення реформи територіальної організації влади та місцевого самоврядування в Україні в напрямі децентралізації.

Криза 2014-2015 рр. виникла в умовах Революції Гідності, початку війни на Донбасі та внаслідок анексії Криму. Її наслідками стало падіння реального ВВП, висока політична й економічна невизначеність, знецінення гривні. У бюджетній сфері назріла потреба збільшення видатків на оборону і безпеку на тлі обмежених бюджетних доходів, та було проведено секвестр бюджету, загальний державний борг сягнув 1,1 трлн грн – 70,3% ВВП [267].

Анексія Криму та війна на Донбасі, розпочавшись навесні 2014 р., негативно вплинули на помісячні надходження до місцевих бюджетів (рис. 4.6). Обсяги доходів суттєво скоротилися порівняно із попередніми періодами через «втрату» 326 місцевих бюджетів АРК [237] та частини бюджетів Донецької та Луганської областей, а також погіршення умов безпеки для адміністративно-територіальних формувань у прифронтових регіонах.

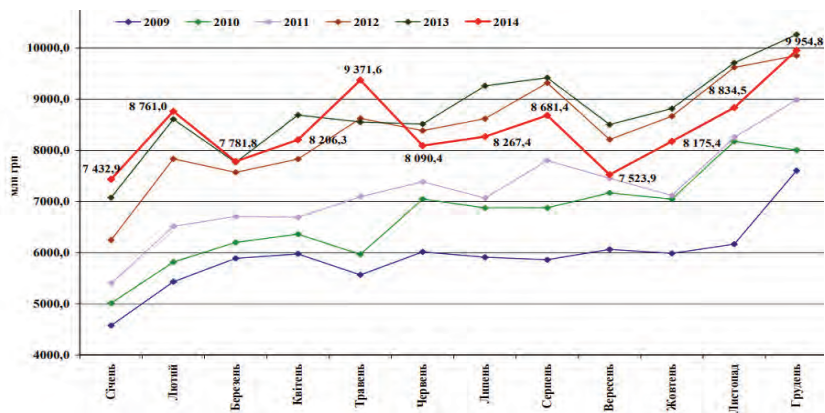

Рис. 4.6. Динаміка щомісячних надходжень власних доходів місцевих бюджетів, 2009-2014 рр., млн грн.

Джерело: складено автором на основі даних [19]

Оскільки основною причиною кризи була анексія території та бойові дії на Сході України, негативного впливу, в першу чергу, зазнали регіони, які перебували в епіцентрі цих подій та поблизу лінії зіткнення; вплив на інші території був опосередкований і зумовлений економічними наслідками війни.

За результатами 2014 р. доходи місцевих бюджетів Донецької області становили 77,5% доходів у 2013 р., Луганської області – 74,2%, АРК – 16,3% (доходи, акумульовані до бюджетів у I кварталі 2014 р.) (рис. 4.7). Крім цих регіонів, лише Чернівецька область характеризувалася зменшенням обсягів власних доходів місцевих бюджетів (96,9%), натомість темп приросту доходів (без урахування міжбюджетних трансфертів) в інших регіонах становив від 101,1% у Полтавській області до 115,0% у м. Києві.

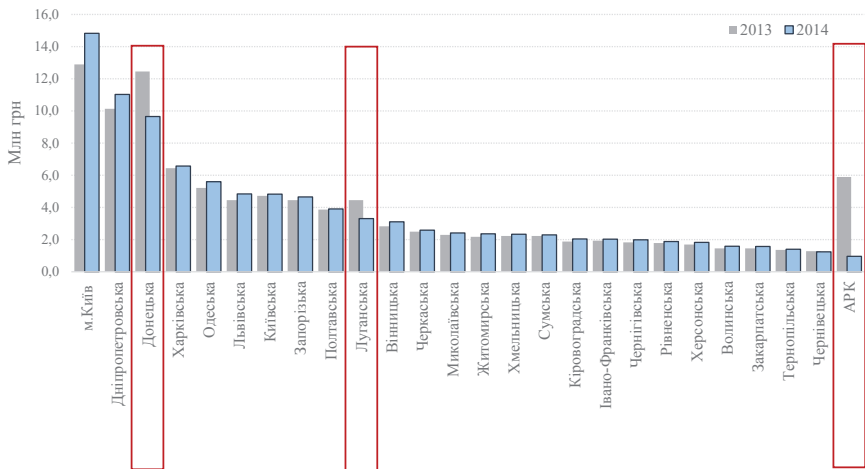

Рис. 4.7. Динаміка власних доходів місцевих бюджетів в розрізі регіонів України, 2013-2014 рр., млн грн

Джерело: складено автором на основі даних [13]

Вплив війни на розвиток громад Донецької та Луганської областей, які історично були одними з найбільш економічно спроможних, вкрай негативний. Якщо до війни частка власних доходів місцевих бюджетів Донецької області у

ВВП Україні становила понад 0,8%, то у 2014 р. – 0,61%, з 2015 р. – 0,3-0,4%; по місцевих бюджетах Луганської області частка знизилася з 0,3% до 0,1% (рис. 4.8). Слід врахувати, що з 2015 р. в Україні почалася реформа децентралізації, і обсяги доходів бюджетів місцевого самоврядування суттєво зросли. Відповідно цей процес частково нівелював «падіння» обсягів акумульованих доходів у цих регіонах у періоді після початку війни.

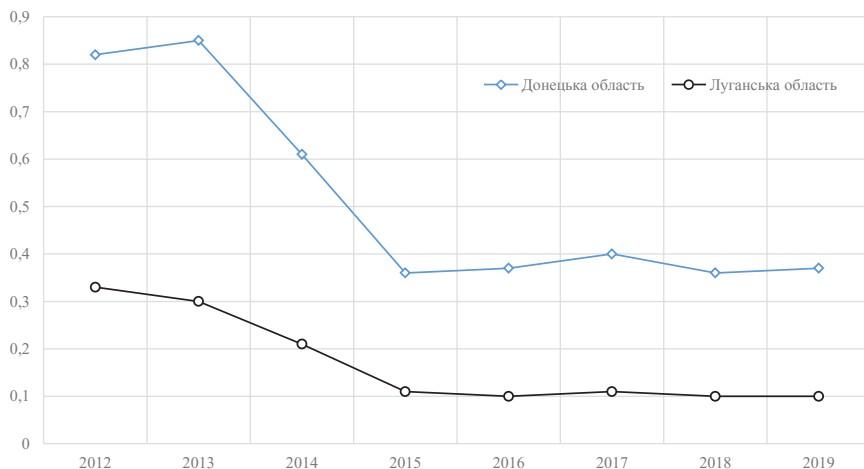

Рис. 4.8. Динаміка частки власних доходів місцевих бюджетів Луганської та Донецької областей у ВВП України, 2012-2019 рр.

Джерело: складено автором на основі даних [42]

Окрім захоплення територій відбулося перше масове вимушене переміщення населення на безпечні території (станом на березень 2015 р. – 1117 тис. осіб [430]; за період 2014-2020 рр. кількість населення на підконтрольній території у Донецькій області скоротилася на 65%, у Луганській області – 70% порівняно з довоєнним періодом [2]). Погіршення економічної ситуації проявилася у закритті підприємств, а також скороченні обсягів капітальних інвестицій: за 2014-2015 рр. у Донецькій області – на 82%, у Луганській – на 90%. Станом на 2019 р. ці показники не досягли значень

довоєнного 2013 р. (рис. 4.9). Скорочення капітальних інвестицій мало наслідком ситуацію, коли підприємства на території прифронтових регіонів розвивалися переважно за власний кошт, і цей тренд спостерігався впродовж тривалого часу – аж до повномасштабного вторгнення РФ на територію України (81% у Донецькій, 57% - Луганській областях у 2019 р.) [2]. Ще однією тенденцією, зумовленою кризою, стало посилення ролі держави у підтримці підприємств: за 2013-2019 рр. частка коштів державного та місцевого бюджетів у капітальних інвестиціях зросла з 6% до 17% у Донецькій, з 8% до 40% у Луганській областях [2].

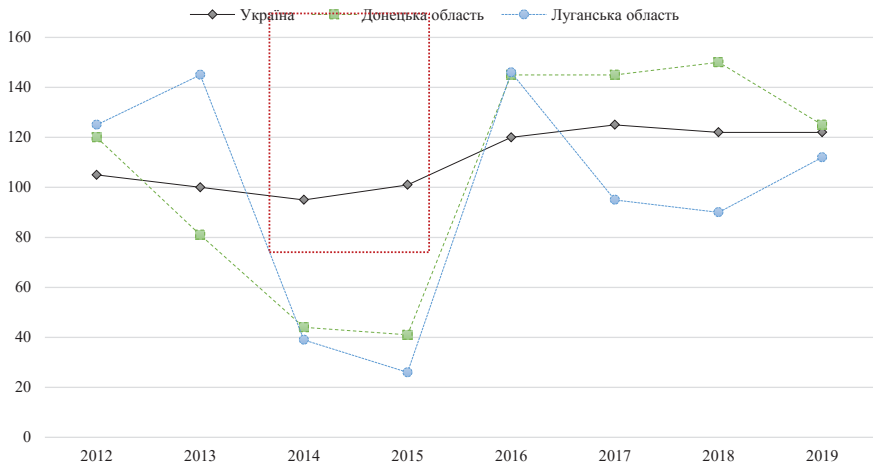

Рис. 4.9. Індекс капітальних інвестицій у Донецькій та Луганській областях, % до відповідного періоду попереднього року, 2012-2019 рр.

Джерело: складено автором на основі даних [42]

При цьому, порівняння зміни індексу у двох регіонах та в цілому по Україні свідчить про різницю впливу кризи 2014-2015 рр. на розвиток різних територій країни. Така тенденція спостерігається і щодо розвитку місцевих бюджетів у 2022 та 2023 рр. після повномасштабного вторгнення РФ на

територію України, коли негативні наслідки війни були значно сильнішими, більше територій окуповано, процес вимушеної міграції населення сягнув понад 8 млн осіб, а руйнування стали масовими [30]. Обидві кризи (2014-2015 рр. та 2022 р.), зумовлені війною, характеризуються нерівномірним впливом на регіони, їх розвиток, систему місцевих бюджетів.

Аналізуючи умови розвитку місцевих бюджетів України під час військового конфлікту на Сході України у 2014-2015 рр., слід констатувати: ця криза «співпала» у часі з проведенням в Україні реформ адміністративно-територіального устрою та фінансової децентралізації, що значною мірою нівелювало негативний вплив війни на фіскальне середовище підприємницької активності на рівні громад. Ці реформи, хоча і дещо пізніші у часі, чітко відповідали стратегічним напрямам зміцнення системи місцевого самоврядування в умовах реакції на вплив фінансової кризи 2008-2009 рр., що були озвучені на Конференції міністрів країн-учасниць Ради Європи 16-17 листопада 2009 р. у Нідерландах.

Шляхом прийняття комплексу законодавчих та нормативно-правових актів впродовж 2014-2020 рр. (табл. 4.3) було у повній мірі або частково вирішено такі завдання: визначено обґрунтовану територіальну основу для діяльності органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади, спроможних забезпечити доступність і належну якість публічних послуг (внаслідок добровільного об'єднання 10961 місцевих рад впродовж 2015-2020 рр. здійснено укрупнення адміністративно-територіальних формувань базового рівня та утворено 1469 територіальних громад); створено матеріальні, фінансові й організаційні умови для здійснення органами місцевого самоврядування власних та делегованих повноважень; розмежовано повноваження у системі органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади на різних рівнях адміністративно-територіального устрою за принципом субсидіарності; розпочато роботу в напрямі залучення населення до прийняття управлінських рішень, розвитку форм прямого народовладдя.

Таблиця 4.3

Законодавча та нормативно-правова основа реформ в напрямі фінансової децентралізації та територіальної організації влади в Україні

Назва документи	Основні положення
Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (розпорядження Кабінету Міністрів України № 333-Р від 1 квітня 2014 р.) [82]	Концепція передбачас: визначення обґрунтованої територіальної основи для діяльності органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади; створення належних матеріальних, фінансових та організаційних умов для здійснення органами місцевого самоврядування власних і делегованих повноважень; розмежування повноважень у системі органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади за принципом субсидіарності і на засадах децентралізації влади; запровадження механізму державного контролю за рішеннями органів місцевого самоврядування та якістю надання населенню публічних послуг; розвиток форм прямого народовладдя; удосконалення механізму координації діяльності місцевих органів виконавчої влади
Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин» № 79-VIII від 28 грудня 2014 р. [60]	Містить чітко визначені умови розподілу видаткових повноважень на різних рівнях управління та розмежування джерела доходів до місцевих бюджетів; визначено механізм горизонтального вирівнювання податкоспроможності місцевих бюджетів
Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» № 71-VIII від 28 грудня 2014 р. [65]	Визначено нормативи розмежування надходжень податків, зборів та інших доходів до бюджетів різних рівнів
Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» № 157-VIII від 5 лютого 2015 р. [194]	Обґрунтовано умови добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст в умовах адміністративно-територіальної реформи
Методика формування спроможних територіальних громад (постанови Кабінету Міністрів України № 214 та № 34 від 8 квітня 2015 р.) [166]	Обґрунтовано умови формування спроможних територіальних громад на основі чітко визначених критеріїв

Продовження таблиці 4.3

Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» щодо добровільного приєднання територіальних громад сіл, селищ до територіальних громад міст обласного значення №2379-VIII від 3 квітня 2018 р.) [194]	Спроможними ОТГ визнано територіальні громади міст обласного значення, обґрунтовано умови приєднання до них навколишніх сіл та селищ
Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з реалізації нового етапу реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2019-2021 роки» № 77-р від 23 січня 2019 р. [201]	Обґрунтовано умови завершення адміністративно-територіальної реформи на місцевому рівні

Джерело: складено автором на основі визначених законодавчих та нормативно-правових актів

Посилення фінансової спроможності територіальних громад відбулося внаслідок зміни складу і структури доходів місцевих бюджетів:

- 1) запровадженням та зарахуванням до місцевих бюджетів транспортного податку та акцизного податку з реалізації підакцизних товарів;
- 2) розширенням бази оподаткування податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки;
- 3) зарахуванням 10% податку на прибуток підприємств до обласних бюджетів;
- 4) зміни нормативів відрахувань ПДФО та екологічного податку на користь бюджетів місцевого самоврядування;
- 5) запровадження системи горизонтального вирівнювання податкоспроможності місцевих бюджетів та посилення використання цільових трансфертів (табл. 4.4, рис. 4.10).

Таблиця 4.4

Податкові доходи місцевих бюджетів відповідно до редакцій Бюджетного кодексу, що діяли до та після реформи децентралізації

Місцеві бюджети	Бюджетний кодекс України 2010 р.	Бюджетний кодекс України 2015 р.
	частка від загального обсягу надходжень від сплати податку, %	
ПДФО		
Державний бюджет	50 (ПДФО, що сплачується на території Києва)	60 (ПДФО, що сплачується на території Києва) / 25 (на іншій території України)
м. Київ та Севастополь	50/100	40/100
Обласний бюджет	25	15
Міста республіканського та обласного значення	75	60
Районний бюджет	25	60
Міста районного значення, села, селища	25	0
Бюджет ОТГ	-	60
Податок на прибуток приватних підприємств		
М. Київ, обласні бюджети	-	10
Податок на нерухоме майно		
Бюджети місцевого самоврядування	100 Об'єкт оподаткування – житлова нерухомість	100 Об'єкт оподаткування – житлова і нежитлова нерухомість
Екологічний податок (з 2013 р.)		
М. Київ та Севастополь	35	80
Обласний бюджет	10	55
Міста районного значення, села, селища	25	25
Акцизний податок з реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлі підакцизних товарів		
Бюджети місцевого самоврядування	-	100
Транспортний податок		
Бюджети місцевого самоврядування	-	100

Джерело: складено автором на основі різних редакцій Бюджетного кодексу України

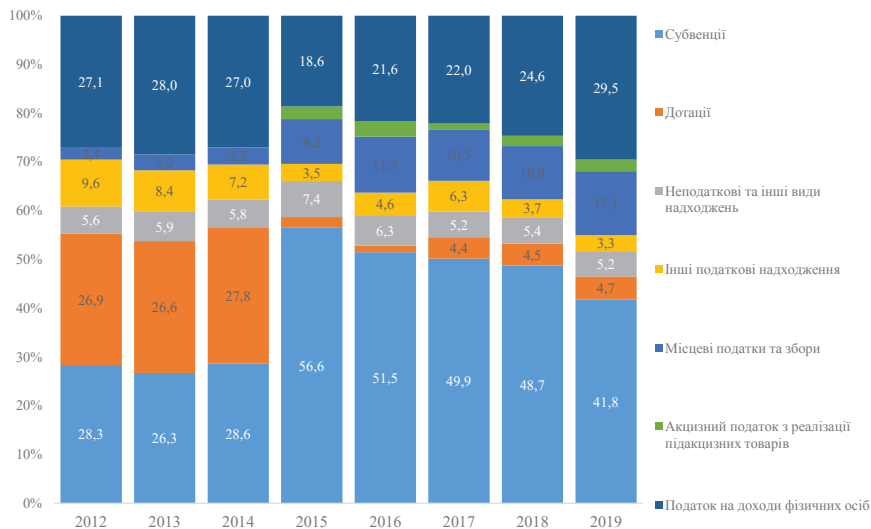

Рис. 4.10. Структура доходів місцевих бюджетів України, 2012-2019 рр., %

Джерело: складено автором на основі даних Міністерства фінансів України

За результатами проведення реформ 2014-2015 рр. відбулося суттєве зростання рівня децентралізації витатків (з 31,1% у 2014 р. до 56,6% у 2015 р.) (рис. 4.11), що забезпечило органи місцевого самоврядування можливість самостійно організовувати надання соціальних послуг на власній території. Відбулося також значне збільшення обсягів капітальних витатків з місцевих бюджетів.

Неспроможність органів місцевого самоврядування спрямовувати достатні обсяги бюджетних ресурсів на капітальні витатки негативно вплинула на формування фіскального середовища підприємницької активності у громадах у період до 2014 р. При незначному рівні капітальних витатків місцевих бюджетів гостро проявилася проблема фінансової неспроможності забезпечити послідовне фінансування довгострокових проєктів. Причиною цього була відсутність ефективного механізму, який би забезпечив можливість

щорічного стабільного фінансування «великих» проєктів до їх завершення, що мало наслідком суттєве збільшення строків та вартості реалізації або й незавершеністю проєктів.

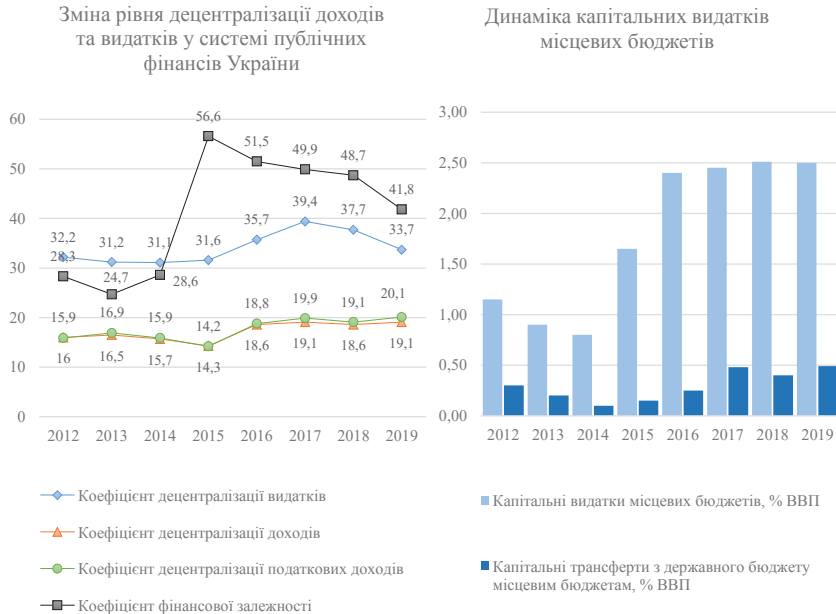

Рис. 4.11. Зміни у формуванні доходів та здійсненні видатків місцевих бюджетів в умовах децентралізації, 2012-2019 рр., %

Джерело: складено автором на основі даних Міністерства фінансів України

Натомість, як зауважує Луніна І., в умовах децентралізації відбулося перетворення місцевих бюджетів на «ефективний інструмент управління соціально-економічним розвитком» територій [92], оскільки збільшено капітальні видатки, а процес реалізації інфраструктурного проєкту (вибір об'єкта, пошук фінансового ресурсу, шляхи його реалізації) віднесено до повноважень органів місцевого самоврядування. Крім того, за результатами досліджень ОЕСР, внаслідок реформи децентралізації у 2015-2019 рр. зросло

державне фінансування регіонального і місцевого розвитку, що дало змогу спрямувати на розвиток громад значно більші обсяги коштів. Однак ефективність фінансування була обмежена низьким економічним ефектом проєктів, які реалізувалися у громадах [24].

Підсумовуючи особливості формування фіскального середовища підприємницької активності на місцевому рівні в умовах кризи 2014-2015 рр., варто відмітити такі аспекти:

- оскільки криза спричинена військовим конфліктом на Сході України та анексією Криму, вона мала неоднаковий вплив на розвиток територій: найбільш негативного впливу зазнали прифронтові та частково окуповані Донецька та Луганська області; на цих територіях відбулося значне скорочення підприємницької активності, капітальних інвестицій, доходів місцевих бюджетів, що негативно вплинуло на формування фіскального середовища підприємницької активності; на інших територіях України вплив збройного конфлікту на Донбасі був опосередкованим та був значно меншим;

- негативний вплив війни на фіскальне середовище підприємницької активності на місцевому рівні значною мірою нівельовано внаслідок проведення системних реформ адміністративно-територіального устрою та фінансової децентралізації, що результувалося «передачею» до «рук» органів місцевого самоврядування ресурсів та інструментів для залучення суб'єктів господарювання на свою територію та покращення інвестиційної привабливості громад.

Фінансово-економічна криза, спричинена поширення пандемії Covid-19, яка з листопада 2019 р. до весни 2020 р. охопила світ, мала значний негативний вплив на розвиток територіальних громад в Україні, зокрема на фіскальне середовище підприємницької активності на локальному рівні. Специфіка її впливу зумовлена протидією поширенню хвороби шляхом карантину та дистанціювання людей на ринку праці, у сфері користування соціальними (зокрема, освітніми, культурними) та іншими послугами (громадського транспорту, громадського харчування, придбання товарів та

послуг, туристичними тощо) та призвела до зміни економічної поведінки населення. Тому вплив кризи на різні сфери економіки був різним: пандемія стала «поштовхом» для впровадження цифрових інструментів у різні сфери життя (дистанційна освіта, дистанційна зайнятість, цифрові інструменти громадської участі у місцевому самоврядуванні (голосування за громадський бюджет), онлайн-торгівля тощо), однак спричинила до руйнування традиційних ланцюгів постачання, кризи на ринку праці, у сферах роздрібно́ї торгівлі, туризму, транспортних перевезень тощо).

Досліджуючи вплив кризи на фіскальне середовище підприємницької активності територіальних громад в умовах Covid-19, варто наголосити: причиною зміни стану фіскального середовища в першу чергу стало погіршення умов підприємницької активності МСП, на яке припав основний удар пандемії. Станом на 2020 р. в Україні суб'єкти господарювання МСП становили 99,9% бізнесу, тут було працевлаштовано 79% зайнятих, вони сплачували в середньому 37% податків [209]. Вплив карантину проявився у таких наслідках для розвитку МСП: 29% українських підприємств призупинили діяльність, 6% її припинили [218]; 1/3 суб'єктів господарювання свідчила про зниження доходів від підприємницької діяльності на 25-50%, третина – на 50-75%; близько третини підприємців мікрорівня зафіксували падіння доходів на 90-100% - вони були змушені звільнити близько 50% співробітників [218; 209]. Невтішними були і очікування МСП: 51% суб'єктів господарювання свідчили про можливість працювати не більше 1 місяця, 25% - не більше 2-3 місяців, лише 3% вказували на наявний потенціал для продовження діяльності [84].

Зниження дохідності та значне погіршення становища МСП безпосередньо вплинуло на наповнюваність місцевих бюджетів з моменту фіксації перших випадків поширення хвороби в Україні у лютому 2020 р. Обсяги помісячних власних доходів місцевих бюджетів у квітні-травні 2020 р. сягнули показників 2018 р. (20,2 та 24,0 млрд грн відповідно), однак у наступні місяці були дещо більшими надходжень 2019 р. (рис. 4.12).

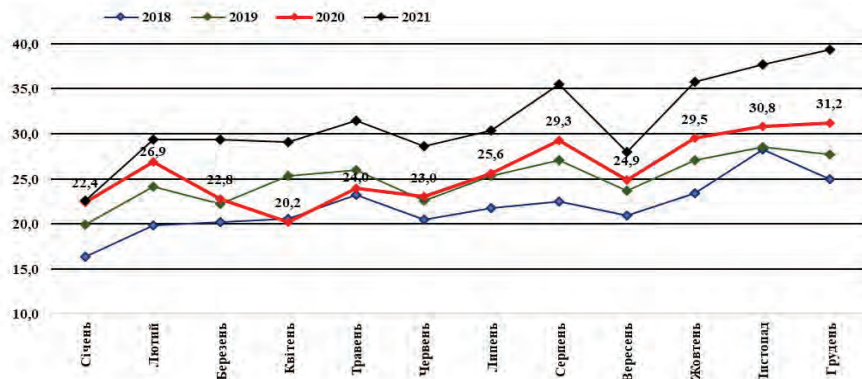

Рис. 4.12. Динаміка щомісячних надходжень власних доходів місцевих бюджетів, 2018-2021 рр., млрд грн

Джерело: складено автором на основі даних [364]

Хоча річні обсяги надходжень більшості податків (ПДФО, акцизний податок, єдиний податок) до місцевих бюджетів зросли у 2020 р. порівняно з попереднім роком, чітко прослідковується зниження їх приросту впродовж березня 2020 – березня 2021 рр. (рис. 4.13).

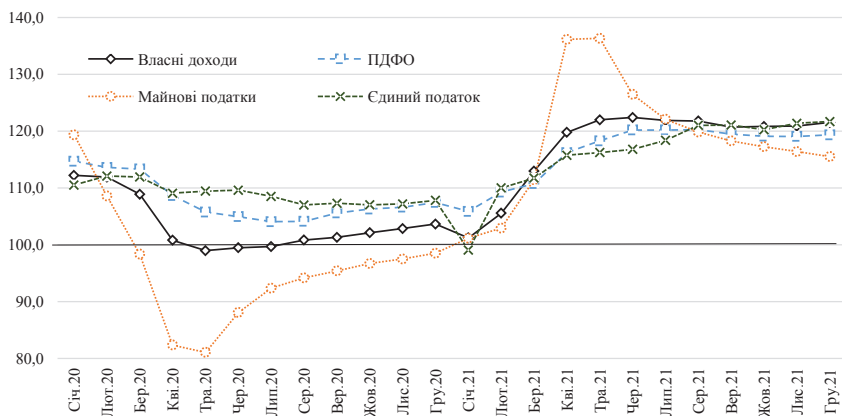

Рис. 4.13. Приріст доходів місцевих бюджетів у січні 2020 – грудні 2021 рр. відносно до аналогічного періоду попереднього року, %

Джерело: складено автором на основі даних [364]

Найбільше падіння приросту спостерігалось щодо майнових податків (у травні 2020 р. – 81,1%), що стало наслідком внесення змін до Податкового кодексу та інших законів з метою підтримки суб'єктів підприємництва в умовах пандемії. Відповідно до законів «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо підтримки платників податків на період здійснення заходів, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)» [193], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)» [196], впродовж двох місяців (з березня до квітня 2020 р.) не нараховувалися та не сплачувалися плата за землю і податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, за об'єкти нежитлової нерухомості; щодо єдиного податку збільшено граничний обсяг доходу по його сплаті і надано органам місцевого самоврядування право у 2020 р. зменшувати прийняті ставки податку. Внаслідок внесення цих змін на державному рівні було визначено інструменти фінансової підтримки бізнесу у кризових умовах, однак основний тягар їх використання «ліг на плечі» територіальних громад, адже звільнення стосувалося місцевих податків (які в обсязі 100% наповнювали місцеві бюджети). Згідно з офіційними даними [205], неонадходження до бюджетів територіальних громад склали 4,1 млрд грн (тобто 5% місцевих податків): плати за землю – 2,7 млрд грн; податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки – 0,4 млрд грн; єдиного податку – 1,0 млрд грн.

Очікуваного негативного впливу на надходження єдиного податку і ПДФО до місцевих бюджетів внаслідок зростання рівня безробіття (за березень – квітень 2020 р. – у 4 рази), як це спостерігалось у багатьох розвинених країнах [433], не відбулося. Причиною цього є специфіка функціонування ринку праці в Україні: високий показник неформальної зайнятості (30-50%) [225] та значна частка низькокваліфікованої праці в структурі тіньового ринку праці (саме на низькокваліфікованих працівників припав основний удар кризи на ринку праці – втрата роботи). Крім того, варто відмітити адаптаційні механізми, які використали

працедавці для збереження бізнесу: відпустки за власний рахунок, неповну зайнятість, – ці механізми не мали жодного впливу на сплату ПДФО до бюджету.

Як уже було акцентовано, реформи в напрямі децентралізації у 2014-2019 рр. результувалися не лише посиленням фінансової спроможності бюджетів місцевого самоврядування, а й запровадженням дієвих інструментів регіонального розвитку, завдяки чому до бюджетів територіальних громад було спрямовано значні фінансові ресурси на реалізацію інфраструктурних проєктів та нарощення інвестиційного потенціалу громад. Значна частина цих коштів надавалася шляхом спрямування до місцевих бюджетів цільових міжбюджетних трансфертів (субвенцій). У 2020 р. таку фінансову підтримку було суттєво обмежено (рис. 4.14), а частка міжбюджетних трансфертів у складі доходів місцевих бюджетів знизилася до 34,0% (на 12,4 в.п. за рік).

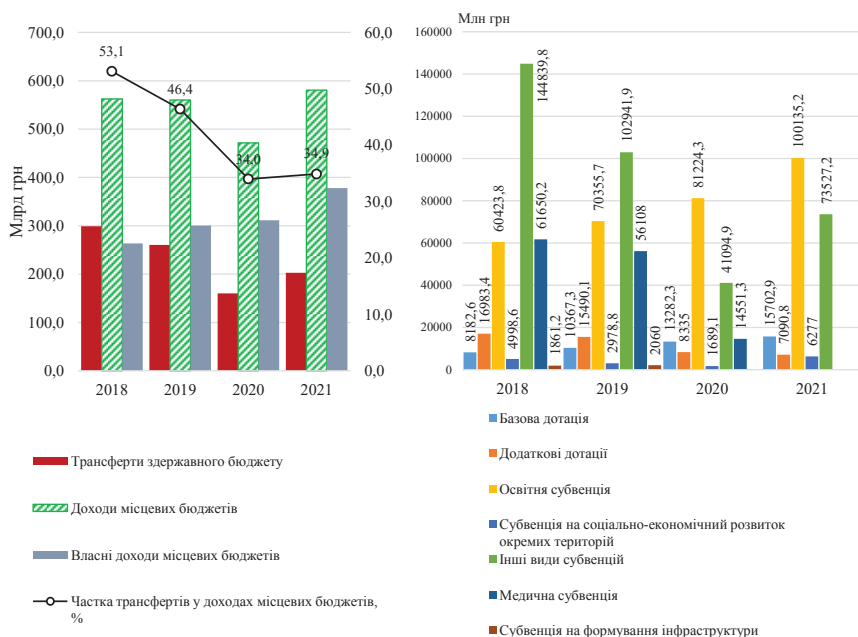

Рис. 4.14. Динаміка трансфертів з державного бюджету у доходах місцевих бюджетів, 2018-2021 рр.

Джерело: складено автором на основі даних [364]

Аналізуючи причини зменшення обсягів міжбюджетних трансфертів, варто виділити два аспекти:

1) зменшення обсягів медичної субвенції та субвенцій у сфері соціального захисту населення зумовлене зміною механізмів фінансування цих видатків, а не їх скороченням (зокрема перехід до фінансування медичних послуг через НСЗУ);

2) відсутність субвенції на формування інфраструктури ОТГ та зменшення більше ніж вдвічі субвенції на соціально-економічний розвиток територій пов'язане із поширенням пандемії та потребою перерозподілу коштів державного бюджету на потреби боротьби з хворобою.

Таким чином, пандемія спричинила сповільнення темпів фінансування з державного бюджету інфраструктурних проєктів, спрямованих на місцевий економічний розвиток. Крім того, у відповідь на кризу держава скоротила обсяги переданих міжбюджетних трансфертів до бюджетів громад з центрами у містах обласного значення та максимально зберегла фінансову підтримку територіальних громад з нижчим рівнем фінансової спроможності [433]. Міста, будучи епіцентрати поширення та боротьби з хворобою не лише в Україні, а й у розвинених країнах (що логічно з огляду на специфіку хвороби), в умовах значного навантаження на систему соціальних послуг стали «заручниками» ситуації: попри вимушене спрямування значних обсягів ресурсів на підтримку системи охорони здоров'я на місцях, державна фінансова підтримка для збереження їх стійкості в кризових умовах значно знизилася.

Щодо впливу пандемії на видатки з місцевих бюджетів, суттєвих змін не зафіксовано (рис. 4.15), за винятком тих сфер, де відбулася зміна механізмів фінансування послуг (охорона здоров'я, соціальний захист та соціальне забезпечення). Навіть видатки на економічну діяльність характеризувалися зростанням попри зменшення державної фінансової підтримки місцевих бюджетів за цим напрямом.

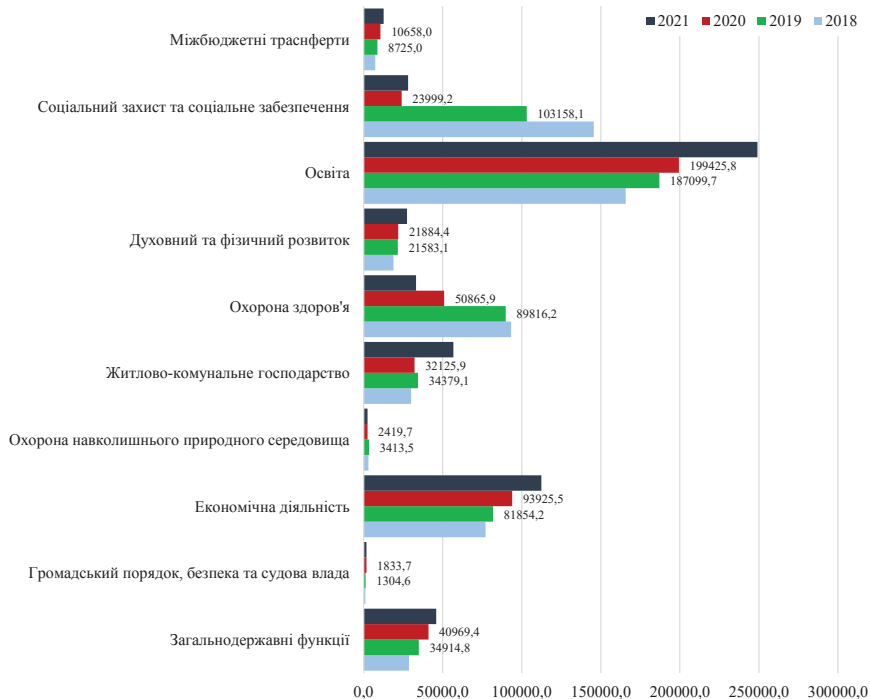

Рис. 4.15. Динаміка видатків місцевих бюджетів України, 2018-2021 рр., млн грн

Джерело: складено автором на основі даних [364]

Аналізуючи специфіку впливу пандемії на процеси формування фіскального середовища підприємницької активності територіальних громад, можна зробити такі висновки:

- по-перше, вплив кризи, яка виникла в умовах поширення хвороби Covid-19, є відмінним від інших аналізованих криз, що зумовлене різкою системною та всеосяжною (у контексті охоплення населення) зміною економічної поведінки та формуванням нових поведінкових норм. Відповідно, на відміну від кризи, зумовленої анексією Криму та частини території Донбасу, вплив кризи мав не територіальні відмінності, а різнився в розрізі секторів економіки;

- по-друге, основною причиною погіршення стану фіскального середовища підприємницької активності територіальних громад стало погіршення умов розвитку МСП, на яке припав основний удар пандемії та, яке характеризувалося значно нижчим запасом стійкості порівняно з великими суб'єктами господарювання. Цей процес супроводжувався двома аспектами - зменшенням обсягів надходжень податків з доходів до місцевих бюджетів внаслідок зростання рівня безробіття (ПДФО та єдиного податку), а також недонадходженням місцевих податків внаслідок прийняття змін до законодавства і полегшення податкового навантаження на платників податків у контексті державної підтримки підприємств в умовах кризи.

Важливо відмітити, що суб'єкти економіки громад швидко адаптувалися до нових умов, і вже у 2021 р. спостерігалось суттєве зростання власних надходжень місцевих бюджетів (див. рис. 4.12). Попри зменшення обсягів міжбюджетних трансфертів з державного бюджету до місцевих бюджетів на інфраструктурні та розвиткові проекти, територіальні громади наростили обсяги видатків на економічну діяльність, що свідчить про швидкі темпи відновлення економіки громади та покращення стану фіскального середовища підприємницької активності у громадах. Однак, громади у наступному 2022 році вразила нова криза – повномасштабне вторгнення РФ на територію України, що зумовило безпрецедентні руйнування, масову внутрішню міграцію населення та еміграцію, загибель великої кількості людей. Вплив цієї кризи на розвиток фіскального середовища підприємницької активності розглянуто у наступному параграфі.

4.2. Податкова політика в умовах війни та її вплив на формування доходів місцевих бюджетів територіальних громад

Масова міграція населення в межах країни та за кордон, мобілізація чоловіків до лав ЗСУ, руйнація промислових підприємств в південних та східних регіонах України, падіння ділової активності, ракетні обстріли енергетичної системи, скорочення доходів державного та місцевих бюджетів – неповний перелік викликів, які постали перед національною економікою внаслідок повномасштабної воєнної агресії росії проти України.

Війна змусила законотворців вжити низку заходів [61] в напрямі пом'якшення податкового законодавства для підтримки бізнесу та забезпечення функціонування економіки під час війни. Окремі з них мали безпосередній вплив (як позитивний, так і негативний) на формування податкових надходжень місцевих бюджетів.

Для нівелювання спричинених війною ризиків краху національної економіки на законодавчому рівні було запроваджено низку радикальних податкових пільг, «поступок» для ведення бізнесу. Найбільш вагомі законодавчі зміни, які мали позитивний вплив на формування податкових надходжень місцевих бюджетів, стосувалися єдиного податку та плати за землю. Проте деякі зумовлені війною податкові зміни (зокрема щодо податку на нерухоме майно, відмінне від земельного податку, акцизного податку) мали негативний вплив на формування доходів місцевих бюджетів територіальних громад.

Єдиний податок. Відразу після початку війни, у березні, було прийнято зміни до Податкового кодексу на період з 1 квітня 2022 року до припинення або скасування воєнного, надзвичайного стану на території України (проте згодом – після кількох місяців війни – окремі з них були переглянуті). Зокрема було надано право фізичним особам – підприємцям – платникам єдиного податку І та II групи спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності (далі –

спрощена система оподаткування) не сплачувати єдиний податок та не заповнювати податкову декларацію за період, коли єдиний податок не сплачується. Такий крок мав на меті запобігти згортанню підприємницької діяльності, особливо серед підприємців, які були мобілізовані до ЗСУ, а також тих, які втратили працівників через міграцію останніх в інші регіони країни та за кордон. Зазначені зміни неодмінно мали б негативно відобразитися на податкових надходженнях місцевих бюджетів територіальних громад. Проте компенсатором потенційних втрат податкових надходжень сум єдиного податку для місцевих бюджетів стало підвищення верхньої межі річного доходу для ФОПів, які перебувають на III групі спрощеної системи оподаткування до 10 млрд грн, та обмеження щодо кількості осіб, які перебувають з ними у трудових відносинах. Пізніше верхню межу річного доходу для цієї категорії підприємців було взагалі скасовано до завершення воєнного стану в країні. Водночас таке нововведення супроводжувалося наданням можливості ФОПам III групи спрощеної системи оподаткування (крім суб'єкти господарювання, які здійснюють діяльність з організації, проведення азартних ігор, лотерей, обміну іноземної валюти, операції з підакцизними товарами та корисними копалинами, компанії фінансового сектору економіки, філії, представництва та підрозділи юридичних осіб – неплатників єдиного податку, а також нерезиденти) перейти на сплату двовідсоткового єдиного податку (замість 3 чи 5% отриманого доходу, як було до війни). ФОПи – платники податку на додану вартість після переходу на сплату єдиного податку за ставкою 2% звільнялися від нарахування та сплати ПДВ, їх реєстрація платником ПДВ і всі податкові обов'язки з нарахування та сплати ПДВ призупинені [61].

Такі зміни зумовили «перехід» підприємств – представників середнього та великого бізнесу, які до початку війни перебували на загальній системі оподаткування, на спрощену систему оподаткування, обліку та звітності. Зокрема у березні 2022 року, у перший місяць повномасштабної війни, коли тривали масовані атаки по всій лінії фронту, чисельність нових зареєстрованих

ФОПів в Україні становила 23716 осіб (лише на 8% менше, ніж у попередньому місяці). У квітні, в умовах невизначеності щодо подальшого розвитку подій на фронті, вона зменшилась у понад 10 разів, порівняно з відповідним періодом 2021 року і склала 2296 осіб. Проте, починаючи з травня і завершуючи груднем 2022 року, в країні реєструвались в середньому понад 22 тис. ФОПів [250]. Це дещо менше порівняно з відповідним періодом попереднього року (у травні-грудні 2021 року щомісяця реєструвалось понад 28 тис. нових ФОПів), але загалом відповідає тенденції попередніх років. Відтак, можна вважати, що запроваджені тимчасові зміни в функціонування спрощеної системи оподаткування мали позитивний ефект на зростання кількості платників єдиного податку до місцевих бюджетів територіальних громад у перший місяць війни, а успіхи ЗСУ на фронті – на кількість реєстрації ФОПів, починаючи з травня 2022 року.

Доречно відзначити і зміни в географії реєстрації ФОПів. Якщо до початку війни Львівська область займала четверте місце в п'ятірці регіонів – лідерів за реєстрацією ФОПів (поступаючись м. Києву, Харківській і Дніпропетровській областям та випереджаючи Київську область), то у березні вона була лідером, а починаючи з квітня 2022 року – займала другу позицію серед регіонів країни [175].

Пізніше, у квітні 2023 року було внесено зміни до Податкового кодексу України щодо об'єкта та бази оподаткування для платників єдиного податку IV групи спрощеної системи оподаткування. Зокрема було визначено, що площі земельних ділянок, що перебувають у консервації, забруднені вибухонебезпечними предметами або непридатні для використання у зв'язку з потенційною загрозою їх забруднення вибухонебезпечними предметами, не є об'єктом оподаткування єдиним податком для платників єдиного податку IV групи на період консервації або на період, коли земельні ділянки були забруднені вибухонебезпечними предметами, або на період, коли земельні ділянки були визнані потенційно забрудненими вибухонебезпечними предметами [187]. Відтак місцеві бюджети територіальних громад, території

яких тимчасово окуповані, або території, яких були під окупацією, недоотримують надходжень від єдиного податку від платників IV групи внаслідок негативного впливу війни. Це місцеві бюджети територіальних громад в Донецькій, Луганській, Запорізькій, Херсонській, Житомирській, Київській, Чернігівській, Одеській, Сумській, Харківській, Миколаївській, Дніпропетровській областях, м. Київ та АР Крим [172].

Плата за землю. З 1 березня 2022 року до 31 грудня року, наступного за роком, у якому буде припинено або скасовано воєнний стан, не нараховуватиметься та не сплачуватиметься плата за землю (земельний податок та орендна плата за земельні ділянки державної та комунальної власності) за земельні ділянки (земельні частки (паї), що розташовані на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, або на тимчасово окупованих територіях, а також за земельні ділянки (земельні частки (паї), визначені обласними військовими адміністраціями як засмічені вибухонебезпечними предметами та/або на яких наявні фортифікаційні споруди. Окрім того, за 2022 та 2023 податкові роки, не нараховуватиметься та не сплачуватиметься загальне мінімальне податкове зобов'язання за такі земельні ділянки [61].

Внаслідок повномасштабної воєнної агресії росії проти України майже 30% території України було заміновано. Лише на деокупованих територіях Херсонської та Миколаївської областей розмінуванню підлягає майже 7 тис. км² та 1,5 тис. км² відповідно. Загалом процес розмінування усіх територій України триватиме понад 5 років [43]. Відтак очікувати наповнення місцевих бюджетів надходженнями плати за землю у громадах, які зазнали російського воєнного вторгнення, в середньостроковій перспективі не доцільно.

Податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки (далі – податок на нерухомість). Аналогічна ситуація і з податком на нерухомість. Змінами до Податкового кодексу передбачено, що за 2021 та 2022 податкові роки податок на нерухомість не нараховуватиметься та не сплачуватиметься за об'єкти житлової та нежитлової нерухомості, що розташовані на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, або на тимчасово окупованих територіях, та

за об'єкти житлової нерухомості, що стала непридатною для проживання у зв'язку з повномасштабною воєнною агресією росії проти України [187].

Акциз на пальне. Після початку війни було встановлено нульову ставку акцизного податку з виробленого в Україні та з ввезеного на митну територію України пального (далі – акциз з пального). Відтак громади, на території яких розташовані автозаправні станції, втратили значну частину доходів, оскільки 13,44% обсягу надходжень акцизу з пального скеровувались до місцевих бюджетів територіальних громад. Проте вже наприкінці вересня 2022 року Президент України підписав закон, який частково повертає справляння акцизу з пального хоч і за нижчими ставками порівняно з довоєнним періодом (100 євро за 1000 літрів бензину та 100 євро за 1000 літрів дизелю проти довоєнних 213 євро за 1000 літрів бензину та 140 євро за 1000 л дизелю) [38]. Важливо є також і те, що Уряд залишив відрахування частини надходжень акцизу з пального до місцевих бюджетів територіальних громад.

Екологічний податок. Тимчасово, за 2022 податковий рік, не нараховується та не сплачується екологічний податок за об'єктами оподаткування, що розташовані на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, або на тимчасово окупованих територіях [66], який до війни відповідно до Бюджетного кодексу України в розмірі 55% повинен зараховуватися до спеціального фонду бюджету територіальних громад. Проте після початку війни було внесено зміни до Бюджетного кодексу України, згідно з якими органи місцевого самоврядування отримали право передавати кошти із спеціального фонду місцевого бюджету (крім власних надходжень бюджетних установ та міжбюджетних трансфертів) до загального фонду місцевого бюджету [63].

За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України [167], найбільші підприємства забруднювачі води, атмосферного повітря та ґрунтів розташовані саме у фронтових та прифронтових регіонах (Дніпропетровській, Донецькій та Запорізькій областях). Відтак місцеві бюджети частини громад цих регіонів недоотримують надходження із ще

одного джерела доходів, натомість інші громади, у віддалених від лінії фронту регіонах, на території яких розташовані великі підприємства – забруднювачі (наприклад, Добровірівська селищна громада Львівської області, Бурштинська міська громада Івано-Франківської області та ін.), отримали додатковий ресурс для загального фонду місцевого бюджету.

Доцільно вказати і на вплив на податкові надходження місцевих бюджетів нефіскальних регуляторних заходів (наявність земельного та трудового ресурсу в громаді, територіальна близькість до центрів економічного розвитку та великих автомагістралей, історично сформована структура економіки громади, інституційна спроможність органу місцевого самоврядування тощо).

Акциз на підакцизні товари (алкогольні і тютюнові вироби). Після початку війни і запровадження воєнного стану в Україні військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) отримали право самостійно або із залученням органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування запроваджувати з-поміж іншого заборону торгівлю алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі [64]. Така заборона була запровадження практично у всіх обласних центрах (спочатку повністю, а згодом на певний період доби). Загалом під час війни таку норму законодавства можна вважати виваженою з огляду на необхідність «тверезого» мислення громадян в критичних ситуаціях. Проте на економіку вона мала негативний вплив. По-перше, місцеві бюджети недоотримали надходження акцизного податку від продажу алкогольних виробів, які б могли отримати якби таких обмежень не було. А, по-друге, активізувався нелегальний ринок алкогольних напоїв. За даними аналітиків [182], у 2022 році офіційний продаж алкогольних напоїв зменшився від третини до двох третіх (залежно від категорії напоїв). Водночас обсяг нелегального ринку алкогольних напоїв становить понад третину загального обсягу ринку алкоголю, а щорічні втрати (недоотримані доходи) бюджетів від недоотримання акцизного податку перевищують 9 млрд грн.

Своєрідною компенсацією недоотриманих надходжень місцевими бюджетами територіальних громад від акцизного податку через обмеження продажу алкогольних напоїв можна вважати запровадження з 1 травня 2022 року (замість 1 січня 2023 року) норми щодо порядку зарахування до місцевих бюджетів 5% акцизного податку з роздрібного продажу тютюнових виробів, тютюну та промислових замінників тютюну, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, який сплачується їх імпортерами й виробниками [40].

Внаслідок запроваджених податкових змін, у 2022 році доходи місцевих бюджетів [сукупно] знизились лише на 6,9% порівняно з попереднім роком (з 608,5 млрд грн у 2021 році до 566,4 млрд грн у 2022 році) [50]. Доречно вказати, що у 2021 році простежувалось зростання доходів місцевих бюджетів в усіх регіонах країни після спричиненого поширенням COVID-19 спаду в 2019-2020 роках. Головним чинником зменшення доходів місцевих бюджетів було скорочення у 2022 році офіційних трансфертів від органів державного управління на 35,7% порівняно з попереднім роком. Найбільше урізання коштів у складі офіційних трансфертів було за розвитковими напрямками, зокрема в розрізі:

- субвенції на фінансове забезпечення будівництва, реконструкції, ремонту та утримання автомобільних доріг загального користування місцевого значення, частка якої у 2021 році становила 14,3% загальної суми усіх коштів субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам. Обсяг виділених коштів знизився у 3,5 рази (з 25,8 млрд грн у 2021 році до 7,4 млрд грн у 2022 році);
- субвенції на реалізацію інфраструктурних проєктів та розвиток об'єктів соціально-культурної сфери, питома вага якої у 2021 році становила 4,5% загальної суми усіх коштів субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам територіальних громад. У 2021 році за цією субвенцією місцевим бюджетам було перераховано 8,1 млрд грн, у 2022 році кошти на вказані цілі не виділялись [50].

Водночас вжиті заходи податкового регулювання в умовах воєнного

стану дозволили місцевим бюджетам не лише не втратити податкові надходження, але й наростити їх (рис. 4.16). У 2022 році податкові надходження місцевих бюджетів сукупно зросли на 13,5% порівняно з попереднім роком і становили 393,5 млрд грн.

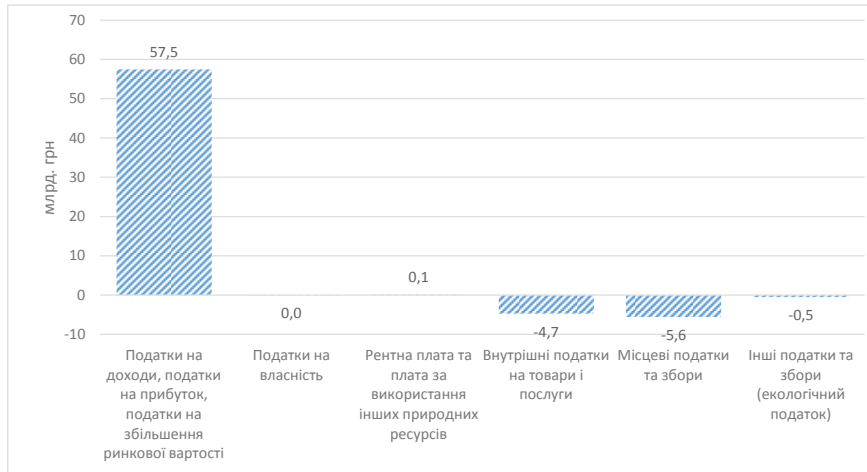

Рис. 4.16. Збільшення/зменшення податкових надходжень місцевих бюджетів територіальних громад у 2022 році порівняно з 2021 роком у розрізі груп податків та зборів

Джерело: складено автором на основі даних [50]

Драйвером зростання став ПДФО, надходження до місцевих бюджетів за яким зросли на 28,3% порівняно з попереднім роком, і склали 272,2 млрд грн. Головним чином, це відбулось через збільшення відповідно до закону «Про Державний бюджет України на 2022 рік» у 2022 році на 4% частки відрахування до загального фонду бюджетів сільських, селищних, міських територіальних громад (крім міст Києва та Севастополя) ПДФО, а також внаслідок зростання кількості військовослужбовців та збільшення сум грошових винагород та інших виплат, одержуваних військовослужбовцями та особами рядового і начальницького складу після початку повномасштабної війни росії проти України 24 лютого 2023 року, з яких сплачується ПДФО [50]. Зокрема кількість військовослужбовців наприкінці лютого 2022 року сягала майже 700 тис. осіб (у той час, як до війни їх кількість становила 250 тис. осіб),

а обсяг видатків на їх утримання лише на сім місяців 2022 року склали 520 млрд грн [186]. Відтак саме податок на доходи фізичних осіб з грошового забезпечення, грошових винагород та інших виплат, одержаних військовослужбовцями та особами рядового і начальницького складу, що сплачується податковими агентами (далі – ПДФО з військовослужбовців), став «рятівним колом» для наповнення багатьох місцевих бюджетів (рис. 4.17).

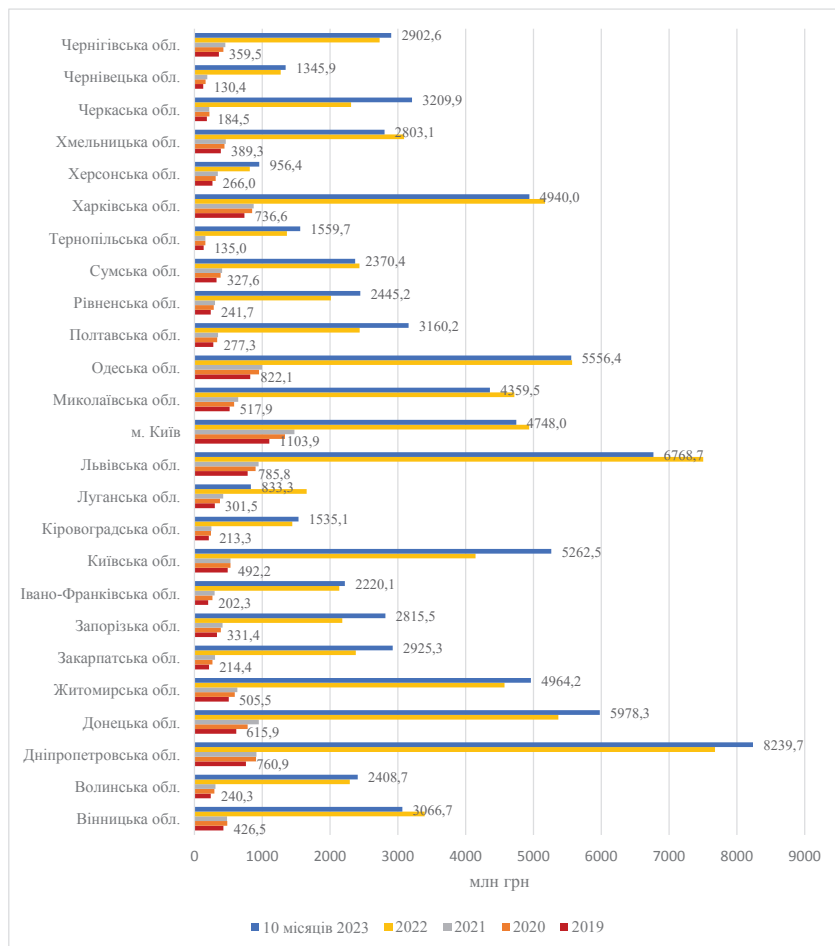

Рис. 4.17. Динаміка надходжень ПДФО з військовослужбовців до місцевих бюджетів територіальних громад

Джерело: складено автором на основі даних [50]

Проте далеко не всі місцеві бюджети отримали таке вагоме джерело доходів. Надходження від ПДФО з військовослужбовців отримали лише бюджети тих територіальних громад, в яких зареєстровані військові частини або навчальні центри.

Найбільше зростання надходжень від ПДФО з військовослужбовців до місцевих бюджетів у 2022 році, порівняно з 2021 роком, відбулось у Черкаській (у 10,6 рази), Дніпропетровській (у 8,4 рази), Тернопільській (у 8,4 рази), Львівській (у 7,9 рази), Київській (у 7,8 рази), Закарпатській (у 7,8 рази), Волинській (у 7,4 рази), Миколаївській (у 7,3 рази), Житомирській (у 7,2 рази) та Івано-Франківській (у 7,2 рази) областях.

На вагому роль ПДФО з військовослужбовців в наповненні місцевих бюджетів свідчить його частка ПДФО з військовослужбовців в загальній сумі податкових надходжень місцевих бюджетів (рис. 4.18).

Зокрема для місцевих бюджетів окремих фронтових та прифронтових (Луганської, Миколаївської, Донецької, Житомирської, Чернігівської, Сумської областей) та деяких тилових регіонів (Волинська, Закарпатська, Львівська області) питома вага ПДФО з військовослужбовців в загальній сумі податкових надходжень місцевих бюджетів у 2022 році перевищувала чверть усіх податкових надходжень. Водночас, слід зазначити, що частину коштів, отриманих від ПДФО з військовослужбовців, органи місцевого самоврядування передавали на потреби ЗСУ та формувань територіальної оборони у вигляді субвенцій.

Внаслідок збільшення частки відрахування ПДФО до місцевих бюджетів та зростання надходження від ПДФО з військовослужбовців у 2022 році відбулося загальне зростання доходів місцевих бюджетів практично у всіх регіонах країни (окрім, Запорізької, Херсонської та Луганської областей). А релокація бізнесу та міграція населення з регіонів, які зазнали російської окупації, стали додатковим фактором зростання надходжень до місцевих бюджетів приймаючих регіонів (особливо Західного макрорегіону України).

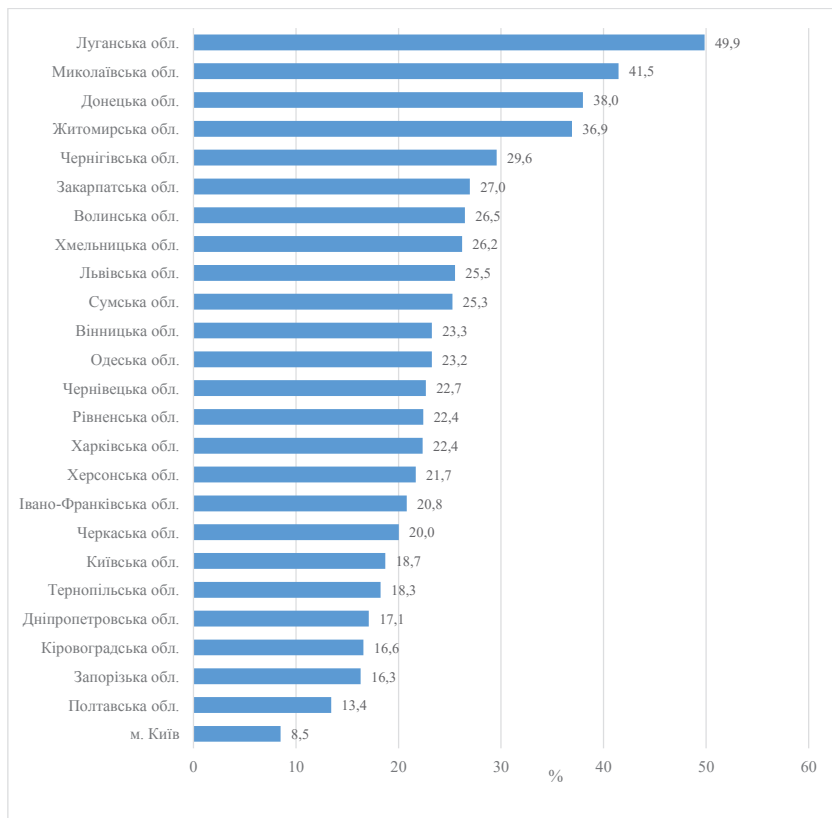

Рис. 4.18. Часка ПДФО з військовослужбовців в загальній сумі податкових надходжень місцевих бюджетів територіальних громад у 2022 році, %

Джерело: складено автором на основі даних [50]

Проте встановлена на законодавчому рівні пріоритетність (а де-факто – «обмеження») на використання бюджетних коштів під час воєнного стану [188] з одночасним зростанням доходів місцевих бюджетів (зумовлених надходженнями від ПДФО з військовослужбовців) зумовили неадекватне – з позиції громадськості – використання коштів органами місцевого самоврядування окремих тилових та віддалених від бойових дій територіальних

громадах, на кшталт, будівництво стадіону, перекладання бруківки без особливої потреби і т.п. Такі дії ОМС викликали масове обурення серед громадськості і стали тригером перегляду на законодавчому рівні порядку міжбюджетного розподілу ПДФО з військовослужбовців. Відтак у листопаді 2023 року були внесені зміни до Бюджетного кодексу України [60], відповідно до яких з 1 жовтня 2023 року до 31 грудня року, в якому буде завершено воєнний стан, ПДФО з військовослужбовців буде зараховуватися в повному обсязі до спеціального фонду Державного бюджету України, а «додаткові» 4% відрахування від загальної суми ПДФО, які надходитимуть до загального фонду бюджетів сільських, селищних, міських територіальних громад, повинні спрямовуватись на проведення розрахунків за електричну та теплову енергію, водопостачання, водовідведення, природний газ, інші енергоносії, що використовуються у процесі виробництва теплової енергії або іншого виду енергії, на підтримку підприємств з виробництва, транспортування, постачання теплової енергії, централізованого постачання холодної води та водовідведення.

Водночас надходження рентної плати за користування надрами загальнодержавного значення, які у 2022 році забезпечили місцевим бюджетам 81,4% усіх надходжень рентної плати, стали визначальним елементом зростання надходжень від рентної плати місцевих бюджетів (у 2022 році зросли на 0,1% порівняно з попереднім роком). Чинником такого зростання стали зміни в механізмі справляння рентної плати, запроваджені у 2021 році, які почали діяти з січня 2022 року (до початку війни).

Зменшення надходжень місцевих податків і зборів зумовлене падінням надходжень податку на майно у 2022 році на 14,8% порівняно з 2021 роком (з 43,2 млрд грн у 2021 році до 36,8 млрд грн у 2022 році). Зниження спостерігалось в розрізі усіх складових податку на майно. Зокрема найбільше місцеві бюджети територіальних громад втратили надходжень від плати за землю, які зменшились на 16,2% (або на 5,7 млрд грн) порівняно з 2021 роком. На 9,0% (або на 0,7 млрд грн) порівняно з 2021 роком знизились надходження і

податку на нерухоме майно, відмінне від земельного податку. І більш, ніж на третину (або на 0,1 млрд грн) у 2022 році зменшились надходження до місцевих бюджетів транспортного податку [50].

Водночас в 10 регіонах у 2022 році надходження від податку на майно до місцевих бюджетів зросли, порівняно з попереднім роком. Зокрема місцеві бюджети Львівської області у 2022 році отримали на 13,7% більше надходжень податку на майно, порівняно з 2021 роком, Дніпропетровської – на 10,3%, Чернівецької – на 7,7%, Вінницької – на 7,0%, Волинської – на 5,7%, Тернопільської – на 5,3%, Кіровоградської – на 4,4%, Рівненської – на 4,3%, Черкаської – на 2,4%, Полтавської – на 0,2% [50].

У складі місцевих податків і зборів найбільша частка надходжень у 2022 році, як і в попередньому році, припадала на єдиний податок (56,0% усіх надходжень місцевих податків і зборів). Загалом надходження єдиного податку до місцевих бюджетів у 2022 році в результаті запроваджених податкових «пом'якшень» зросли на 2% порівняно з 2021 роком і становили 47,2 млрд грн. Проте війна внесла свої корективи в динаміку надходжень єдиного податку з огляду на наближеність регіонів до лінії фронту (табл. 4.5).

Запроваджені після початку війни податкові зміни дозволили органам місцевого самоврядування громад, розташованих в регіонах віддалених від лінії ведення воєнних дій, не лише не втратити надходження від єдиного податку, але й наростити їх. Факторами, які цьому сприяли, були перехід підприємств на спрощену систему оподаткування та продовження ФОПами I та II груп сплати єдиного податку, незважаючи можливість не здійснювати цих платежів під час дії воєнного стану. Натомість в наближених до лінії зіткнення регіонах і тих, які зазнали ворожої окупації, ситуація була протилежною.

Водночас перехід підприємств на спрощену систему оподаткування та руйнація виробничих потужностей на півдні та сході України спричинили до зниження надходжень податку на прибуток підприємств до державного бюджету у 2022 році на 20,8% порівняно з попереднім роком. Вони склали 117,0 млрд грн (у 2021 році – 147,8 млрд грн) [50].

Таблиця 4.5

Регіональний зріз надходження єдиного податку до місцевих бюджетів
у 2021-2022 роках, млн. грн

Регіон	2021 р.	2022 р.	Зміна у 2022 році, порівняно з 2021 роком	
			млн грн	%
Львівська обл.	3188,7	3835,4	646,8	120,3
м. Київ	9823,6	11236,2	1412,6	114,4
Волинська обл.	744,9	837,1	92,1	112,4
Хмельницька обл.	1133,5	1238,3	104,8	109,2
Чернівецька обл.	588,9	643,0	54,1	109,2
Івано-Франківська обл.	949,9	1036,7	86,8	109,1
Полтавська обл.	1542,3	1674,3	132,0	108,6
Тернопільська обл.	842,5	908,9	66,4	107,9
Кіровоградська обл.	894,5	962,9	68,4	107,7
Київська обл.	2955,0	3173,1	218,1	107,4
Дніпропетровська обл.	3664,7	3926,1	261,3	107,1
Закарпатська обл.	805,2	858,3	53,2	106,6
Вінницька обл.	1558,3	1647,4	89,1	105,7
Рівненська обл.	862,8	886,6	23,8	102,8
Черкаська обл.	1361,0	1391,7	30,7	102,3
Житомирська обл.	1080,9	1082,1	1,2	100,1
Одеська обл.	2831,7	2784,3	-47,4	98,3
Сумська обл.	942,0	906,3	-35,7	96,2
Миколаївська обл.	1055,3	969,2	-86,1	91,8
Чернігівська обл.	990,5	908,4	-82,1	91,7
Харківська обл.	4096,3	3598,1	-498,2	87,8
Запорізька обл.	1819,2	1383,8	-435,3	76,1
Донецька обл.	1174,6	702,3	-472,4	59,8
Херсонська обл.	887,3	440,7	-446,7	49,7
Луганська обл.	488,7	195,0	-293,7	39,9

Джерело: складено автором на основі [50]

Запроваджені після початку війни податкові зміни та руйнування агресором паливно-енергетичної інфраструктури України спричинили до зменшення надходжень відрахувань від акцизного податку до місцевих бюджетів. За підсумками 2022 року вони знизились на 26,5% порівняно з попереднім роком. Суттєво зменшились надходження від акцизу на пальне. У 2022 році вони впали на 19,4% (або на 4,1 млрд грн) порівняно з 2021 роком. Водночас надходження від акцизу на алкогольну і тютюнову продукцію до місцевих бюджетів зросли на 24,6% порівняно з попереднім роком [50], незважаючи на значну «тінізацію» ринку алкогольних і тютюнових виробів. Таке зростання було обумовлене відсутністю або значно слабшими обмеженнями на продаж алкогольної продукції у громадах поблизу великих міст (обласних центрів), в яких обмеження були суворі і тривалі (наприклад, у Львові обмеження на продаж алкоголю тривали до червня 2022 року).

В короткостроковій перспективі з високою ймовірністю очікувати зростання податкових надходжень до місцевих бюджетів, порівняно з 2022-2023 роками, не слід. Головною причиною є зарахування ПДФО з військовослужбовців до державного бюджету. Проте, на нашу думку, не слід і очікувати падіння податкових надходжень до місцевих бюджетів, зокрема бюджетів територіальних громад, нижче рівня довоєнного 2021 року. Підставами такої гіпотези є податкові зміни, які були здійснені в 2023 році, і які мають позитивний вплив на податкові надходження до місцевих бюджетів. Зокрема [41]:

- збільшення на 20% специфічних ставок акцизного податку та мінімального акцизного податкового зобов'язання зі сплати акцизного податку з тютюнових виробів;

- збільшення ставки акцизного податку на рідини, що використовуються в електронних сигаретах, у понад 3,3 рази, порівняно з чинними у 2022 році;

- власники та користувачі сільськогосподарських земельних ділянок повинні сплачувати мінімальне податкове зобов'язання (МПЗ) за підсумками 2022 року. Це позитивно вплине на формування надходжень місцевих бюджетів

від плати за землю, окрім бюджетів тих територіальних громад, які розташовані на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, або на тимчасово окупованих територіях, територіях засмічених вибухонебезпечними предметами чи на яких розміщені фортифікаційні споруди;

– зростання розміру прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати, на основі яких обчислюється ставка єдиного податку для ФОПів I та II груп спрощеної системи оподаткування відповідно. З 1 січня 2023 року прожитковий мінімум для однієї працездатної особи становитиме 2589 грн на місяць, мінімальна заробітна плата – 6700 грн, а з 1 січня 2024 року – 3028 грн та 7100 грн відповідно;

– збільшились граничні обсяги річного доходу для ФОПів I – III груп спрощеної системи оподаткування, оскільки вони розраховуються, виходячи з розміру мінімальної заробітної плати (а вона зросла з 1 січня 2023 року і з 1 січня 2024 року);

– скасування з серпня 2023 року ставки єдиного податку у розмірі 2% отриманого доходу для ФОПів III групи спрощеної системи оподаткування з автоматичним переведенням на їх попереднюдніочу – 5% або 3%.

Відтак зростання податкових надходжень до місцевих бюджетів у віддалених від лінії фронту регіонах, які мали місце у 2022 році і зберігали тенденцію у 2023 році, у короткостроковій перспективі очікувати не варто. У прифронтових регіонах та регіонах з тимчасово окупованими територіями відновлення економічної активності, а отже формування податкових надходжень місцевих бюджетів залежатиме від успіхів ЗСУ та площі деокупації територій. Підтвердження такої гіпотези є опитування НБУ про ділові очікування підприємств в наступні 12 місяців, проведені в III кварталі 2023 року [174]. Незважаючи на те, що воєнні дії та їх наслідки, зокрема брак кваліфікованих працівників, залишаються домінуючим чинником стримування розвитку бізнесу, підприємці послабили свої негативні очікування щодо недостатнього попиту на вироблену продукцію та високі ціни на сировину і матеріали у наступні 12 місяців.

Отже, запроваджені у 2022 році податкові зміни були скеровані на підтримку функціонування економіки в умовах повномасштабного воєнного вторгнення росії. Вони характеризувались послабленням податкового навантаження на бізнес. Окремі з них зумовлювали падіння податкових надходжень місцевих бюджетів. Серед них – надходження майнового податку (плати за землю, податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, транспортного податку), акцизного податку з пального. Проте за рахунок зростання обсягів податкових надходжень від податку з доходів фізичних осіб (зокрема податку на доходи фізичних осіб з грошового забезпечення, грошових винагород та інших виплат, одержаних військовослужбовцями та особами рядового і начальницького складу, що сплачується податковими агентами), єдиного податку, акцизного податку з алкогольних і тютюнових виробів у загальному підсумку відбулось зростання податкових надходжень місцевих бюджетів на 13,5% порівняно з попереднім, довоєнним роком.

Водночас війна спричинила до руйнації виробничих та енергетичних потужностей та релокації підприємств із східних та південних регіонів країни до центральних та західних. Це зумовило регіональний дисбаланс наповнення місцевих бюджетів податковими надходженнями, порівняно з довоєнним періодом. На фоні загального зростання податкових надходжень місцевих бюджетів у регіонах, частини яких перебували/перебувають під воєнною окупацією росії (Запорізькій, Харківській, Херсонській, Донецькій, Луганській областях), відбулося їх падіння.

У короткостроковій перспективі, зокрема у 2024 році, з високою ймовірністю може відбутися зменшення податкових надходжень до місцевих бюджетів з огляду на міжбюджетний перерозподіл зарахування ПДФО з військовослужбовців (а саме – його зарахування до державного бюджету у повному обсязі). Проте збільшення розміру мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму, зростання ставки акцизного податку з тютюнових виробів, відновлення справляння акцизного податку з пального, скасування податкових «послаблень» для платників єдиного податку III групи виступають

стримуючими чинниками надмірного падіння податкових надходжень місцевих бюджетів, особливо територіальних громад у віддалених від лінії фронту регіонах. Водночас тривале продовження воєнних дій може негативно відобразитися на наповненні місцевих бюджетів у регіонах, де проходить лінія зіткнення. Поруч з тим, успіхи ЗСУ позитивно впливають на ділові очікування підприємств, а відтак активізацію ділової активності та наповнення дохідної частини місцевих бюджетів.

Загалом можна стверджувати, що запроваджені податкові зміни після початку повномасштабної війни росії проти України та їх подальший перегляд, позитивно вплинули на формування доходів місцевих бюджетів і забезпечили підтримку життєдіяльності територіальних громад в умовах воєнного стану.

4.3. Пріоритетні напрями видатків місцевих бюджетів в умовах війни в контексті забезпечення соціально-економічного розвитку територіальних громад

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну стало найбільшим випробуванням для розвитку територіальних громад та місцевого самоврядування. У 2022 році ця система перебувала на етапі свого становлення, адже реформа адміністративно-територіального устрою та децентралізація, що відбувалися паралельно впродовж 2014-2020 рр., лише завершилися. Хоча протягом цього періоду територіальні громади стикнулися з низкою значних за масштабами та характером криз (зокрема, пандемією), війна спричинила нові, складніші, виклики: масове вимушене переміщення населення, перехід до постійної підтримки ЗСУ, безпекову кризу на всій території України, логістичну та енергетичну кризи тощо.

Війна результувалася погіршенням стану фіскального середовища підприємницької активності у територіальних громадах. По-перше, суттєвих змін зазнала податкова політика на усіх рівнях управління (п. 4.2). По-друге, органи місцевого самоврядування на сучасному етапі змушені не лише виконувати покладені на них функції, а й взяли на себе невластиві досі функції по розміщенню внутрішньо переміщених осіб та їх підтримці, покращенню безпекової ситуації на своїй території, фінансовій підтримці ЗСУ, військовослужбовців-жителів громади та їх сімей тощо. Питання безпеки та захисту населення, забезпечення їх нагальних потреб у складних непередбачуваних умовах стали ключовими, не нівелювавши, при цьому, інтересу місцевого самоврядування до підтримки місцевого бізнесу, залучення нових підприємств на свою територію, налагодження взаємодії з суб'єктами господарювання для збереження економічної резильєнтності на локальному рівні.

Вплив на видаткову політику органів місцевого самоврядування у періоді

2022-2023 рр. мали передовсім наслідки війни, як прямі, так і опосередковані. Згідно з результатами оцінювання збитків та потреб в Україні за лютий 2022 року – лютий 2023 року, проведеного за участі Світового Банку, Кабінету Міністрів України, ЄС та ООН [429], збитки (що визначені як прямі витрати на заміну пошкодженого і знищеного майна) за рік війни в Україні сягнули 135 млрд дол. США, а втрати (розраховані як недоотримані вигоди у грошовому вираженні, зумовлені змінами в економічних потоках внаслідок війни) – 290 млрд дол. США, тобто більше у понад два рази. Акцентуючи на сферах, які зазнали збитків, прослідковуються два тренди: найбільше зафіксовано пошкодження об'єктів соціальної сфери (59 968,4 млн дол. США)) та інфраструктури (41 993,3 млн дол. США), натомість найбільші обсяги втрачених майбутніх вигод – у реальному секторі економіки (124 089,0 млн дол. США) (рис. 4.19).

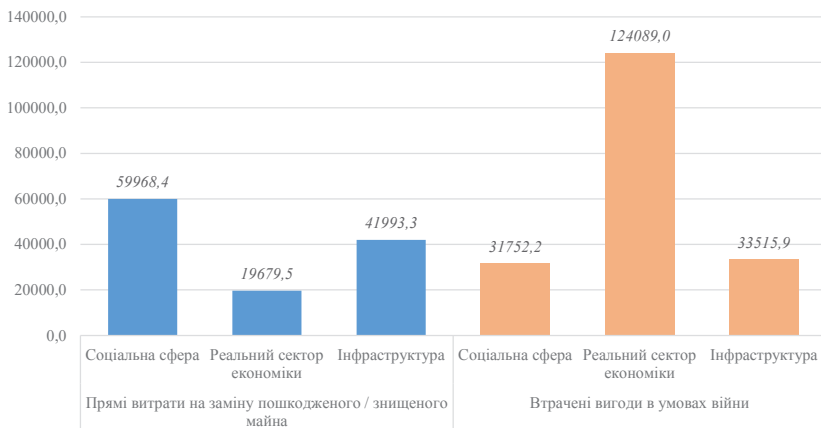

Рис. 4.19. Прямі втрати і втрачені вигоди в умовах року війни в Україні, лютий 2022 – лютий 2023 рр., млн дол. США

Джерело: складено автором на основі даних [429]

Такі результати свідчать не лише про додаткове навантаження на місцеві бюджети у контексті відновлення об'єктів критичної інфраструктури та будівель комунальних закладів, а й про значні втрати податкових надходжень

від руйнувань у реальному секторі економіки (19 679,5 млн дол. США) та втрачені майбутні доходи від сплати до місцевих бюджетів платежів за результатами діяльності суб'єктів господарювання (124 089,0 млн дол. США), що, імовірно, матиме наслідком погіршення стійкості місцевих бюджетів у довгостроковому періоді через переміщення підприємств, припинення господарської діяльності, скорочення обсягів виробництва, руйнування логістичних ланцюгів тощо.

Аналіз виконання місцевих бюджетів України впродовж 2021-2023 рр. (рис. 4.20) дає змогу констатувати падіння обсягів податкових надходжень одразу після початку війни у 2022 р. (у березні-квітні) і поступове покращення ситуації у наступні місяці та у січні-жовтні 2023 р. Збільшення обсягів податкових надходжень до місцевих бюджетів після травня 2022 року зумовлене зростанням надходжень ПДФО з доходів військовослужбовців, а їх падіння у листопаді 2023 р. – вилученням надходжень від справляння цього податку до державного бюджету.

Порівняння обсягів помісячних доходів від акумулювання податків до місцевих бюджетів у жовтні (41518,7 млн грн) та листопаді (25833,8 млн грн) 2023 р. дозволяє зрозуміти роль надходжень від справляння ПДФО з доходів військовослужбовців у забезпеченні фінансової спроможності адміністративно-територіальних формувань в Україні в умовах війни (відбулося зниження доходів місцевих бюджетів в 1,6 рази), а також констатувати падіння надходжень від справляння інших податків, що є джерелами доходів місцевих бюджетів.

Ще однією тенденцією, яка прослідковується у 2022-2023 рр., є зниження обсягів міжбюджетних трансфертів з державного бюджету. Хоча у 2023 р. спостерігається «повернення» значення цього показника до рівня довоєнного 2021 р., однак це результат зміни підходу до надання міжбюджетних трансфертів, який передбачає орієнтування на фінансову підтримку територіальних громад і регіонів, які постраждали в умовах війни, та ліквідацію наслідків збройного конфлікту, а не реалізацію розвиткових проєктів (як це

відбувалося впродовж 2016-2021 рр.).

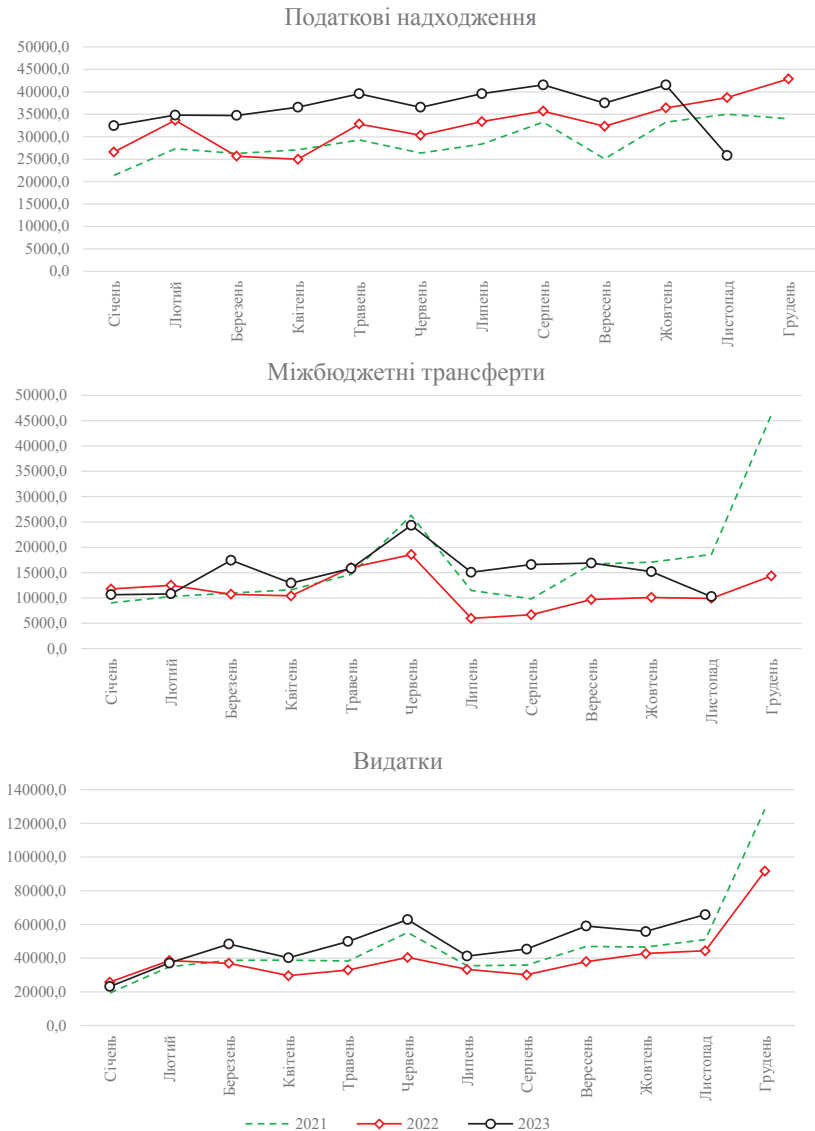

Рис. 4.20. Динаміка помісячних доходів, міжбюджетних трансфертів та видатків місцевих бюджетів України, 2021-2023 рр., млн грн.

Джерело: складено автором на основі даних [364]

Зміна дохідної частини місцевих бюджетів, очевидно, стала однією з основних причин зміни підходу до здійснення видаткової політики на локальному рівні. Зменшення обсягів видатків місцевих бюджетів у 2022 р. (85,0% обсягу попереднього року) та покращення ситуації у 2023 р. (109,3% обсягу попереднього року) корелює з динамікою обсягів податкових надходжень та міжбюджетних трансфертів в складі місцевих бюджетів.

Водночас зміна підходу до видаткової політики на локальному рівні зумовлена не лише скороченням обсягів фінансових ресурсів у розпорядженні органів місцевого самоврядування, а умовами війни – новими видатковими повноваженнями та політикою держави.

До ключових пріоритетів у бюджетній сфері у період 2022 р. – дотепер віднесено: забезпечення потреб сектору оборони та безпеки життєдіяльності населення, утримання на довоєнному рівні соціальних стандартів, забезпечення надання гарантованих державою соціальних послуг, підтримка вимушено переміщеного населення, формування фіскального середовища для розвитку бізнесу в умовах нестабільності та постійної воєнної загрози. Крім того, в означених умовах бюджетна система України стикнулася з новими викликами: потребою зміни дизайну формування та реалізації бюджетної політики, забезпечення гнучкості і коригування бюджетних показників; безпрецедентним зростанням дефіциту державного бюджету (19% від прогнозованого ВВП у 2022 р.), що вимагало задіяння грантових і кредитних інструментів наповнення бюджетів усіх рівнів; спрямуванням на сектор безпеки та оборони значних обсягів видатків з державного бюджету, підключення до підтримки ЗСУ місцевих бюджетів; вимушеного маневрування між трьома напрямками видатків: безпекою і обороною; соціальною сферою; підтримкою бізнесу [44].

З огляду на критично відмінні умови існування і розвитку місцевих бюджетів у 2022 році, як відповідь на воєнну загрозу на рівні Кабінету Міністрів України, міністерств та відомств було прийнято низку законодавчих та нормативно-правових актів, що змінили умови здійснення видатків на локальному рівні.

По-перше, з метою оперативного й ефективного прийняття управлінських рішень в кризових умовах *спрощено бюджетні процедури на місцевому рівні, розширено повноваження місцевого самоврядування, а також призупинено перевірки Державною аудиторською службою виконання місцевих бюджетів* шляхом прийняття Постанови КМУ «Деякі питання формування та виконання місцевих бюджетів у період воєнного стану» №252 від 11 березня 2022 року, зокрема визначено: умови здійснення бюджетних повноважень органами місцевого самоврядування, їх виконавчими органами, місцевими державними адміністраціями, військово-цивільними адміністраціями; заходи з мобілізації додаткових фінансових ресурсів до місцевих бюджетів; передачі коштів з місцевого бюджету на потреби ЗСУ і забезпечення заходів правового режиму воєнного стану.

У контексті розширення видаткових повноважень з прийняттям Наказу Міністерства фінансів України «Про внесення змін до Типової програмної класифікації видатків та кредитування місцевого бюджету» до видатків місцевих бюджетів віднесено видатки, пов'язані з наданням підтримки ВПО та евакуйованим особам [199]. Крім того, шляхом прийняття постанови Кабінету Міністрів України №693 від 17 червня 2022 року передбачене право управління коштами місцевих бюджетів без оприлюднення відповідних актів [198].

По-друге, *врегульовано порядок фінансового забезпечення діяльності органів управління на місцевому рівні в умовах воєнного стану* [203].

По-третє, з прийняттям Закону України «Про внесення змін до розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України та інших законодавчих актів України» №2134-IX від 15 березня 2022 року [66] в умовах воєнного стану не застосовується стаття 55 Бюджетного Кодексу України щодо проведення захищених видатків. *Пріоритетність здійснення видатків* врегульована постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку виконання повноважень Державною казначейською службою в особливому режимі в умовах воєнного стану» № 590 від 9 червня 2021 року [188], відповідно до якої видатки на національну безпеку та оборону і на

здійснення заходів правового режиму воєнного стану віднесено до видатків першої черги; видатки, віднесені у мирний період до захищених, - видатків другої черги; фінансування капітальних видатків передбачено в останньому порядку і де-факто здійснювалося за умови доведення їх нагальності. Таким чином з початку війни було забезпечено ліквідність єдиного казначейського рахунку [94].

На увагу заслуговує факт постійного внесення змін до Постанови КМУ №590: впродовж 2022 року – 20 разів, 2023 року – 8 разів, що обумовлено неспроможністю спрогнозувати ситуацію навіть у короткостроковому періоді та зміною потреб органів управління. Зокрема, в цьому контексті неодноразово розширено перелік бюджетних видатків другої черги внаслідок віднесення до цього переліку придбання і встановлення джерел резервного живлення, роботи і послуги з будівництва, реконструкції, ремонту та утримання інфраструктури у сфері дорожнього господарства, придбання спеціалізованої техніки для комунальних підприємств, будівництво/придбання житла для внутрішньо переміщених осіб тощо [245].

Крім того, Законом України «Про внесення змін до розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України та інших законодавчих актів України» №2134-IX від 15 березня 2022 року [66] *скасовано вимогу Бюджетного Кодексу України щодо передачі коштів між загальним та спеціальним фондами бюджету в межах бюджетних призначень шляхом прийняття рішення про місцевий бюджет чи внесення змін до нього.*

Аналізуючи динаміку видатків місцевих бюджетів України за економічною класифікацією, чітко прослідковується вплив обмежень, зумовлених прийняттям постанови КМУ № 590 (рис. 4.21), зокрема щодо капітальних видатків. У 2022 р. їх обсяг становив 50 577,9 млн грн, що більше ніж удвічі менше суми капітальних видатків довоєнного 2021 р. (122 518,8 млн грн). Впродовж січня-листопада 2023 р. обсяг капітальних видатків зріс у 2 рази порівняно з попереднім роком і практично досяг значення 2021 р., що зумовлено передовсім послабленням обмежень, визначених Постановою

Кабінету Міністрів України № 590.

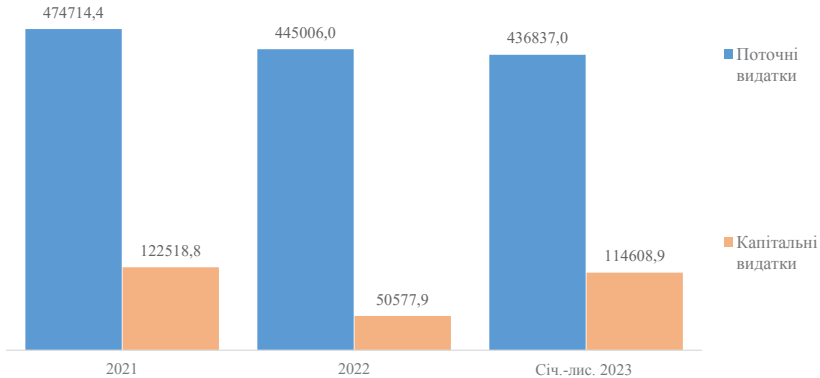

Рис. 4.21. Динаміка видатків місцевих бюджетів України за економічною класифікацією, 2021- січень-листопад 2023 рр., млн грн

Джерело: складено автором на основі даних [364]

У контексті аналізу динаміки видатків місцевих бюджетів за економічною класифікацією у регіональному розрізі виявлено деякі тенденції (табл. 4.6).

1. Відсутні значні коливання обсягів поточних видатків у 2022-2023 рр., що свідчить про стабільне виконання органами місцевого самоврядування власних та делегованих повноважень: темп приросту поточних видатків у 2022 р. порівняно з 2021 р. в середньому по Україні становить 93,0%, у 2023 р. до 2022 р. – 97,1%.

2. Чітко простежується збільшення обсягів поточних видатків у порівняно безпечних регіонах та їх зменшення у прифронтових областях. У місцевих бюджетах 11-ти областей спостерігалось збільшення обсягів поточних видатків; серед таких регіонів – області Заходу України (Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Волинська, Рівненська), а також Житомирська, Вінницька, Київська, Черкаська, Полтавська та Дніпропетровська, тобто регіони, куди спостерігалось переміщення ВПО.

Таблиця 4.6

Динаміка видатків місцевих бюджетів України за економічною класифікацією у регіональному розрізі,
2021– січень-листопад 2023 рр.

Області	Поточні видатки				Капітальні видатки				(млн грн)			
	2021	2022	Темп приросту, 2022/2021, %	Січень- листопад 2023	Темп приросту, 2023 (I міс.) / 2022, %	2021	2022	Темп приросту, 2022/2021, %	Січень- листопад 2023	Темп приросту, 2023 (I міс.) / 2022, %	Темп приросту, 2023 (I міс.) / 2021, %	Темп приросту, 2023 (I міс.) / 2021, %
Львівська	28423,1	30328,9	106,7	32495,4	107,1	114,3	7321,3	4719,5	64,5	9116,6	193,2	124,5
Закарпатська	12442,9	13743,1	110,4	14111,5	102,7	113,4	2545,3	1711,1	67,2	2651,7	155,0	104,2
Івано-Франківська	13797,8	15508,2	112,4	15139,5	97,6	109,7	2979,5	1188,0	39,9	2612,2	219,9	87,7
Волинська	11525,0	11810,0	102,5	12338,2	106,2	108,8	2390,8	845,6	35,4	2432,7	287,7	101,8
Житомирська	13640,1	13548,7	99,3	14625,6	107,3	107,2	2677,1	1280,9	47,8	4545,4	354,9	169,8
Черкаська	13807,1	13363,2	102,1	14008,0	104,8	107,0	2810,7	1736,9	61,8	3495,9	201,3	124,4
Рівненська	13466,4	13881,7	103,1	14206,2	102,3	105,5	2180,6	971,2	44,5	2061,0	212,2	94,5
Вінницька	16995,3	17490,5	102,9	17893,5	102,3	105,3	3885,2	1926,3	49,6	4781,9	248,2	123,1
Полтавська	19462,5	20478,3	105,2	19777,0	96,6	101,6	4480,5	2853,3	63,7	4623,7	162,0	103,2
Київська	25025,6	24869,8	99,4	25353,6	101,9	101,3	7282,5	3365,0	46,2	9393,1	279,1	129,0
Дніпропетровська	44081,3	43956,6	99,7	44349,3	100,9	100,6	15893,5	7106,8	44,7	14529,6	204,4	91,4
Чернівецька	9014,0	9157,4	101,6	8933,2	97,6	99,1	1623,9	821,5	50,6	1919,9	233,7	118,2
Хмельницька	15334,7	14476,9	94,4	14882,1	102,8	97,0	2250,5	877,8	39,0	3342,8	380,8	148,5
Сумська	12428,3	11602,0	93,4	11985,4	103,3	96,4	1749,4	819,2	46,8	2506,5	306,0	143,3
Одеська	26326,6	25922,5	98,5	25277,1	97,5	96,0	8065,5	2176,2	27,0	6694,9	307,6	83,0
Кіровоградська	11892,6	11280,1	94,8	11322,6	100,4	95,2	1550,0	515,8	33,1	1830,3	356,2	118,1
Тернопільська	11898,7	11454,6	96,3	11302,4	98,7	95,0	1494,2	651,7	43,6	1567,7	240,6	104,9
Чернігівська	11696,8	10713,2	91,6	11009,0	102,8	94,1	1661,1	1119,3	67,4	2652,0	236,9	159,7
Миколаївська	12944,1	11854,6	91,6	12162,5	102,6	94,0	2308,0	1307,0	56,6	3407,7	260,7	147,6
м. Київ	48166,6	49173,1	102,1	45213,2	91,9	93,9	21281,2	10422,2	49,0	16269,9	156,1	76,5
Харківська	36243,4	27691,5	76,4	25601,6	92,5	70,6	9294,6	1763,8	19,0	6692,1	379,4	72,0
Запорізька	21234,3	17760,1	83,6	14860,6	83,7	70,0	3785,4	962,1	25,4	2062,9	214,4	54,5
Херсонська	11456,0	6868,7	60,0	6100,9	88,8	53,3	2408,2	77,1	3,2	1134,8	147,6	47,1
Донецька	25010,8	14377,4	57,5	11774,7	81,9	47,1	8363,5	980,7	11,7	3744,5	381,8	44,8
Луганська	9120,4	3694,6	40,5	1914,1	51,8	21,0	2236,2	380,8	17,0	538,9	141,5	24,1
Середнє по Україні	19988,6	17800,2	93,0	17473,5	97,1	91,9	4900,8	2023,1	42,2	4584,4	226,6	103,8

Джерело: складено автором на основі даних [364]

3. Обсяг капітальних видатків у 2022 р. склав лише 42,2% суми попереднього періоду. Натомість у 2023 р. темп приросту капітальних видатків в середньому по Україні становив 226,6% попереднього і 103,8% довоєнного 2021 р. У розрізі регіонів значний приріст капітальних видатків характерний для Житомирської (169,8%), Чернігівської (159,7%), Хмельницької (148,5%), Миколаївської (147,6%) та Сумської (143,3%) областей. Західні регіони мають нижчі темпи приросту, що пов'язано із нижчими темпами падіння значення показника у 2022 р.

4. Падіння обсягів поточних та капітальних видатків за період війни (2023/2021 рр.) притаманне для регіонів, які найбільше постраждали в умовах повномасштабного вторгнення РФ: Луганської (21,0% за поточними видатками та 24,1% - капітальними), Донецької (47,1% та 44,8% відповідно), Херсонської (53,3% та 47,1% відповідно), Запорізької (70,0%; 54,5%), Харківської (70,6%; 70,2%). Прямітно, у 2022 р. порівняно з 2021 р. темп приросту поточних видатків у цих регіонах коливався в межах 40,0-76,0%, у 2023 р. значення показника суттєвих змін не зазнали. Натомість приріст капітальних видатків у 2022 р. був у межах 3,0-19,0%, а у 2023 р. спостерігалось суттєве збільшення обсягів фінансових ресурсів, спрямованих за цим напрямом.

Про певну переорієнтацію місцевих бюджетів на задоволення нагальних потреб населення та покращення безпекової ситуації свідчить порівняння структури видатків місцевих бюджетів у 2021 – 2023 рр. (рис. 4.22). В цьому контексті з початком війни питання втілення інфраструктурних та проєктів економічного спрямування втратило свою актуальність.

У 2022 р. спостерігалось суттєве зниження частки видатків на економічну діяльність (на 7,3 в.п. порівняно з 2021 р.), житлово-комунальне господарство (на 1,6 в.п.), духовний і фізичний розвиток (0,1 в.п.), охорону навколишнього природного середовища. Натомість відбулося зростання часток за такими напрямками: освіта (4,2 в.п.), соціальний захист та соціальне забезпечення (1,1 в.п.), охорона здоров'я (0,6 в.п.), загальнодержавні функції (1,5 в.п.), також в разі зросли видатки на громадський порядок, безпеку та судову владу.

Впродовж 2023 року ці тенденції збереглися.

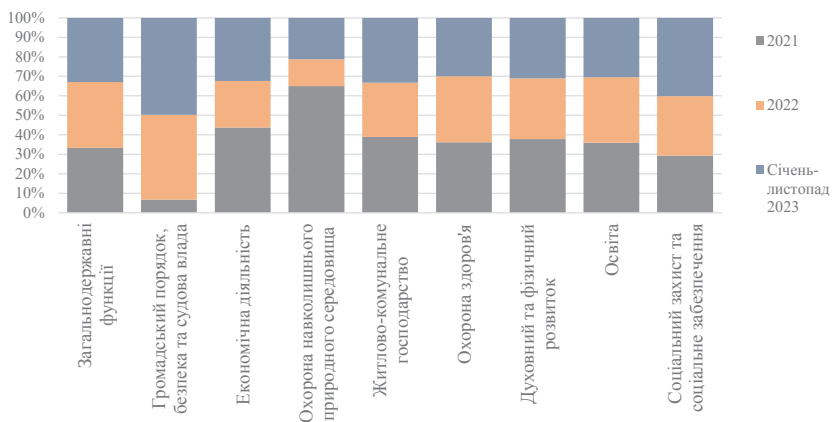
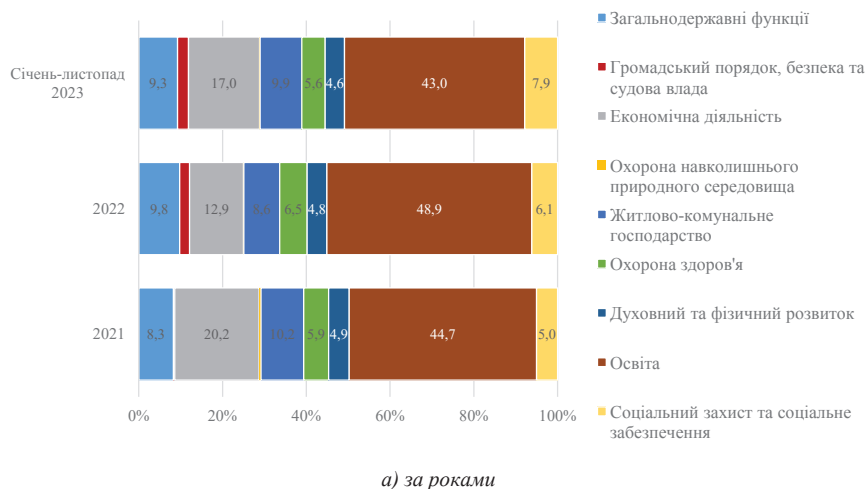

Рис. 4.22. Структура витратків місцевих бюджетів України за функціональною класифікацією, 2021- січень-листопад 2023 рр.

Джерело: складено автором на основі даних [364]

Аналізуючи структуру витратків за цей період в розрізі видів витратків (рис. 4.22, б), наші висновки підтверджуються:

- по-перше, органи місцевого самоврядування активно включилися у стабілізацію безпекової ситуації в державі (видатки на забезпечення громадського порядку та безпеки у 2021 р. становили дещо більше 5% видатків на цей напрям у 2021-2023 рр.; а за 11 місяців 2023 р. – 1/2 видатків за три роки);

- по-друге, суттєво зросла частка видатків на соціальний захист та соціальне забезпечення у січні-листопаді 2023 р. (40% у структурі видатків за цим напрямом за період 2021-2023 рр.), інші видатки соціального характеру (освіта, охорона здоров'я, духовний і фізичний розвиток) за аналізований період розподілені порівну, тобто фінансове забезпечення надання соціальних послуг населенню в умовах війни було збережено на довоєнному рівні, за окремими напрямами навіть посилене;

- по-третє, відбулося скорочення видатків на охорону навколишнього середовища (видатки за 2021 р. становили близько 65% видатків за 2021-2023 рр.), економічну діяльність (видатки за 2021 рік – 45% видатків 2021-2023 рр.), ЖКГ (близько 40%).

Від'ємний абсолютний приріст видатків місцевих бюджетів (табл. 4.7) став трендом 2022 р. і прослідковувався у більшості регіонів за більшістю видами функціональної класифікації (загальнодержавні функції, економічна діяльність, охорона навколишнього природного середовища, ЖКГ, духовний і фізичний розвиток та освіта). Зростання обсягів фінансування спостерігалось лише щодо громадського порядку, безпеки та судової влади, соціального захисту і соціального забезпечення (усі регіони, окрім тих, де відбувалися активні бойові дії і звідки простежувалося масове переміщення населення (Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська, Херсонська області та м. Київ)).

За одинадцять місяців 2023 р. помітне покращення ситуації, адже повсюдне зниження обсягів видатків простежуються лише по двох напрямках – освіті і охороні здоров'я. По сектору загальнодержавних функцій у більшості регіонів видно збільшення обсягів спрямованих фінансових ресурсів, що, серед іншого, обумовлено фінансовою підтримкою з боку органів місцевого самоврядування Збройних Сил України.

Таблиця 4.7
Абсолютний пріоритет місцевих бюджетів України за функціональною класифікацією у регіональному розрізі, 2021- січень-листопад 2023 рр.

Region	Абсолютний пріоритет виатків, 2022/2021, млн грн										Абсолютний пріоритет виатків, 2023 (сін.-лис)/2022, млн грн									
	Забально-організаційні функції	Продавський сродок, банків та сродок	Економічна діяльність	Охорона намокопінного середовища	Житлово-господарство	Охорона здоров'я	Духовний та фізичний розвиток	Освіта	Соціальний захист та соціальне забезпечення	Забально-організаційні функції	Продавський сродок, банків та сродок	Економічна діяльність	Охорона намокопінного середовища	Житлово-господарство	Охорона здоров'я	Духовний та фізичний розвиток	Освіта	Соціальний захист та соціальне забезпечення		
Вінницька	-650,6	239,8	-1525,0	-78,1	56,9	106,1	79,6	95,5	212,1	1381,3	-66,1	1886,3	12,1	432,2	-187,4	4,7	-512,5	308,0		
Волинська	-284,7	157,9	-1169,6	-8,7	-113,8	101,4	-45,1	-27,4	129,8	1332,2	84,5	880,5	2,8	215,4	-15,4	43,5	-350,2	122,0		
Дніпропетровська	-2118,3	1503,0	-5795,6	-371,9	-693,2	-90,1	-576,5	-1178,8	409,9	4058,4	249,9	1503,7	69,2	3403,2	-561	-57,9	-1872,4	1022,2		
Донецька	-3031,4	740,0	-5798,9	-541,0	-3634,4	-935,7	-755,1	-3602,3	-457,3	1694,5	78,8	679,2	6,2	601,7	-143,7	-201,4	-2805	250,9		
Житомирська	-335,3	240,8	-942,1	-9,0	-166,2	82,7	-86,3	-338,6	66,5	2154,4	42,8	1153,5	-5,5	218,7	-5,7	59,6	-20,2	358,7		
Закарпатська	436,4	274,6	-875,0	0,9	110,0	37,5	-92,7	242,5	311,7	1119,6	-109,6	831,3	-1,5	58,2	-6,8	60,5	-688,5	45,8		
Запорізька	-1641,6	317,5	-2008,5	-148,8	-220,2	-51,7	-266,8	-1694,8	-117,2	332,3	133,2	423,4	11	217,2	-41,1	-182,6	-2058,2	6,3		
Івано-Франківська	-204,8	162,1	-705,9	-104,8	-63,4	133,2	-198,6	625,1	27,6	613,1	63,2	575,5	15,8	447,6	-209,3	39,2	-827,6	337,9		
Київська	-1950,5	1649,9	-2623,8	-40,5	-585,5	-91	-202,7	-284,5	55,5	3730,7	-27,2	1660,8	11,8	221,2	-56,3	72,1	-22,5	921,3		
Кіровоградська	-872,0	76,4	-760,5	-51,3	-392,5	86,6	-15,8	60,2	220,3	861	-13,5	543,7	18,5	236,1	-46,4	16	-395,2	139,0		
Луганська	-1565,3	147,8	-1716,4	-45,4	-926,2	-504,7	-326,3	-1946,9	-397,7	85,6	-32,1	-0,5	-0,1	-226,1	-115,2	-138,5	-1189,8	-5,8		
Львівська	-565,2	251,2	-2872,2	-74,4	407,9	315,9	68,7	1457,9	314,4	394,5	-3,9	2371,6	65,8	554,3	-39,3	50,6	-848,4	467,8		
м. Київ	1150,2	17,5	-3915,1	-59,2	403,8	-1177,8	-794,8	-4068,8	-1408,2	2975,5	-9,2	-390,2	31,1	-1003,3	-1008,0	122	-1841,2	3011,0		
Миколаївська	-592,4	311,9	-406,9	-34,8	-303,3	32,8	-201,2	-923,7	27,1	1151,9	-40	674,4	5,1	604,7	-42,2	107,2	-282,8	230,3		
Одеська	-1115,5	672,6	-4093,8	-33	-1206,8	-75,4	2,7	-742,0	297,9	2916,6	-2,4	1523,6	19,6	443,2	46,7	-120,8	-1215,7	262,6		
Полтавська	-347,9	484,6	-1284,5	-83,4	-296,5	606	-32,0	-69,5	411,8	1386	244,6	303,5	-36,2	-46,6	-584,4	23,4	-533,4	312,2		
Рівненська	-434,7	324,2	-964,1	-21,2	-73,7	70,5	-108,9	231,6	182	1270	-5,7	609,0	6,8	-7,8	-109,1	23,3	-474,8	102,5		
Сумська	-409,9	175,0	-1043,9	-33,3	-387,4	-12,7	-118,3	-214,8	288,6	1183,3	238,7	618,1	7,4	163,1	49	30,5	-452,6	233,3		
Тернопільська	-120,5	161,2	-1216,4	-6,1	-194,2	-0,8	-35,1	-34,3	159,6	655,6	74,1	395,8	2,7	6,7	-23,6	27,7	-328,6	101,4		
Харківська	-1962,0	756,9	-4851,3	-100,6	-6813,5	-228,8	-523,3	-2021,9	-338,1	1904	-96	2605,4	10,8	781,4	-193,9	-59,5	-2418,5	304,8		
Херсонська	-1149,6	-14,0	-2097,0	-13,7	-715,9	-337,1	-257,6	-2100,0	-233,4	638,6	735,7	571,7	0,4	302,3	12,8	-120,2	-1790,7	-60,7		
Хмельницька	-963,3	162,4	-1013,5	-11	-502,9	147,3	-200,7	-39,3	190,5	1460,7	-8,7	1023,8	13,1	78,3	-61,2	20,8	3,9	339,4		
Черкаська	43,9	142,3	-1261,7	-20,7	-48	236,9	-26,8	-159,2	295,8	1176,9	131,1	438,4	2,4	76,7	237,7	37,2	-52,8	356,2		
Чернівецька	-121,8	46,5	-1028,9	-5,2	324,7	-29,6	-12,8	-9,0	177,0	625,8	24,4	334,7	1,2	163,2	-59,2	-2,3	-227,0	13,3		
Чернігівська	-333,4	366,4	-1323,8	-12,5	-64,6	-53,2	-77,0	-84,1	56,8	1142,4	-14,4	788,6	9,2	4,3	-1,8	57,2	-288,8	151,9		

Примітка: червоним кольором позначено від'ємний абсолютний пріоритет виатків до 1000 млн грн, жовтим – понад 1000 млн грн, білим – дозвільний пріоритет до 1000 млн грн, зеленим – понад 1000 млн грн

Джерело: складено автором на основі даних [364]

Освіта є «найоб'ємнішим» за обсягами спрямованих фінансових ресурсів напрямом видатків. Оскільки повноваження в цій сфері є делегованими органам місцевого самоврядування з державного рівня, фінансове забезпечення надання освітніх послуг значною мірою забезпечено за рахунок освітньої субвенції.

У період з початку повномасштабного вторгнення рф на територію України МОН оцінює зменшення кількості учнів закладів загальної середньої освіти в Україні на рівні 5% порівняно з вереснем 2021 р. [229]. Зниження видатків на освіту сягнуло значно більших показників і спостерігалось практично в усіх областях. При цьому, у прифронтових регіонах від'ємний абсолютний приріст становив понад 1000 млн грн у кожному (Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Харківська, Херсонська, м. Київ), що передовсім пов'язано зі значними руйнуваннями закладів освіти на цих територіях та вимушеним переміщенням великої кількості батьків з дітьми шкільного віку.

З другого боку, зниження видатків на освіту у період 2022-2023 рр. великою мірою обумовлене саме скороченням обсягу освітньої субвенції у 2022 р. на 10% [22] та у 2023 р. на 20% порівняно з 2022 р. В цей період до обсягу освітньої субвенції для усіх місцевих бюджетів застосовано коефіцієнт 0,9 і, крім того, не враховано додаткові години навчального плану для учнів групи і на окремі предмети, факультативи, індивідуальні заняття тощо [229]. Внаслідок зменшення обсягів освітньої субвенції у 2022-2023 рр. органи місцевого самоврядування вимушені співфінансувати надання освітньої послуги, спрямовуючи за цим напрямом власні фінансові ресурси, або оптимізувати мережу закладів освіти на власній території, що дасть змогу скоротити видатки.

Таким чином, на прикладі освітнього напрямку здійснення видатків з місцевих бюджетів видно: в умовах війни на органи місцевого самоврядування лягло значне додаткове навантаження як у контексті фінансування нових, нетипових, видатків, так і для підтримки надання гарантованих державою соціальних послуг на належному рівні.

Акцентуємо також на питанні видаткової політики органів місцевого самоврядування за напрямом «Економічна діяльність» в умовах війни, в межах якого значною мірою органи місцевого самоврядування формують і розвивають фіскальне середовище підприємницької активності на своїй території (рис. 4.23). Якщо у 2022 р. за цим видом видатків простежувалося найбільше зниження обсягів вкладених фінансових ресурсів в усіх регіонах України, то у 2023 р. ситуація покращилася – для 23 регіонів характерне підвищення обсягів спрямованих за напрямом видатків.

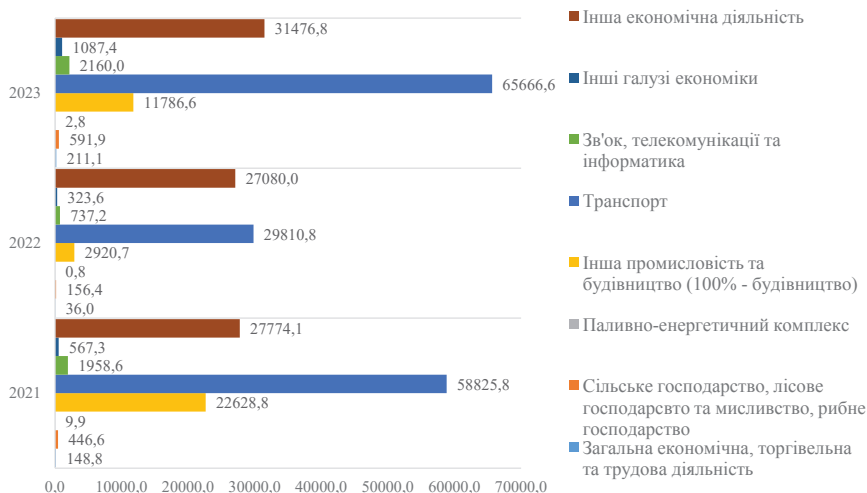

Рис. 4.23. Склад видатків на економічну діяльність з місцевих бюджетів України, 2021 – січень-листопад 2023 рр.

Джерело: складено автором на основі даних [364]

Найбільші обсяги видатків стабільно спрямовувалися на розвиток транспорту (у їх складі переважають видатки на ремонт і будівництво доріг та відшкодування перевізникам витрат за пільгове перевезення пасажирів): близько $\frac{1}{2}$ видатків за цим напрямом. Значними були також видатки на будівництво (в основному сюди належать капітальні вкладення та реалізація інвестиційних проєктів), які у довоєнному періоді сягали $\frac{1}{5}$ видатків на

економічну діяльність, а в умовах війни були суттєво знижені (до 10% у 2023 р.), а також на іншу економічну діяльність – зі зміною безпекової та економічної ситуації їх обсяг зріс на 3702,7 млн грн.

Як видно, за аналізований період склад видатків на економічну діяльність не зазнав змін. Їх відсутність у підході до здійснення видатків на економічну діяльність у цілком нових умовах, на нашу думку, є свідченням інерційності органів місцевого самоврядування у політиці формування фіскального середовища підприємницької активності на локальному рівні.

Підсумовуючи, зауважимо: в умовах війни назріла потреба зміни дизайну формування та реалізації бюджетної політики в напрямі забезпечення гнучкості і коригування бюджетних показників, що стало наслідком таких процесів: спрямування на сектор безпеки та оборони значних обсягів видатків з державного бюджету, підключення до підтримки ЗСУ місцевих бюджетів; вимушеного маневрування між трьома напрямками видатків – безпекою і обороною; соціальною сферою; підтримкою бізнесу. Внаслідок зміни пріоритетів відбулася і зміна підходу до проведення видатків місцевих бюджетів внаслідок, по-перше, скорочення обсягів фінансових ресурсів у розпорядженні органів місцевого самоврядування, по-друге, появи нових видаткових повноважень та новою політикою держави – спрямованою на забезпечення резилентності бюджетної системи.

Аналізуючи особливості виконання місцевих бюджетів в умовах війни, вчені неоднозначно трактують результати бюджетної політики держави в частині видатків місцевих бюджетів. Як зауважують Піхоцька О. та Ющик Ю., інтуїтивно її оцінюють як позитивне явище (оскільки забезпечено профіцит виконання місцевих бюджетів), однак де-факто отримані результати є наслідком, по-перше, «замороження» видатків спецфондів та обмеження фінансування інфраструктурних проєктів, по-друге, виникнення заборгованості по окремих виплатах через обмеження «захищених» статей бюджету в умовах воєнного стану [169; 185].

Водночас можемо констатувати, що спроможність органів місцевого

самоврядування виконувати розширений спектр функцій та фінансово забезпечити таке виконання є наслідком ефективно проведених реформ децентралізації. Посилена за наслідками бюджетно-податкової реформи фінансова спроможність місцевих бюджетів «закріпила» можливості органів місцевого самоврядування як ефективно розпоряджатися значними власними фінансовими ресурсами, так і залучати їх з додаткових джерел, що стало запорукою надання першочергових соціальних послуг населенню, забезпечення допомоги внутрішньо переміщеним особам, підтримки релокації бізнесу, розбудови та утримання у належному стані укриттів, комплектування й забезпечення функціонування Пунктів незламності тощо.

Висновки до четвертого розділу

Дослідження проблематики впливу криз на фіскальне середовище стимулювання підприємницької активності у територіальних громадах доцільно проводити на основі врахування двох аспектів: 1) умов, в яких цей процес відбувається, 2) рівня адміністративної і фінансової автономії місцевого самоврядування як основного суб'єкта цього процесу. Висновок обґрунтовано за результатами аналізу розвитку місцевих бюджетів України в умовах різних за проявом, причинами і характером криз (світової фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр., кризи, зумовленої анексією Криму та війною на Донбасі у 2014-2015 рр., коронакризи 2020-2021 рр.), коли умови розвитку територіальних громад різнилися як у контексті формування і виконання місцевих бюджетів, так і щодо адміністративно-територіального устрою на місцевому рівні. Шляхом порівняння умов розвитку місцевих бюджетів під впливом означених криз доведено позитивну роль реформ в напрямі децентралізації, за результатами яких було покращено умови фінансового забезпечення розвитку територіальних громад та адміністративно-територіальну основу базового рівня управління, що забезпечило «пом'якшення» негативних наслідків кризи 2014-

2015 рр. і стало основним чинником фінансової резильєнтності місцевих бюджетів в умовах коронакризи. Аналогічно негативний вплив криз на фінансове середовище підприємницької активності на місцевому рівні значною мірою нівельовано внаслідок «передачі» до «рук» органів місцевого самоврядування ресурсів та інструментів для залучення суб'єктів господарювання на свою територію та покращення інвестиційної привабливості громад в умовах системних реформ адміністративно-територіального устрою та фінансової децентралізації.

Податкові зміни, запроваджені після початку війни для підтримки бізнесу та забезпечення функціонування економіки, мали як позитивні, так і негативні наслідки для формування податкових надходжень місцевих бюджетів.

Позитивний вплив заходів податкової політики після початку війни полягав у:

- стримані тотального скорочення кількості суб'єктів бізнесу через запровадження низки стимулюючих заходів: розширення встановлених рамок для перебування на спрощеній системі оподаткування (зокрема підвищення верхньої межі річного доходу для ФОПів, які перебували на III групі спрощеної системи оподаткування); пом'якшення податкового навантаження (надання права ФОПам – платникам єдиного податку I та II групи спрощеної системи оподаткування не сплачувати єдиний податок, а ФОПам III групи – можливості перейти на сплату двовідсоткового єдиного податку (замість 3 чи 5% отриманого доходу, як було до війни)).

- забезпеченні наповнення дохідної частини місцевих бюджетів за рахунок зростання надходжень від єдиного податку (внаслідок «переходу» підприємств – представників середнього та великого бізнесу, які до початку війни перебували на загальній системі оподаткування, на спрощену систему оподаткування);

- підвищення фінансової спроможності територіальних громад реагувати на поточні виклики шляхом надання права ОМС передавати кошти із спеціального до загального фонду місцевого бюджету (зокрема коштів, що

надходили від екологічного податку), а також внаслідок суттєвого зростання обсягів надходження ПФДО з військовослужбовців до місцевих бюджетів (через громадське збурення щодо використання таких коштів, з жовтня 2023 року ПФДО з військовослужбовців зараховується до державного бюджету).

Водночас війна зумовила до необхідності встановлення певних податкових пільг (для підтримки суб'єктів бізнесу) на територіях, які зазнали збройної агресії (на яких ведуться (велися) бойові дії, які були або перебувають під тимчасовою окупацією, які засмічені вибухонебезпечними предметами). Проте такі кроки не сприяли наповненню місцевих бюджетів податковими надходженнями. Серед них: звільнення від оподаткування єдиним податком ФОПів IV групи спрощеної системи оподаткування щодо таких земельних ділянок; звільнення від плати за землю на зазначених територіях; звільнення від сплати податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, яке розташоване не зазначених територіях, або непридатне для проживання у зв'язку з повномасштабною збройною агресією росії проти України). Відтак це спричиняє до міжрегіональної нерівності у джерелах формування доходів місцевих бюджетів (місцеві бюджети територіальних громад, території яких тимчасово окуповані, або території, яких були під окупацією, недоотримують надходжень від єдиного податку від платників IV групи, плати за землю, податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки).

Також запроваджені після початку війни податкові зміни спричинили недоотримання місцевими бюджетами надходжень від акцизних податків (зокрема акцизу на пальне через зниження ставки цього податку; акцизу на алкогольні вироби через запровадження обмежень в територіальних громадах на продаж алкогольних виробів під час воєнного стану).

Проте, якщо розглядати заходи податкової політики запроваджені після початку війни у комплексі, то можна констатувати її позитивний вплив на формування податкових надходжень місцевих бюджетів (у 2022 році у загальному підсумку відбулось зростання податкових надходжень місцевих бюджетів на 13,5% порівняно з довоєнним 2021 роком). Водночас внаслідок

збройної агресії росії проти України мав місце регіональний дисбаланс наповнення місцевих бюджетів податковими надходженнями, порівняно з довоєнним періодом. На фоні загального зростання податкових надходжень місцевих бюджетів, у регіонах, частини яких перебували/перебувають під тимчасовою воєнною окупацією росії (Запорізькій, Харківській, Херсонській, Донецькій, Луганській областях), відбулося їх падіння.

Визначено пріоритетні напрями видатків місцевих бюджетів у контексті здійснення антикризового управління на локальному рівні в умовах повномасштабного вторгнення рф на територію України: забезпечення потреб сектору оборони та безпеки життєдіяльності населення, утримання на довоєнному рівні соціальних стандартів, надання гарантованих державою соціальних послуг, підтримка вимушено переміщеного населення, формування фіскального середовища для розвитку бізнесу в умовах нестабільності та постійної воєнної загрози. Аргументовано, що їх досягнення відбувалося в умовах трансформаційних процесів на національному та локальному рівнях, що проявилися у: скороченні обсягів фінансових ресурсів у розпорядженні органів місцевого самоврядування; появі нових видаткових повноважень на місцевому рівні; зміні орієнтирів формування та реалізації бюджетної політики, її спрямування на забезпечення резилентності бюджетної системи.

Аналіз видатків місцевих бюджетів за 2021-2023 рр. дав змогу констатувати орієнтацію місцевих бюджетів на задоволення нагальних потреб населення та покращення безпекової ситуації. Зменшення обсягів фінансових ресурсів на розвиток фіскального середовища підприємницької активності за участі місцевих бюджетів впродовж періоду війни зумовлене обмеженням фінансування капітальних видатків, встановленим на законодавчому рівні для забезпечення ліквідності єдиного казначейського рахунку.

РОЗДІЛ 5

МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ СПРИЯТЛИВОГО ФІСКАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА СТИМУЛЮВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

5.1. Організаційно-економічні інструменти стимулювання підприємницької активності в контексті забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів і територіальних громад

Повномасштабна агресія РФ та бойові дії завдали та продовжують завдавати дуже великих втрат для українського бізнесу, що призводить до численних деструктивних наслідків (втрати та руйнування ланцюгів постачання; знищення виробничих, логістичних і складських приміщень; втрати ринків збуту товарів і послуг, відтоку фахівців і трудового потенціалу в цілому; зниження внутрішнього попиту на товари та послуги та інші), які негативно впливають на процес їх функціонування та перспективи розвитку. Попри активні бойові дії та періодичні обстріли, перебої з електропостачанням та блокадою морського судноплавства, з початку повномасштабного вторгнення до жовтня 2023 р. лише 6% мікро-, малих та середніх підприємств (ММСП) призупиняли своє функціонування на понад 1 рік і мали ризик повністю припинити свою діяльність. Натомість, більше 36% ММСП продемонстрували високий рівень стійкості та не припиняли своєї діяльності після початку війни, а більше 44,4 тис. компаній та 493 тис. фізичних осіб підприємців (ФОП) були створені саме в часи повномасштабного вторгнення РФ [244].

Підприємницький сектор продовжує поступово відновлювати рівень завантаженості після падіння з 72,4% у 2021 р. до 45,7% у 2022 р., середньозважений показник рівня завантаження ММСП за результатами 2023 р. становив 56%. Серед найвагоміших перешкод у відновленні та розвитку підприємницької діяльності в Україні, на думку опитаних власників і керівників ММСП [178], варто відзначити: непрогнозованість розвитку ситуації в Україні та на внутрішньому ринку; непередбачувані дії державних органів; відсутність достатньої кількості платоспроможних клієнтів; відсутність достатньої кількості кваліфікованих працівників; відсутність достатнього

капіталу та доступу до фінансового ресурсу для поповнення обігових коштів; посилення тиску контролюючих і силових органів. Наявність перелічених перешкод поряд із збереженням довгострокових системних проблем, пов'язаних з недосконалою системою оподаткування, неефективною судовою і правоохоронною системами, високим рівнем корупції та недостатнім рівнем захисту майнових прав, призводить до формування негативних очікувань у бізнес-середовищі та зниження ділової активності в секторі ММСП. Загалом, це підтверджується динамікою Індексу активності бізнесу UBI (Ukrainian Business Index), який розраховується на основі опитувань суб'єктів господарювання в Україні, значення якого станом на січень 2024 р. становило 37,3 (із 100 можливих), що залишалося нижчим за локальний максимум із початку повномасштабної агресії РФ, зафіксований в серпні 2023 р. (38,2), а також суттєво нижчим за поріг позитивних очікувань бізнес-спільноти (50 і більше) від подальшого розвитку подій.

Після повномасштабного вторгнення, за даними аналітичного дослідження в 2023 р. лише близько 22% ММСП вважали свій фінансово-економічний стан відмінним або добрим, тоді як майже половина компаній (47,9%) оцінювали свій стан як задовільний, а ще 30,2% компаній як поганий. Натомість, до повномасштабного вторгнення 77,7% ММСП вважали свій фінансово-економічний стан відмінним або добрим, тоді як 21,3% компаній оцінювали стан своїх компаній як задовільний. Головним чином це пов'язано з різним рівнем фінансових втрат компаній залежно від їх локалізації та економічної спеціалізації – компанії, розташовані в південній та східній регіонах України, зазнали в 1,5 разів більших фінансових втрат, ніж у регіонах західної частини країни. Найбільших фінансових втрат від війни зазнали переробна промисловість і сектор будівництва, а найменш постраждали – сфера послуг, телекомунікаційний та агропромисловий сектори. Зокрема, лише 9,5% ММСП відзначили відсутність фінансових втрат через повномасштабне вторгнення, а 10,3% компаній зазнали збитків на суму до 10 тис. дол. США, тоді як збитки більш як 64,0% компаній оцінювалися у діапазоні від 10 тис. дол.

США до 1 млн дол. США.

Забезпечення стимулювання підприємницької активності в громадах та регіонах України покликане не лише сприяти наповненню бюджетів різних рівнів, але й зміцненню обороноздатності країни, в т.ч. завдяки його частковій переорієнтації на виробництво військового обладнання і товарів подвійного призначення. Хоча середня сума додаткових фінансових ресурсів, необхідних для покриття фінансових втрат і реалізації стратегії розвитку бізнесу ММСП протягом наступних трьох років, становить близько 950 тис. дол. США на компанію, майже 61% компаній потребує відносно невеликого обсягу інвестицій на рівні до 300 тис. дол. США (в т.ч. 15,7% - до 30 тис. дол. США) [178]. Проте, наявні програми фінансової підтримки, загальнодержавного, регіонального та локального рівня, а також сучасні об'єми міжнародної фінансової допомоги та грантової підтримки, не спроможні забезпечити необхідні обсяги додаткових фінансових ресурсів для ММСП, що перешкоджає їх швидкому відновленню та подальшому розвитку, значно ускладнюючи процес виходу компаній на міжнародні ринки та обмежуючи їх експортний потенціал. Здебільшого це пов'язано з обмеженістю фінансових ресурсів бюджетів таких програм підтримки розвитку ММСП та можливих напрямів їх отримання, а також рядом організаційно-адміністративних перешкод при отриманні фінансування за багатьма програмами.

З огляду на економічну турбулентність, що спричинена безпековою невизначеністю, а також важливістю ММСП для соціально-економічної системи України, підтримка та стимулювання підприємницької активності шляхом застосування організаційних і фінансово-економічних інструментів має стати одним із ключових пріоритетів державної економічної політики. Оскільки, в найближчій перспективі підприємницький сектор не буде спроможний самотужки протистояти існуючим викликам і наявним проблемам, особливо важливим є об'єднання зусиль органів державної влади різних рівнів, міжнародних партнерів і суб'єктів господарювання з метою подолання цього важкого періоду та сприяння економічному відродженню шляхом

налагодження тіснішої співпраці, ділового співробітництва, фінансової підтримки, стимулювання інвестицій, трансформації бізнесу та розвитку нових ланцюгів постачань.

Національний рівень. Ще до початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну було завершено виконання Стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року, яка була схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.05.2017 р. №504-р та зосереджувалася на шести основних стратегічних напрямках: створенні сприятливого нормативно-правового середовища для розвитку ММСП; покращенні доступу ММСП до фінансування; спрощення податкового адміністрування для підприємницького сектора; популяризації підприємницької культури та розвитку підприємницьких навичок; посилення конкурентоспроможності та інноваційного потенціалу ММСП; а також сприяння експорту. За оцінками експертів Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) в межах дослідження процесу імплементації даної стратегії, реалізація її ключових ініціатив (створення Ради з міжнародної торгівлі, Офісу з просування експорту та приватного акціонерного товариства «Експортно-кредитне агентство» (ЕКА), започаткування навчальних програм Експортна академія і SheExports) дозволило покращити умови для розвитку ММСП в Україні. Крім того, впродовж терміну реалізації стратегії вдалося досягти: розширення доступу ММСП до публічних закупівель; запровадження програми державної підтримки «Доступні кредити 5-7-9%»; запуску онлайн платформи «Факторинг Хаб»; перегляду нормативно-правового поля, що сприяє зниженню адміністративного тиску та покращенню бізнес-клімату; запровадження інформаційної підтримки підприємців – створення єдиного інформаційного ресурсу (порталу) з питань підприємництва в Україні; створення Інформаційних пунктів підприємців на рівні органів місцевого самоврядування на базі Центрів надання адміністративних послуг у 15 областях; створення у закладах вищої освіти підприємницьких клубів як основи для інтенсифікації процесу передачі наукових здобутків до сфери

підприємництва.

Проте, незважаючи на позитивні зрушення та певні вдосконалення підприємницького середовища в Україні в результаті реалізації стратегії, загальна проблематика ММСП суттєво не змінилася після завершення її дії, а після початку повномасштабного вторгнення суттєво ускладнилася за рахунок нових загроз та викликів. Так, зокрема, відповідно до результатів розрахунку індексу політики щодо ММСП (SME Policy Index) в Україні в 2020 р., підготовленого ОЕСР у межах Євразійської програми конкурентоспроможності [402], незважаючи на суттєві покращення окремих аспектів бізнес-середовища, які відбулися починаючи з 2016 р., у порівнянні з іншими країнами Східного партнерства (Вірменією, Азербайджаном, Білоруссю, Грузією та Молдовою) наша країна відставала за більшістю ключових показників – процедурами банкрутства та відновлення платоспроможності; доступом до фінансів; публічними закупівлями; професійними навичками представників ММСП; послугами з розвитку бізнесу; еко-орієнтованістю економіки; інноваційною політикою; розвитком інституційної структури; операційним середовищем і рівнем інтернаціоналізації. Ринкові наслідки від бойових дій, зокрема підвищення цін на сировину та матеріали, зниження споживчого попиту, логістичні проблеми та перебої з електропостачанням, ускладнений доступ до фінансування і поповнення обігових коштів, як найбільш актуальні сучасні проблеми для ММСП, з великою ймовірністю, залишатимуться актуальними й під час процесу післявоєнного відновлення, коли ММСП, з одного боку, та великий бізнес, з іншого, будуть конкурувати за фінансові ресурси, спрямовані на відновлення.

З метою ефективного вирішення існуючих до початку повномасштабного вторгнення проблем ММСП та реагування на численні нові виклики, у 2024 р. Міністерством економіки України спільно з Міністерством цифрової трансформації та Офісом з розвитку підприємництва та експорту був запропонований для обговорення проект Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого та середнього підприємництва на

період до 2027 р. В проекті Стратегії [210] пропонується прагматичний план дій для розвитку та стимулювання підприємницької активності в Україні, сформований шляхом поєднання стратегічного бачення ЄС і рекомендацій ОЕСР, адаптованого до чинних українських умов, що в перспективі сприятиме створенню стійкого, потужного та конкурентоспроможного сектору ММСП. Основні стратегічні напрямки цієї Стратегії охоплюють: спрощення регуляторної бази для ММСП; розширення доступу до фінансування; розвиток інновацій, стимулювання цифрової трансформації та заохочення практик сталого розвитку. Особливої уваги, в контексті стимулювання підприємницької активності регіонів України, заслуговує стратегічний напрям 1 «Відновлення, легкість ведення бізнесу та доступ до ринків», в межах якого відновлення сектору ММСП планується за трьома різними підходами (фінансове відновлення; полегшення регуляторного середовища; просування інновацій), що передбачають застосування наступних організаційних і фінансово-економічних інструментів стимулювання розвитку ММСП:

- нарощення обсягів кредитування за ключовими державними фінансовими програмами («Доступні кредити 5-7-9%», фінансування за рахунок Фонду розвитку інновацій та «Експортно-кредитного агенства»);
- забезпечення реалізації програм грантової підтримки бізнесу (в т.ч. забезпечення доступу українських ММСП до європейських програм фінансування, програм Східного партнерства та ресурсів Ukraine Facility);
- надання кредитів компаніям з пошкодженими активами за рахунок державних гарантій/страхування ризиків для банків із розміром страхового покриття для компенсації можливих втрат хоча б 5% від загальної суми збитків;
- впровадження індустриальних парків як інструмента для залучення інвестицій у відновлення та розвиток деокупованих територій;
- страхування інвестиційних ризиків у розмірі 5% від обсягу інвестованих коштів у сектори, що постраждали в період бойових дій.

На думку авторів проекту Стратегії основним очікуваним результатом від практичного застосування цих інструментів має стати диверсифікація та

розширення фінансових можливостей для ММСП, підвищення їх фінансової стабільності та загального рівня розвитку, а також вони сприятимуть усуненню системних проблем українського бізнес-середовища та фінансово-економічному відновленню підприємницької активності в післявоєнний період. Цей аспект має дуже вагоме значення, оскільки він дозволить сектору ММСП відновити своє довоєнне економічне значення, зміцнюючи стійкість економічної структури України.

Починаючи з перших місяців після початку повномасштабного вторгнення РФ українська держава зайняла активну позицію у процесі підтримки ММСП. Державою ініційовано реалізацію численних заходів із підтримки підприємницького сектору, відновлення ділової активності та забезпечення стабільного функціонування ММСП і національної економіки в цілому. Зокрема варто відзначити активізацію роботи спеціалізованого Фонду розвитку підприємництва (ФРП), основною метою якого є відбудова сектору малого та середнього підприємництва в Україні. ФРП, який здійснює фінансування ММСП на поворотній основі, реалізує ряд програм [249]: з кредитування ММСП за пріоритетними галузями економіки; мікрокредитування та рефінансування підприємств із сільської місцевості; часткового відшкодування відсоткових ставок за кредитами для суб'єктів малого та середнього бізнесу м. Києва та Тернопільської області; відновлення фінансування інвестиційних проектів МСП на Сході України. Також слід згадати про створення Національної ради з відновлення України від наслідків війни, діяльність якої сконцентрована на розробленні плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, що передбачатиме відновлення і розбудову житла та інфраструктурних об'єктів, перезапуск економіки та її структурну перебудову, реалізацію низки соціальних заходів з підтримки населення та подолання бідності, відновлення та збереження об'єктів культурної спадщини тощо.

У березні 2022 р. Верховною Радою України (ВРУ) був прийнятий Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших

законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» від 15.03.2022 року, № 2120-IX, яким було впроваджено додаткові податкові стимули для підтримки бізнесу під час війни та продовження його функціонування на початку повномасштабного вторгнення РФ. Зокрема, зафіксовані в цьому законі податкові зміни були спрямовані на: розширення переліку суб'єктів господарювання, які мають право на застосування пільгових умов спрощеної системи оподаткування; встановлення єдиного податку з обороту в розмірі 2% для більшості суб'єктів господарювання за винятком окремих видів діяльності; звільнення від плати за землю та екологічного податку на окремих територіях; звільнення від сплати єдиного податку підприємств і фізичних осіб-підприємців 1-ї та 2-ї груп спрощеної системи оподаткування; звільнення підприємців платників єдиного податку від сплати ЄСВ у разі втрати доходу; зниження ставки ПДВ до 7% та звільнення від акцизу з пального тощо.

В момент ухвалення у березні 2022 р., зміни у сфері регулювання оподаткування, які були переважно націлені на зменшення і пом'якшення шоку від повномасштабного вторгнення для ММСП, відповідали існуючим викликам для економічної системи України та загалом успішно допомогли стабілізувати її стан. Проте, після адаптації українських ММСП до функціонування в нових умовах стало зрозуміло, що податкові пільги не є вирішальним фактором для виживання підприємств і значно скорочують обсяги надходжень до бюджету. Зокрема, фактичні втрати Державного бюджету в 2022 р. лише від впровадження податкової лібералізації у частині переходу великого бізнесу на 2% з обороту замість сплати податку на прибуток (18%) та ПДВ (20%), а також скасування та послаблення податкового навантаження для окремих груп ФОП, склали 10 млрд грн замість розрахункових 3 млрд грн. [181]. Це відбулося в умовах кратного зростання державних видатків на оборону та соціальну підтримку, критичної залежності від фінансової підтримки іноземних партнерів і звуження можливостей для залучення фінансових ресурсів як на внутрішньому, так і зовнішніх ринках. В середині 2023 р., після певної

стабілізації фінансово-економічної ситуації в країні, ВРУ були прийняті зміни до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану, які були направлені на відновлення довоєнного стану системи оподаткування [62].

Завдяки законодавчій ініціативі уряду [189] щодо державної фінансової допомоги фізичним особам-підприємцям і підприємствам у період дії воєнного стану відбулося переформатування державної програми «ЄПідтримка», в межах якої було створено можливість для отримання фізичними особами-підприємцями допомоги в розмірі 6,5 тис. грн. Також слід відзначити рішення, прийняті на законодавчому рівні, щодо лібералізації бізнес-середовища в Україні, відповідно до яких було запроваджено; тимчасові відміни податкових перевірок, штрафних санкцій за відсутність РРО чи фіскального чеку (за винятком підакцизних товарів), а також близько 600 ліцензій та регуляторних процедур для бізнесу; звільнення від сплати ПДВ операцій з ввезення товарів на митну територію України платниками 1-ї, 2-ї та 3-ї груп суб'єктів господарювання, що сплачують податок за 2% ставкою; введення в дію спрощеного митного регулювання, зокрема звільнення від оподаткування ввізним митом товарів, що ввозяться на територію України в режимі імпорту. Паралельно з процесом лібералізації бізнес-середовища відбувалося формування нормативно-правової основи для відшкодування збитків суб'єктам господарювання, отриманих в результаті пошкодження або знищення їхнього майна внаслідок воєнних дій, зокрема затверджено порядок визначення шкоди та обсягів завданих збитків. Восени 2022 р. наказом Міністерства економіки України та Фонду державного майна України від 18.10.2022 р. № 3904/1223 була затверджена методика визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку з військовою агресією РФ, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності, яка має стати базисом для формування конкретного механізму практичного відшкодування отриманих підприємствами збитків.

Проте, комплексний механізм відшкодування втрат бізнесу, завданих військовою агресією РФ, лише формується у правовому полі України, а вирішення питань щодо подальшого відшкодування збитків відповідно до судових рішень можливе лише після перемоги нашої країни.

Окрім того, Кабінетом Міністрів України (КМУ), з метою підтримки та стимулювання підприємницької активності, було розроблено та впроваджено ряд загальнодержавних програм фінансування ММСП, окремі з яких були запуснені ще до повномасштабного вторгнення і продовжують реалізовуватися до сьогодні. Механізми, що впроваджуються урядом у межах реалізації цих програм, спрямовано на постійну адаптацію до сучасних потреб інструментів стимулювання підприємницької активності у формі грантових і кредитних програм. До переліку відповідних програм належать:

- «Робота» - урядова програма грантової безповоротної підтримки ММСП, яка включає 6 програм, зокрема найбільш популярну програму з надання мікрогрантів (до 250 тис. грн) для запуску нового або розвитку діючого бізнесу «Власна справа». Саме ця програма з-поміж усіх інших програм у «Робота» отримала більше 90% заявок на участь, а за період з 24.02.2022 р. по 12.04.2024 р. у межах її реалізації 16,1 тис. учасників отримали загалом 3,92 млрд грн грантової підтримки. На сьогодні найбільше грантів у межах даної програми отримали підприємці з Львівської, Рівненської, Київської, Івано-Франківської областей та м.Київ;

- «Доступні кредити 5-7-9%» - урядова програма, розроблена у відповідності до Порядку надання фінансової державної підтримки суб'єктам підприємництва, затвердженого постановою КМУ від 24.01.2020 № 28. Дві третини обсягу підписаних за цією програмою кредитних договорів (55,1 тис. штук або 219,9 млрд грн) припадає на період воєнного стану в Україні [77]. З початку 2024 р. за даною програмою підприємці отримали 4,5 тис. кредитів на загальну суму 18,2 млрд грн, з яких від банків державного сектора економіки – 3,3 тис. кредитів на суму 9,1 млрд грн;

- «Доступний факторинг» - урядова програма фінансової державної підтримки підприємницького сектору за договорами факторингу;

- «Доступний фінансовий лізинг 5-7-9%» - урядова програма фінансової державної підтримки суб'єктам ММСП за договорами фінансового лізингу;

- «FinancEast» - програма відновлення фінансування інвестиційних проєктів ММСП, які зареєстровані або здійснюють діяльність на підконтрольних Уряду України територіях Донецької та Луганської областей, через банки та лізингові компанії. На початок 2022 р. в межах даної програми було профінансовано 153 інвестиційних проєкти загальною вартістю 612,8 млн грн, в т.ч. 138,9 млн грн для мікро-підприємств, 314,7 млн грн – малих підприємств, 159,2 млн грн – середніх підприємств. За результатами 2022 р. в межах програми було укладено кредитних договорів на 140 млн грн;

- Програма з підтримки фінансування інвестиційних проєктів МСП за пріоритетними напрямками, яка реалізується з метою фінансування інвестицій в основний та обіговий капітал МСП (максимальний розмір кредиту 250 тис. євро);

- Програма мікрокредитування від ФРП з мінімальними обмеженнями для ММСП (максимальний розмір кредиту 500 тис. євро);

Хоча фінансово-кредитна підтримка в межах загальнодержавних програм фінансування ММСП, як логічна складова політики макроекономічної стабілізації для підприємницького сектору в різних регіонах України, сприяла життєстійкості численних компаній ММСП та відіграла вагомий роль у процесі їх адаптації до значно ускладнених умов функціонування, недостатнє фінансове забезпечення та охоплення цих програм, а також окремі адміністративні перешкоди, не дозволяє масштабувати їх позитивний ефекти на весь підприємницький сектор країни. Зокрема, урядова програма «Доступні кредити 5-7-9%», першочергово розроблена як інструмент підтримки ММСП, впродовж 4 років її реалізації та численних коригувань втратила початковий фокус, перетворившись на інструмент кредитування та підтримки ліквідності широкого кола реципієнтів, здебільшого середніх і великих підприємств.

Розподіл кредитних договорів за цілями свідчить, що фінансові ресурси цієї програми здебільшого спрямовувалися на підтримку поточної активності компаній, а не на інвестиційні цілі, що викликає сумнів щодо доцільності фінансового забезпечення поточної діяльності широкого кола підприємств за пільговими ставками, на противагу первинній концепції програми як драйвера розвитку ММСП.

Попри те, що державні програми підтримки залишаються основним джерелом підтримки та стимулювання підприємницької активності в Україні, важливим елементом цього процесу є програми підтримки ММСП від міжнародних фінансових організацій (МФО) та донорів. Впродовж 2022-2024 років іноземні донори та фінансові інституції надали та продовжують надавати значну підтримку українським ММСП завдяки різноманітним ініціативам (загалом близько 5,1 млрд дол США) [423], які спільно мають на меті стимулювання залучення інвестицій і фінансової підтримки процесу відновлення підприємницької активності в умовах війни. Зовнішнє фінансування, в умовах критичного бюджетного дефіциту в зв'язку із забезпеченням потреб сил оборони, варто розглядати як важливий чинник розширення ринкових можливостей, обсягів капіталу та якості експертизи для ММСП, що сприяє активному відновленню їх діяльності та створює можливості для подальшого зростання.

Міжнародні програми допомоги. Як свідчить безпосередній досвід співпраці України з МФО, зазвичай вони працюють із малими та середніми підприємствами в межах реалізації цільових програм їх підтримки, мають власні представництва в нашій країні та розвивають галузеві програми розвитку підприємництва, а також додатково здійснюють підтримку України в умовах повномасштабного вторгнення РФ. Не зважаючи на те, що запуск програми Ukraine Facility від ЄС відкрис у найближчій перспективі нові можливості для залучення зовнішнього фінансування суб'єктам ММСП, багато з них вже зараз активно працюють над залученням грантових і кредитних ресурсів МФО. На сьогодні, Європейський банк реконструкції та розвитку (EBRD/ЄБРР), як

найбільший кредитор із провідних МФО в Україні, надав з початку повномасштабного вторгнення підприємницькому сектору в нашій країні понад 1,7 млрд євро кредитних ресурсів у межах реалізації 28 програм, а в грудні 2023 року - збільшив розмір власного сплаченого капіталу на 4 млрд євро (до 34 млрд євро) для розширення фінансування проектів банку в Україні та інших країнах його присутності. Іншим важливим гравцем серед провідних МФО в Україні є Європейський інвестиційний банк (ЕІВ/ЄІБ), яким з березня 2022 року було надано 1,2 млрд євро кредитних ресурсів у межах реалізації 7 програм, зокрема через кредитні лінії та гарантії нових позик для МСП [191]. Також варто відзначити Агенство США з міжнародного розвитку (USAID), програми грантової допомоги якого «Конкурентоспроможна економіка України» та «Інвестиції для стійкості бізнесу», загальним обсягом 93 млн дол США та 1,5 млн дол США відповідно, покликані сприяти розвитку сильної та відкритої економіки шляхом підвищення стійкості та конкурентоспроможності ММСП на внутрішньому ринку та міжнародних ринках, посилення конкурентоспроможності їхньої продукції та послуг [208]. У рамках програми «Конкурентоспроможна економіка України», що була відкрита 22 липня 2022 р., передбачається надання 120 грантів обсягом від 600 тис. грн до 1,2 млн грн.

Станом на 1 квітня 2024 р., за даними пошукової системи програм міжнародних фінансових інституцій та донорів, які направлені на підтримку ММСБ в Україні, в нашій країні здійснювали діяльність 17 МФО, які реалізовували 68 програм підтримки ММСП через українські та іноземні фінансові інституції. За обсягом підтримки понад 60% ініціатив забезпечуються ЄІБ разом із Європейським інвестиційним фондом (ЕІФ/ЄІФ), а також ЄБРР (рис. 5.1). Найбільш поширеними типами фінансових інструментів, які застосовуються МФО у межах програм фінансової підтримки МСП в Україні є пряме кредитування суб'єктів господарювання (61% або 3,1 млрд дол США) та розподіл ризиків і фінансові гарантії (27% або 1,4 млрд дол США). Щодо грантової та донорської підтримки, то їх частка в загальному обсязі

міжнародної фінансової допомоги підприємницькому сектору України становить 4% та 5% відповідно [423].

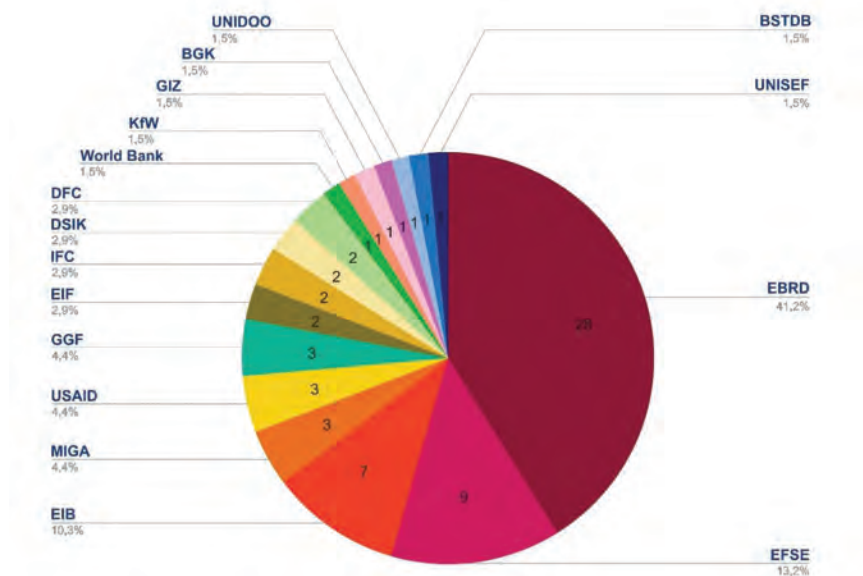

Рис. 5.1. Кількість програм міжнародної підтримки ММСП у розрізі МФО та донорських організацій станом на 01.04.2024 р.

Джерело: складено автором на основі даних [191]

За даними опитування представників сектору ММСП [178] з початку повномасштабного вторгнення РФ 10,1% опитаних компаній отримали фінансову допомогу від міжнародних організацій, а гранти міжнародних партнерів України стали одним із п'яти найбільш популярних інструментів підтримки, які використовували в підприємницькому секторі після 24 лютого 2022 р. Саме допомога міжнародних організацій та міжнародного приватного сектору була визнана 77,1% та 73,9% респондентів цього опитування відповідно корисною або надзвичайно корисною.

Незважаючи на позитивний досвід залучення міжнародної фінансової допомоги (МФД) представниками сектору ММСП її сучасний обсяг продовжує

залишатися недостатнім і структурно обмеженим для стимулювання позитивних системних зрушень у масштабах економічної системи України, а більшість представників підприємницького сектору не спроможні повноцінно використати її потенціал для розширення своєї діяльності в зв'язку з низьким рівнем доступності такої допомоги для них. Серед основних проблем в отриманні доступу до МФД представниками сектору ММСП в Україні варто відзначити: недостатню кваліфікацію підприємців при оформленні конкурсних заявок на отримання МФД; відсутність довгострокової стратегії розвитку компанії, що знижує шанси на отримання МФД; невисокий рівень володіння англійською мовою; брак навичок управління проектами, що знижує якість їх планування та реалізації; використання непрозорих схем реєстрації бізнесу; відсутність адекватного та чіткого бізнес плану для отримання МФД.

Регіональний та локальний рівень. Розв'язана РФ повномасштабна війна призвела до радикальних змін у регіональному ландшафті України, спричинивши формування принципово нових чинників диференціації соціально-економічного становища регіонів та територіальних громад, їх ресурсного потенціалу, визначення пріоритетних завдань регіонального розвитку та повоєнного відновлення як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі. Відповідно, впровадження і реалізацію інструментів стимулювання підприємницького сектора регіонів України важливо розглядати крізь призму локальної специфіки кожного регіону чи громади. Дієве використання наявних в регіоні територіальних особливостей і переваг значно підвищує ефект від застосування інструментів підтримки та стимулювання розвитку ММСП, натомість неврахування регіональної специфіки призводить до зниження можливостей для залучення фінансових ресурсів. Диференційований вплив породжених чи загострених війною проблем на процес соціально-економічного розвитку регіонів, стан їх бізнес-середовища та інвестиційну привабливість території, потребує територіально відмінного підходу до розробки та впровадження інструментів підтримки та стимулювання розвитку підприємницького сектора різних регіонів і окремих територіальних

громад.

Визначений в Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 рр. (ДСРР-2027), план заходів щодо реалізації державної регіональної політики на основі комплексного територіального підходу, передбачає застосування особливих механізмів та інструментів державної підтримки залежно від типу території та потенціалу основних активів регіону як умови для надання фінансової підтримки з Державного бюджету. ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій» від 09.07.2022 р. № 2389-IX уточнено перелік функціональних типів територій (території відновлення; регіональні полюси зростання; території з особливими умовами розвитку; території сталого розвитку), які визначаються з метою запровадження органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування спеціальних механізмів та інструментів. Диференціація стимулюючих та регуляторних інструментів і механізмів за функціональними типами території передбачає оптимізацію інституційних умов використання соціально-економічного потенціалу регіону/території в контексті загальнонаціональних цілей розвитку, серед яких головною для коротко- та середньострокової перспективи є післявоєнна відбудова країни, а також виконання завдань щодо реалізації статусу кандидата та створення умов для набуття членства в ЄС у середньостроковій перспективі [240]. Щодо післявоєнного відновлення регіонів України, цим законом визначено процес підтримки малого та середнього бізнесу, разом із відновленням енергетичної інфраструктури, відбудовою житла, критичної та соціальної інфраструктури, гуманітарного розмінування, як п'ять основних пріоритетів його першочергового етапу.

Відповідно до ЗУ «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» від 22.03.2012 року № 4618-VI, ЗУ «Про місцеве самоврядування» від 21.05.1997 року № 280/97-ВР та ЗУ «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні» від 21.12.2000 року №2157-III державна підтримка ММСП на регіональному та

місцевому рівні здійснюється у межах реалізації регіональних і місцевих програм, як основних інструментів реалізації національної політики регулювання і підтримки ММСП.

До складу *основних організаційно-економічних інструментів стимулювання підприємницького активності*, які найчастіше використовуються у регіональних програмах забезпечення соціально-економічного розвитку та програмах підтримки розвитку ММСП варто віднести наступні:

- надання на конкурсних засадах фінансової підтримки (грантового та кредитного фінансування) суб'єктам ММСП, в т.ч. підприємцям-початківцям;
- часткова компенсація відсотків за кредитами, отриманими суб'єктами малого та середнього підприємництва в банківських установах;
- мікрокредитування суб'єктів ММСП в межах кредитних портфелів Регіональних фондів підтримки підприємництва, регіональних кредитних спілок, а також коштів виділених обласними, районними та міськими радами окремих регіонів;
- надання фінансової підтримки у формі кредитів на пільгових умовах суб'єктам ММСП, які працюють у пріоритетних для регіону сферах економіки;
- здійснення щомісячної компенсації суб'єктам ММСП фактичних витрат у розмірі єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування за працевлаштування безробітних на нові робочі місця;
- інформування суб'єктів господарювання з питань існуючих механізмів фінансово-кредитної підтримки бізнесу на національному та іноземному рівні;
- залучення суб'єктів ММСП до участі в загальнодержавних, обласних, регіональних виставках-продажах та презентаціях місцевих товаровиробників, а також випуск інформаційної продукції/послуг з метою просування продукції/послуг місцевих виробників на міжнародні, національний та міжрегіональні ринки;
- організація та проведення форумів, круглих столів, семінарів,

тренінгів, майстер-класів, конкурсів, конференцій з актуальних питань ведення бізнесу;

- створення Регіональних центрів підтримки підприємництва та розвитку стартапів;
- адаптація навчальних планів і програм підготовки кваліфікованих робітників до потреб малого та середнього бізнесу;
- організація та проведення спеціалізованих заходів (тренінгів, круглих столів, семінарів) для фахівців місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з питань реалізації державної регуляторної політики та практичного застосування норм регуляторного законодавства.

Також варто відзначити застосування менш поширених інструментів стимулювання підприємницької активності, які включені до Плану заходів певних регіональних і місцевих програм підтримки розвитку ММСП, зокрема:

1. В територіальній громаді м. Києва заплановано створення і публікація бази даних іноземних підприємців на Єдиному веб-порталі, які мають намір співпрацювати з суб'єктами підприємницького сектора м. Києва, та постійної актуалізації інформації по них. Також заплановано формування міського віртуального бізнес-центру - інформаційної онлайн-служби для підприємницького сектора з можливістю отримання всіх необхідних для відкриття різних видів бізнесу документів дозвільного характеру та ліцензій.

2. У програмі підтримки розвитку ММСП Львівської міської територіальної громади (МТГ) передбачено: підтримка стартапів шляхом створення муніципального венчурного фонду; виділення фінансової підтримки для ММСП, зокрема у формі компенсацій/грантів і спеціальних ваучерів; розвитку професійно-технічної освіти; фінансово-організаційна підтримка заснування соціальних підприємств; проведення навчальних курсів з аграрного, екологічного та експортно-орієнтованого підприємництва, а також навчальних програм з основ підприємництва для жінок та молоді.

3. У Запорізькій міській громаді передбачено: створення «ресурсної карти» міста для підприємницького сектору – спеціальної електронної карти з

нанесенням інформації корисної для ММСП (вільних земельних ділянок різних форм власності, інфраструктурних об'єктів, нерухомого майна, незавершеного будівництва; публічного електронного реєстру об'єктів нерухомості (будівель, споруд, приміщень), які можуть бути передані у власність/надані в оренду; публічного електронного реєстру сформованих земельних ділянок і вільних земель (будівель, споруд, приміщень), які можуть бути передані у власність або надані в оренду.

4. У Тернопільській міській громаді передбачено оновлення електронної бази даних доступних приміщень і земельних ділянок для започаткування бізнесу, а також в якості одного з пріоритетів підтримки розвитку ММСП здійснюються заходи із залучення до підприємницької діяльності учасників бойових дій і внутрішньо переміщених осіб.

5. У Миколаївській міській громаді здійснюються заходи з налагодження співробітництва між промисловими підприємствами та навчальними закладами з метою підвищення якості практичної підготовки кваліфікованих кадрів для потреб місцевих МСП, а також надається підтримка студентським стартапам міжвузівського «Студентського бізнес-інкубатора».

6. У Рівненській міській громаді з метою підтримки місцевих ММСП на засадах співфінансування (50/50) надається фінансова допомога місцевим виробникам у розробленні та промоції власної веб-сторінки, а з метою стимулювання продажів їх продукції надається часткова компенсація суб'єктам підприємництва витрат пов'язаних із їх участю у міжнародних та національних галузевих виставках, а також проведення локальних виставок виробників товарів та послуг.

7. У програмах розвитку ММСП Чернівецької та Закарпатської областей передбачено відшкодування суб'єктам підприємництва частини вартості генератора та надання компенсації вартості енергоефективного обладнання, придбаних на умовах кредитного договору з банківськими установами для роботи в умовах енергетичної кризи, а також надання одноразової фінансової допомоги для започаткування власної справи безробітними, які виявили

бажання здійснювати підприємницьку діяльність.

8. Програми розвитку ММСП м. Кисва, Донецької, Запорізької та Чернігівської областей передбачають надання фінансової підтримки суб'єктам ММСП на безповоротній основі для часткового відшкодування витрат на визначення обсягів шкоди та збитків, завданих внаслідок пошкодження та знищення їх майна в зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності.

Важливим структурним елементом регіональних і місцевих програм підтримки ММСП є визначення та формулювання основних проблем, що не тільки дозволяє пояснити суспільству мету розроблення та реалізації відповідних програм, але й має важливе значення при розробленні напрямів і заходів, направлених на її реалізацію. За результатами проведеного аналізу регіональних програм підтримки розвитку малого та середнього підприємництва (з терміном дії до 2023 р., довгострокових із терміном дії з 2021-2027 рр., а також проектів нових чи прийнятих у 2023-2024 рр. програм) нам вдалося встановити, що найбільш значущими проблемами функціонування та розвитку ММСП, на думку регіональних органів влади та відповідно до частоти згадувань у регіональних програмах, є:

1) низька доступність і складність отримання фінансово-кредитних ресурсів, відсутність розвиненого фінансового ринку (обмежена доступність фінансових ресурсів для суб'єктів ММСП, недосконалість системи кредитування малого та середнього бізнесу) – відзначено в 20 регіональних програмах;

2) недостатній рівень розвитку та низька ефективність інфраструктурної, кадрової та інформаційної (фонди підтримки підприємництва, бізнес-центри, бізнес-інкубатори) мережі підтримки ММСП (особливо в малих містах і сільській місцевості) – 19;

3) недостатня правова та інформаційна обізнаність суб'єктів ММСП, а також недостатній рівень знань та досвіду осіб, які бажають розпочати власну

справу чи вже здійснюють підприємницьку діяльність – 14;

4) недосконалість і суперечливість чинних регуляторних нормативно-правових актів – 12;

5) складність і недосконалість української дозвільної системи – 9;

6) нестабільність та непередбачуваність податкового законодавства, надмірне податкове навантаження на ММСП – 8;

7) недостатня роль ММСП у формуванні регіональних і місцевих ринків, а також територіальна нерівномірність розвитку підприємницького сектору – 7;

8) обмежене бюджетне фінансове забезпечення програм і заходів з підтримки та стимулювання розвитку ММСП – 7;

9) обтяжлива система здійснення державного контролю у сфері господарської діяльності, велика кількість контролюючих органів, недотримання контролюючими органами вимог законодавства при проведенні перевірок і неправомірне втручання в діяльність суб'єктів підприємницької діяльності – 7;

10) неефективність та недостатність заходів, спрямованих на стимулювання впровадження суб'єктами ММСП інновацій та новітніх технологій, а також низький рівень мотивації до інвестиційної та інноваційної діяльності – 6;

11) відсутність ефективної взаємодії між центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування щодо розв'язання наявних проблем ММСП – 5;

12) високий рівень тінізації та корупції у сфері діяльності ММСП - 4.

Однією із характерних рис всіх досліджених нами регіональних програм є незначна роль проблем корупції та тінізації економічної діяльності в підприємницькому секторі, зокрема, тільки в чотирьох із них виділяються проблеми корупції та поширення тіньових механізмів здійснення підприємницької діяльності. Натомість, органами регіональної та місцевої влади часто акцентують увагу на: недостатньому рівні професійних знань і досвіду осіб, які бажають розпочати власну справу чи здійснюють

підприємницьку діяльність; низьку активність підприємницької спільноти при участі в реалізації та вдосконаленні регуляторної діяльності органів виконавчої влади різних рівнів; недостатній рівень розвитку підприємницької культури. На вирішення цих проблем часто спрямовується значна частина заходів і ресурсів регіональних програм. Визначальною рисою проблем, виділених у таких програмах, є значна невідповідність регіональних тенденцій розвитку ММСП загальнодержавним і регіональним пріоритетам соціально-економічного розвитку. Значною мірою це стосується зосередженості ММСП переважно в посередницьких секторах економіки та їх незначної частки в виробничій сфері, територіальної нерівномірності розвитку підприємницького сектора, недостатнього рівня розвитку підприємництва серед молоді, а також відсутності системної співпраці великого, середнього та малого бізнесу, органів влади та освітньо-наукової сфери. Варто відзначити, що лише в невеликій кількості регіональних програм підтримки розвитку ММСП поряд із системними проблемами недосконалості регуляторного середовища виділяються проблеми, пов'язані з низькою ефективністю роботи регуляторних органів і недостатньою кваліфікованістю їхніх співробітників.

Незважаючи на те, що більшість проблем розвитку ММСП є спільними для багатьох регіонів України, все таки в окремих із них виявляються специфічні проблеми, зумовлені особливостями сучасної геополітичної ситуації, природно-ресурсного потенціалу та локалізації, сформованою структурою регіональної соціально-економічної системи, пріоритетністю розвитку певних сфер економічної діяльності (великі промислові регіони, логістичні центри, регіони з домінуванням аграрного та переробного секторів, гірські території, прифронтові регіони тощо). Диференціація наявних проблем розвитку ММСП у різних регіонах, зумовлює певні відмінності у підходах та інструментарії їх вирішення, що відображається у плані заходів з реалізації програми підтримки розвитку ММСП кожного з регіонів України.

Необхідною умовою досягнення задекларованої мети та очікуваних результатів будь-якої регіональної програми підтримки розвитку ММСП є її

забезпечення достатніми фінансовими ресурсами. Відповідно до методичних рекомендацій щодо формування та реалізації регіональних і місцевих програм розвитку малого та середнього підприємництва, місцевим державним/військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування рекомендовано виділяти не менше 0,5% від річних доходів їхніх бюджетів для підтримки розвитку ММСП. Аналіз більше 30 обласних і муніципальних програм підтримки розвитку ММСП показав, що в окремих програмах взагалі не визначено загальний обсяг фінансових ресурсів для їх реалізації ні в цілому, ні за окремими напрямками. Значним проблемним місцем багатьох програм підтримки розвитку ММСП є відсутність розрахунків необхідних фінансових ресурсів на реалізацію передбачених заходів або їх розподілу за роками. Це порушує програмні підходи до формування та реалізації політики підтримки, що передбачає концентрацію необхідних ресурсів для досягнення запланованих програмних результатів. Відсутність чіткої суми передбачених фінансових ресурсів може призвести до: зменшення прозорості розподілу та використання бюджетних коштів; фінансування заходів передбачених програмою за залишковим принципом; неможливістю оцінювання ефективності програми; ускладнення процесу визначення ступеня відповідальності виконавців за досягнення її результатів.

Дані обчислення рекомендованих обсягів бюджетних коштів у порівнянні з фактичними обсягами фінансових ресурсів виділених на реалізацію програмних заходів свідчать про те, що на фінансування програм підтримки розвитку ММСП повинні спрямовуватися значно більші обсяги бюджетних коштів, ніж було виділено в аналізованих періодах. Зокрема, якщо у Львівській області фактичний обсяг фінансування обласної програми підтримки бізнесу на період воєнного стану на 2023 р. становив 38 млн грн. [197], що склало 0,43% від річного обсягу доходів бюджету Львівської області та було наближеним до рекомендованого рівня видатків на підтримку розвитку ММСП, то в Львівській міській територіальній громаді (МТГ) за аналогічний період питома вага фінансування програми сприяння підприємництву склала лише 0,03% від

річного обсягу доходів бюджету Львівської МТГ (або 4,8 млн грн). Таким чином, для досягнення рекомендованих обсягів фінансування програм сприяння підприємництву в Львівській області та Львівській МТГ за результатами 2023 р. необхідно було додатково залучити 6,2 млн грн та 64,8 млн грн фінансових ресурсів відповідно. Недостатні обсяги фінансового забезпечення фінансування програм підтримки розвитку ММСП відносно рекомендованих параметрів, а часто недофінансування затверджених регіональними та місцевими органами влади програм, суттєво знижують ефективність закладених у них різноманітних інструментів стимулювання та підтримки. В даному контексті, важливим є об'єктивна оцінка регіональними та місцевими органами влади наявних у них ресурсних можливостей (фінансових, людських, матеріальних та інформаційних) для забезпечення реалістичності встановлених завдань і передбачених заходів, а також пошук додаткових потенційних джерел фінансування та організації заходів для їх залучення (підготовка інвестиційних проектів, бізнес-планів для залучення кредитних ресурсів, проектних заявок для отримання міжнародної фінансової допомоги та грантів).

Ще одним проблемним аспектом, враховуючи комплексність програм підтримки розвитку ММСП, є короткий часовий горизонт їх реалізації. Впродовж 2 або 3 років складно досягти кардинальних зрушень у підприємницькому середовищі – за такий період переважно можна отримати безпосередні результати від запланованих заходів, водночас важко оцінити довгостроковий вплив реалізованих заходів у контексті змін, які відбулися. Відсутність у більшості досліджених програм підтримки розвитку ММСП конкретних якісних і кількісних показників результативності, а також вимірюваних очікуваних результатів, не дозволяє реально оцінювати успішність їх реалізації та враховувати можливі недоліки при підготовці наступних програм розвитку ММСП.

Окремо варто відзначити створення органами місцевого самоврядування у 18-ти регіонах України 77-ми індустріальних парків (ІП) [75], як потенційно

важливого інструмента стимулювання підприємницької активності, що можуть стати важливими чинниками забезпечення стійкості та структурно-технологічної модернізації їх економічних систем, та ефективним механізмом вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів. Проте, недосконалість державного регулювання у сфері функціонування та розвитку ІП, відсутність належного рівня інженерного облаштування території та зовнішньої інфраструктури, недостатній рівень залучення фінансових ресурсів державного та місцевих бюджетів на облаштування ІП, що перешкоджає їх повноцінному функціонуванню та розвитку, проблеми з юридичним оформленням земельних ділянок та нестача готових промислових приміщень у ІП, а також відсутність у багатьох ІП керуючих компаній, негативно позначаються на процесі їх функціонування та розвитку. Так із 77-ти зареєстрованих ІП тільки 12 мали керуючі компанії, володіли належним рівнем забезпечення інженерною та транспортною інфраструктурою, на їх території був побудований хоча б один промисловий об'єкт і до їх складу входив хоча б один діючий учасник. У державному бюджеті на 2024 р. передбачено 1 млрд грн на розвиток ІП, хоча на дане фінансування можуть претендувати виключно ті ІП, що є в управлінні керуючої компанії та демонструють певну операційну діяльність [171].

Стала підтримка та активізація соціально-економічного розвитку України потребує формування та практичного застосування обґрунтованих комплексних інструментів та механізмів підтримки та захисту підприємництва, можливості для впровадження і використання яких доступні або відкриваються на національному, регіональному та локальному рівнях. Використання наявних організаційно-економічних інструментів стимулювання розвитку та підтримки ММСП в Україні, особливо на рівні регіональних і локальних програм підтримки розвитку ММСП, потребує приведення їх у відповідності до загальнонаціональних цілей розвитку та функціональних типів території, а також вдосконалення системи державного контролю за їх реалізацією, що дозволить у коротко- та середньостроковій перспективі підвищити

ефективність їх застосування для стимулювання підприємницької активності загалом, та для окремих регіонів чи територій зокрема.

На нашу думку, головний акцент у процесі підтримки та стимулювання підприємницької активності на національному/регіональному/локальному рівнях в Україні варто зробити на формуванні та подальшому забезпеченні сприятливого бізнес-середовища та інвестиційного клімату. Основним і першочерговим завданням у даному контексті має стати вирішення існуючих системних проблем розвитку підприємницького середовища завдяки: налагодженню ефективного функціонування судової та правоохоронної систем; формування прозорого регуляторного середовища від національного до локального рівня; підвищення рівня захисту майнових прав, в т.ч. прав інтелектуальної власності; мінімізація рівня корупції та тінізації у сфері діяльності ММСП; вдосконалення системи оподаткування та лібералізація податкового адміністрування; оптимізація та вдосконалення державної дозвільної системи; реформи державної служби тощо.

Паралельно з вирішенням системних проблем розвитку підприємницького середовища в Україні необхідно проводити оптимізацію процесу формування і реалізації існуючих організаційно-економічних інструментів і механізмів стимулювання підприємницької активності в контексті забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів і територіальних громад, зокрема за допомогою наступних заходів:

на національному рівні:

- усунення неузгодженості стратегічних планувальних документів загальноекономічного та секторального характеру на різних територіальних рівнях, їх розрізненості за горизонтом планування та часом реалізації, шляхом уніфікації та адаптації до сучасних соціально-економічних умов функціонування країни;
- затвердження Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого та середнього підприємництва на період до 2027 р;
- розширення рівня взаємодії підприємницького сектора із владою

завдяки більшій інклюзивності процесу розроблення секторальних стратегічних документів та формування культури включеності бізнесу до різних етапів розроблення профільної державної політики та процесів регулювання/дерегулювання підприємницької діяльності;

- мінімізація дефіциту робочої сили шляхом покращенням доступу до професійної освіти, перекваліфікації та вдосконаленню професійних навичок, ширшого залучення потенціалу жінок, впровадженню якісної системи бронювання доступної для ММСП;

- спрощення умов ведення підприємницької діяльності завдяки лібералізації ринкового законодавства, збереженні поточної спрощеної системи оподаткування, скасуванню обтяжливих та неефективних норм державного контролю, вдосконаленню регулювання внутрішніх торговельних відносин (в т.ч. завдяки імплементації директиви ЄС про взаємодію виробників і торгових мереж);

- державне стимулювання відновлення споживчого попиту шляхом надання пріоритетності приватному бізнесу при реалізації державних послуг і проведенні державних закупівель, залучення українських ММСП до процесу відбудови країни, осучаснення механізму державно-приватного партнерства;

- розширення державної грантової програми «Робота» як за обсягами фінансування (підвищивши верхній поріг грантового фінансування), що дозволить поширити її на підтримку розвитку більшої кількості компаній, так і за кількістю напрямів, додавши для прикладу гранти на інноваційну діяльність та впровадження альтернативних джерел енергії;

- розширення доступу до міжнародних програм підтримки ММСП завдяки створенню мережі центрів підтримки підприємництва (в т.ч. в он-лайн форматі);

на регіональному рівні:

- розширення та вдосконалення регіональних програм підтримки та розвитку ММСП шляхом включення до них найбільш ефективних у підприємницькому секторі інструментів підтримки та стимулювання розвитку

ММСП, зокрема: фінансової підтримки у формі грантової допомоги та спеціальних ваучерів; зниження плати за оренду комунального майна; часткової компенсації відсотків за кредитами, отриманими ММСП в банківських установах; пільг при сплаті місцевих податків і зборів; а також диверсифікації та розширення консультативної допомоги та інформаційної підтримки;

- розширення та диверсифікація джерел фінансування регіональних програм підтримки та розвитку ММСП завдяки залученню коштів державного бюджету та міжнародних програм підтримки ММСП;

- формування підприємницької культури завдяки поглибленню та масштабуванню навчальних програм як для охочих започаткувати власну справу, так і для діючих підприємств;

- покращення сприйняття підприємницької діяльності в суспільстві та розширення інформаційно-консультативної мережі підтримки підприємництва в регіонах;

- надання допомоги ММСП, які прагнуть вийти на нові ринки збуту чи розширити масштаби своєї діяльності, шляхом надання їм практичної допомоги в пошуку нових ринків збуту та поширення необхідної інформації, сприянні в налагодженні ділових контактів із закордонними компаніями та міжнародними організаціями;

- активізація розвитку регіональної бізнес-інфраструктури (бізнес-інкубаторів, центрів підтримки бізнесу, коворкінг-центрів, стартап-центрів тощо);

- економічно обґрунтоване застосування сучасних територіально-орієнтованих механізмів (як фіскальних, так і нефіскальних інструментів) стимулювання інвестицій в регіональні підприємницькі сектори, в т.ч. постраждалих внаслідок бойових дій;

- забезпечення доступу суб'єктів підприємництва в регіонах України до фінансування з Європейського фонду регіонального розвитку та Фонду згуртування у межах реалізації спільних із країнами ЄС транскордонних

проектів і програм, в т.ч. проектів розвитку технопарків, індустріальних парків та елементів транспортно-логістичної інфраструктури;

- створення електронних регіональних платформ для прямої комунікації між органами регіональної влади та місцевого самоврядування з одного боку, та підприємцями з іншого, задля ефективного співробітництва на засадах відкритості та партнерства, а також задоволення потреби ММСП в інформаційній підтримці та консультативній допомозі;

на локальному рівні:

- створення віртуальних центрів надання інформаційно-консультаційних послуг для підприємницького сектора з можливістю отримання всіх необхідних документів дозвільного характеру та ліцензій для відкриття різних видів бізнесу, а також підвищення правової та інформаційної обізнаності суб'єктів підприємництва;

- розвиток інституційної спроможності територіальних громад чи міст до кваліфікованого моніторингу та опрацювання місцевих соціально-економічних проблем та їх конвертацію у цільові проекти, з подальшим їх поданням на отримання державної чи міжнародної фінансової підтримки;

- створення та практичне впровадження в територіальних громадах і містах електронних реєстрів вільних земельних ділянок та об'єктів нерухомого майна, які можуть бути передані у власність або надані в оренду суб'єктам підприємницької діяльності;

- підвищення рівня залучення державної фінансової підтримки та приватних інвестицій для розвитку інфраструктурного облаштування території індустріальних і технологічних парків;

- створення спеціальних програм підтримки та стимулювання розвитку ММСП для постраждалих у результаті бойових дій територіальних громад чи окремих міст, які знаходяться у неконкурентних умовах;

- забезпечення належних умов для повноцінного функціонування інфраструктури підтримки бізнесу на локальному рівні.

5.2. Напрямки нівелювання територіальних диспропорцій формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності

Питання подолання регіональних диспропорцій формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах сучасних викликів, з одного боку, прямо пов'язане з забезпеченням стійкості суб'єктів підприємництва, з іншого – є вихідною передумовою забезпечення резильєнтного просторового розвитку в Україні. Водночас проблеми, з якими стикається підприємницький сектор в різних регіонах нашої держави суттєво різняться. Якщо до розгортання повномасштабної війни росії на території України основними причинами такої диференціації були питання формування бізнес клімату, розвитку інституцій підтримки підприємництва, економічної спеціалізації, моделі підприємницької поведінки мешканців у різних регіонах, то зараз можливості розвитку підприємницького сектора визначаються станом безпекових загроз в різних регіонах, рівнем руйнування інфраструктури, зокрема логістичної, очікуваннями щодо подальшого розвитку воєнних дій тощо. Зважаючи на це, слід говорити про застосування територіально орієнтованого підходу до формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в розрізі груп територій (відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій» №2389-IX від 27.07.2022 р.).

Відновлення економічного потенціалу та підприємницької активності на територіях відновлення

Економічний потенціал цих територій найбільше постраждав з огляду на ведення бойових дій / окупації / руйнування інфраструктури / значної втрати трудового потенціалу з огляду на вимушене переміщення до інших регіонів чи

держав. Тому основними напрямками, які сприятимуть відновленню підприємницької активності в таких регіонах повинні стати:

- відновлення інфраструктури за принципом “краще, ніж було”. При цьому вкрай важливим є врахування демографічних прогнозів та оцінки потреб мешканців і бізнесу на територіях відновлення;

- зважаючи на надвисокі безпекові ризики для підприємців на територіях відновлення важливим механізмом активізації підприємницької діяльності є страхування інвестицій від ризиків, що можуть бути спричинені збройною агресією, бойовими діями та/або тероризмом. Такі механізми вже почали діяти з боку світових фінансових інституцій, які спрямовані на страхування приватних інвестицій (так, багатостороння агенція з гарантування інвестицій (MIGA) вже почала надавати гарантії страхування воєнних ризиків в Україні з Трестового фонду підтримки реконструкції та економіки України (SURE)). Водночас з боку держави потребує створення система страхування воєнних ризиків зокрема щодо об’єктів публічного інвестування;

- вважаємо за доцільне також встановлення спеціального правового режиму господарської діяльності (наприклад, спеціальні економічні зони) з чіткими часовими рамками на прикордонних територіях, територіях відновлення (де відбувались бойові дії, перебували в оточенні, окупації, зазнали значних руйнувань та пошкоджень внаслідок повномасштабного вторгнення;

- стимулюючи роль повинні також виконати цільові програми відновлення бізнесу на деокупованих територіях, які б максимально враховували специфіку підприємств та потреб регіонів в цілому, а також цільові програми з повернення релокованого бізнесу. Не менш важливим є забезпечення повноцінного доступу до діючих програм підтримки підприємців (зокрема, відкриття доступу до грантів у межах програми "є-Робота», які є безповоротними);

- для аграріїв визначальним є пришвидшення процесу нетехнічного та технічного обстеження територій, гуманітарного розмінування та знешкодження вибухонебезпечних предметів, оскільки без цього неможливим є введення в господарську діяльність основної частки сільськогосподарських

земель. Важливим також є відновлення об'єктів інженерної інфраструктури меліоративних (зрошувальних) систем в Одеській, Миколаївській, Запорізькій та Херсонській областях;

- оскільки відновлення діючих чи розміщення нових промислових об'єктів на територіях відновлення є недоцільним, то першочерговими можуть стати низькозатратні проекти із швидкою окупністю, зокрема такі, які можуть бути територіально деконцентрованими. Зокрема це сільськогосподарські проекти, проекти, які передбачають переробку та повторне використання відходів руйнувань за принципами циркулярної економіки.

Стимулювання розвитку підприємницької активності на територіях з особливими умовами для розвитку

До цього типу відносяться території, рівень соціально-економічного розвитку яких є низьким або на яких існують природні, демографічні, міжнародні, безпекові чи інші об'єктивні обмеження щодо використання потенціалу території для розвитку. На практиці до цього типу територій в умовах сьогодишніх викликів належатимуть території, які знаходяться поблизу кордону з рф та білоруссю, а, отже, їх економічний розвиток суттєво обмежується безпековими чинниками (що спричинило до релокації /призупинення діяльності бізнесу, втрати трудового потенціалу, суттєвого падіння попиту на продукцію та послуги тощо); сільські, гірські, з високим рівнем заліснення території (значна частина яких традиційно була депресивними), постпромислові території (в т.ч. вугільні) та інші. Світова практика доводить необхідність напрацювання стимулюючих механізмів підприємницької активності на таких територіях. До таких механізмів слід віднести:

- в переважній більшості для таких територій визначальною є проблема втрати кваліфікованих кадрів та трудового потенціалу загалом. Тому першочерговим є завдання стримання еміграційних тенденцій мешканців та створення умов для залучення та постійного проживання осіб економічно активного віку (в т.ч. внутрішньо переміщених осіб) в територіальні громади з

низьким рівнем соціально-економічного розвитку. До інструментів тут можна віднести регіональні / місцеві програми забезпечення доступним житлом, співфінансування молодіжного будівництва, забезпечення житлом потрібних фахівців у громаді, а також розвиток цифрової, соціальної, рекреаційної інфраструктури, спрямованої на забезпечення потреб молоді /дітей, створення коворкінгових центрів, бізнес-центрів, які дозволять концентрувати та формувати комунікацію між місцевими підприємствами. Це дозволить підвищити якість середовища життєдіяльності у таких громадах;

- потреба в кадрах може бути суттєво реалізована через стимулювання активності серед внутрішньо-переміщених осіб, ветеранів, безробітних до ведення підприємницької діяльності;

- розвиток грантових / кредитних інструментів стимулювання підприємництва та самозайнятості, зокрема у сферах поглибленої переробки, крафтового виробництва, надання послуг, у видах економічної діяльності з високою доданою вартістю тощо, що сприятиме послідовній зміні структури економіки та підвищенню економічної стійкості громад;

- посилення включеності таких територій в регіональні ринки через розвиток транспортно-логістичної та інформаційно-комунікаційної інфраструктури;

- для сільських територій важливим є напрацювання фінансово-кредитних та організаційних інструментів підтримки дрібних та середніх сільгоспвиробників та стимулювання їх кооперації, локальних виробників органічної та крафтової продукції (яка завжди характеризується високою доданою вартістю), солідарного сільського господарства (community supported agriculture) для налагодження прямих зв'язків та взаємодії між виробниками та споживачами, селом та містом, скорочення ланцюгів виробництва та постачання;

- важливо, що більшість територій з особливими умовами для розвитку (гірські, сільські, приморські тощо) володіють історико-культурною спадщиною, в т.ч. нематеріальною, яка за умови її популяризації та формування

на її основі бізнес проєктів, може сформувати підґрунтя для економічного розвитку в громадах. Такі проєкти охоче підтримуються зарубіжними донорами, а, отже, можуть бути реалізовані на основі залучення зовнішнього ресурсу;

- в контексті європейської інтеграції значної уваги також потребує питання трансформації вугільних громад та регіонів (зважаючи на тимчасову окупацію таких територій у Донецькій та Луганській областях, на даний час мова йде про громади, які знаходяться в межах Львівсько-Волинського вугільного басейну). Розвиток підприємництва для цих територій є особливо актуальним, оскільки специфіка функціонування вугільної промисловості передбачає залучення значної кількості місцевого населення до роботи на підприємствах державної власності. Окрім цього, рівень доходів гірників є порівняно вищим, що не стимулює до ведення підприємницької діяльності. Як результат, вугільні громади характеризуються суттєво нижчим рівнем підприємницької активності. Процеси справедливої трансформації вугільних громад, які зараз реалізуються в Львівській і Волинській областях, мають на меті зокрема спонукання мешканців вугільних громад до ведення бізнесу. В цьому контексті основними напрямками повинні бути: підвищення рівня знань про ведення підприємницької діяльності та зростання фінансової грамотності мешканців, реалізація програм з професійної перекваліфікації місцевих мешканців, зокрема підвищення якості soft skills, надання кредитної / ваучерної підтримки підприємців на етапі запуску бізнесу, а також організаційний (в т.ч. консультативний) супровід підприємств, створення / розширення інфраструктури підтримки підприємницької активності в громадах.

Масштабування позитивних економічних ефектів регіональних полюсів зростання та територій сталого розвитку

До регіональних полюсів зростання належать мікрорегіони, територіальні громади, що характеризуються значно кращими географічними, демографічними, соціально-економічними показниками розвитку порівняно з іншими подібними територіями регіону, та зростання яких позитивно впливає

на суміжні території, регіон та/або державу в цілому (насамперед це великі та середні міста, агломерації, громади з високим рівнем концентрації економічної діяльності). Саме такі території спроможні продукувати імпульси економічного зростання і завданням регіональної політики національного і регіонального рівнів є запуск механізмів, спрямованих на поширення таких імпульсів на інші території та зниження диспропорцій розвитку між полюсами зростання та іншими територіями. Фактично йдеться про уникнення виникнення в державі територіальних анклавів, розвиток яких забезпечуватиметься виключно за рахунок «притягування» трудових, фінансових, економічних ресурсів з суміжних чи інших територій. Зважаючи на зазначене, до перспективних механізмів масштабування позитивних економічних ефектів регіональних полюсів зростання та територій сталого розвитку відносимо:

- розвиток транспортного сполучення швидкісного формату між містами, які концентрують економічних потенціал, та суміжними територіями, що сприятиме деконцентрації підприємницької активності та її перенесення у територіальні громади другого і третього порядку, а це, своєю чергою, стимулюватиме конкуренцію і розвиток місцевих підприємств;

- підвищення якості середовища життєдіяльності (соціальні послуги, інженерна, комунікаційна, транспортна, рекреаційна інфраструктура), створення бізнес просторів у суміжних та наближених територіальних громадах спонукатиме їх мешканців до ведення підприємницької діяльності чи здійснення трудової активності в цих громадах та дозволить уникнути явища маятникової міграції до великих міст;

- розроблення та реалізація спільних економічних проєктів регіональних полюсів зростання та суміжних територіальних громад. Окрім основного завдання – включення цих громад в процеси економічного розвитку, така співпраця працює на підвищення спроможності суміжних територіальних громад через отримання досвіду напрацювання проєктних ідей та їх реалізації, проєктного менеджменту, пошуку і налагодження контактів з новими економічними партнерами, просування власних інвестиційних можливостей

тощо. Результатом спільної реалізації економічних проектів може стати створення спільних інституцій підтримки місцевого бізнесу в суміжних громадах;

- стримуючим фактором поширення імпульсів економічного розвитку до суміжних та наближених громад часто є якість трудового ресурсу та брак висококваліфікованих фахівців в цих громадах. Зважаючи на те, що основна маса вищих навчальних закладів та закладів професійної (професійно-технічної освіти) розміщена у обласних центрах та найбільших містах регіону, важливим є оцінювання і прогнозування потреби в кадрах відповідної кваліфікації та надання пропозицій щодо впровадження затребуваних освітніх програм для професійної підготовки та перепідготовки кадрів з урахуванням специфіки та актуальних потреб місцевих ринків праці;

- одним з інструментів активізації підприємницької активності в наближених до полюсів зростання територіальних громадах можуть стати індустріальні парки, розміщені на територіях таких громад за умови наявності розвинутої транспортної та комунікаційної інфраструктури між полюсами зростання та індустріальними парками .

Реалізація зазначених напрямків та механізмів на засадах системного підходу сприятиме подоланню просторових диспропорцій розвитку у міжрегіональному та внутрішньорегіональному вимірі та дозволить сформувати інтегрований економічний простір держави.

Комфортність фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в територіальних громадах формується значною мірою за рахунок дій органів місцевого самоврядування через інструменти місцевих податків та зборів, залучення грантових ресурсів, видаткові інструменти (місцеві /обласні цільові програми, бюджетні інвестиції тощо), боргові інструменти тощо. Фактично можливості громади стимулювати розвиток підприємництва та створювати комфортне середовище для їх діяльності значною мірою обумовлена фінансовою спроможністю громади. В свою чергу, фінансова спроможність визначається, з одного боку, економічним потенціалом території

і відповідно її здатністю акумулювати власні доходи, з іншого – *системою фінансового вирівнювання розвитку територій, яка функціонує в державі*.

Сучасна система вирівнювання (яка впроваджується з 2015 року та постійно модернізується) хоч визначається як така, що спрямована на зацікавлення органів місцевої влади у нарощуванні дохідної бази бюджетів, проте впирається в проблеми, пов'язані з невідповідністю перерозподілу ресурсів і повноважень між органами державної, регіональної та місцевої влади, нестабільністю та непослідовністю законодавчих нововведень, необґрунтованістю розрахунку індексу податкоспроможності тощо.

З позиції формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності у взаємозв'язку із системою фінансового вирівнювання розвитку територій найчастіше виникають низка проблем:

- дотаційні громади не демонструють зацікавлення у активізації підприємницької діяльності та зростанні податкових надходжень до місцевих бюджетів, оскільки бояться втрати вирівнюючу дотацію. До того ж дотаційні громади, як правило не володіють достатнім фінансовим ресурсом, щоб імплементувати інструменти / заходи підтримки чи стимулювання підприємницької активності;
- територіальні громади з високою підприємницькою активністю як правило володіють достатньою фінансовою та організаційною спроможністю для стимулювання підприємницької активності на місцевому рівні, водночас їх інтерес певним чином обмежений: частина отриманих податкових доходів громада втрачає у вигляді реверсної дотації, або в таких громадах вже присутні складнощі з наявністю земельного ресурсу, робочої сили для розвитку підприємництва тощо.

Зазначене доводить доцільність трансформації системи фінансового вирівнювання територій.

Висока увага до проблем фінансового вирівнювання місцевого розвитку в Україні зумовлена існування впродовж тривалого періоду надмірної

диференціації територій за основними соціально-економічними показниками розвитку, що призводить до існування значних економічних, фінансових дисбалансів їх розвитку. Диспропорції розвитку територіальних громад в Україні ще більш посилились в умовах зовнішніх шоків. Повномасштабна війна, розпочата росією після 24 лютого не лише посилила міжрегіональну диференціацію (з однієї сторони, завдала катастрофічних наслідків для соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад сходу, півночі та півдня країни, а з іншої – попри спад економічної активності в центрі та заході країни на початку воєнних дій відбувається переміщення людського, фінансового капіталу та релокація бізнесу у ці регіони, що створює нові умови для їх розвитку), але і обумовила появу нових викликів для системи фінансового вирівнювання розвитку територій.

Абсолютна більшість країн світу здійснює фінансове вирівнювання розвитку територій при цьому застосовує різні види, форми, методи, інструменти фінансового вирівнювання. На практиці вкрай рідко зустрічаються країни, які б застосовували лише одну форму фінансового вирівнювання, для більшості країн модель фінансового вирівнювання є поєднанням різних способів (вертикального, горизонтального, вирівнювання за доходами, вирівнювання за видатками). Водночас поглиблене вивчення європейських моделей фінансового вирівнювання в контексті означених для України проблем дозволяє зробити низку висновків та рекомендацій для удосконалення вітчизняної системи фінансового вирівнювання:

1) Горизонтальне вирівнювання податкоспроможності територій в здійснюється з використання формульного підходу. При цьому більшість європейських країн (Польща, Німеччина, Швейцарія та інші) використовують весь обсяг податкових надходжень (податковий потенціал). На відміну від зарубіжних країн, у яких для вирівнювання податкоспроможності бюджетів (горизонтальне вирівнювання), використовуються більшість податкових надходжень, в Україні використовується лише один – ПДФО. Як наслідок, порушується принцип справедливості, а вищий обсяг реверсної дотації

вимушені сплачувати не найбагатші громади, а ті, які у структурі податкових доходів мають високу частку ПДФО.

Виходячи з цього доцільним є врахування усього *обсягу податкових доходів до загального фонду місцевих бюджетів при розрахунку бюджетної спроможності територій*.

2) В Україні податковим агентом зі сплати ПДФО є роботодавець, що сплачує податок до бюджету. Чинне законодавство дозволяє підприємствам обирати варіант сплати ПДФО - за місцем їх фактичної роботи, чи за місцем реєстрації. Таке формулювання є вигідним для великого бізнесу, що має численні підрозділи, а сплачує податок лише за місцем реєстрації основного підприємства, та не бажає змінювати таку систему, адже це «потягне» за собою зміну системи бухгалтерського обліку та додаткові фінансові витрати. Проблемою є те, що територіальні громади, в яких проживають і працюють працівники філій підприємств не доотримують значну частину ПДФО, хоча їх співробітники використовують місцеву інфраструктуру та отримують послуги з місцевого бюджету. Водночас змін підходів до зарахування ПДФО однозначно потягне за собою питання фінансового вирівнювання, адже в більшості випадків від змін виграють бідніші громади.

Негативним наслідком такого механізму зарахування ПДФО є *посилення диференціації між центром і периферією*, адже у великих містах найчастіше реєструються головні офіси підприємств, філії та підрозділи яких знаходяться на периферії. Зокрема, у столиці зареєстровано близько 14 % усіх підприємств на яких працює 24 % зайнятих по країні, тоді ж як реально значна частина працівників знаходиться за межами столиці [91]. При цьому м.Київ, що акумулює 40% ПДФО, на відміну від інших місцевих бюджетів, до яких надходить 60 % ПДФО, компенсує меншу частку податку за рахунок працівників великих підприємств з філіями та підрозділами, що працюють за межами столиці.

Як наслідок, периферійні території з менш розвинутою соціальною інфраструктурою вимушені надавати послуги працівникам відокремлених

підрозділів, не отримуючи при цьому ПДФО. Такий підхід є не лише несправедливим, але і збільшує потреби у вирівнюючих трансфертах, а тому ставить під питання доцільність використання існуючої формули розрахунку податкоспроможності територій.

Як показує світовий досвід для більшості країн місце зарахування ПДФО співпадає з місцем проживання платників податку. Існує кілька причин доцільності такого підходу. По-перше, базова ідея ПДФО полягає у тому, що це податок на загальні доходи осіб (дивіденди, відсотки, орендна плата тощо), а не лише на заробітну плату, тому важливо його прив'язувати до особи, а не до різних місць, де вони нараховуються. По-друге, зарахування ПДФО за місцем проживання забезпечує відповідність між юридичною та фіскальною юрисдикціями (органи місцевого самоврядування витрачають кошти людей, які за них голосують і перед якими вони є політично підзвітними). По-третє, справедливим є надання послуг своїм мешканцям.

На державному рівні вже давно обговорюються питання необхідності заміни чинної системи зарахування ПДФО, що потребує розробки інформаційної системи для одержання та зберігання даних про ідентифікаційний номер платника податку, його податкові платежі, місце проживання та інше. Процес переходу сповільнюється через необхідність залучення додаткових фінансових ресурсів, потреби налагодження міжвідомчої координації, невідповідності між фактичним місцем проживання та офіційно зареєстрованим місцем проживання мешканців.

За даними Міністерства цифрової трансформації до війни 20-30% усіх українців проживали у адміністративно-територіальних одиницях відмінних від офіційного місця проживання, а близько мільйона осіб жили взагалі без реєстрації. Це створювало додаткові «перекоси» при розрахунку фінансової спроможності територіальних громад, адже знаменник формули - показник кількості мешканців територіальних громад, часто не відповідає реальним даним. Через війну ситуація лише погіршилась. З одного боку, вкрай складно облікувати значні потоки вимушеної внутрішньої та зовнішньої міграції із

прифронтових регіонів та тих, де ведуться бойові дії. З іншого – складність обліку у Західних регіонах зумовлена транзитним перебуванням частини людей, що втікають від війни перед виїздом за кордон, зміною місця проживання частини ВПО (переїзд в іншу громаду чи навіть регіон), відсутністю потреби в реєстрації ВПО, які продовжують працювати дистанційно, небажанням реєструватись чоловікам призовного віку тощо.

В сучасних умовах доцільним є впровадження механізму зарахування ПДФО до місцевих бюджетів за місцем проживання, а не за місцем праці фізичних осіб-платників. Найбільше дискусій викликає механізм справляння ПДФО у разі зміни порядку його зарахування до місцевих бюджетів (особливо в частині перерахування податку до великої кількості місцевих бюджетів). Загалом, існує низка варіантів впровадження змін порядку зарахування ПДФО за місце проживання фізичної особи- платника:

1. Юридичні особи, як податкові агенти зайнятих на них працівників, обчислюватимуть, утримуватимуть і перераховуватимуть ПДФО в кожен бюджет відповідно до місця проживання своїх працівників та надсилатимуть звіти до відповідних територіальних фіскальних органів;

2. Юридичні особи, як податкові агенти зайнятих на них працівників, утримуватимуть і перераховуватимуть ПДФО на єдиний рахунок з подальшим його розподілом казначейством між відповідними місцевими бюджетами;

3. Фізична особа самостійно декларує доходи, обчислює і сплачує з них податок. У цьому випадку до Податкового кодексу повинні бути внесені зміни, які покладатимуть обов’язок з обчислення, утримання (з виплачених доходів) та перерахування податку до відповідного бюджету на фізичну особу (працівника), а не на роботодавця. Тобто, це означатиме, що працівник отримає статус податкового агента щодо ПДФО, який передбачатиме, з-поміж іншого, відповідальність за порушення норм та порядку сплати податку. На роботодавця ж може бути покладено лише обов’язок подання даних у контролюючі органи про здійснені працівникам виплати. Ця схема може дати поштовх до популяризації інституту представників платника податку, які

надаватимуть послуги з ведення справ, пов'язаних із сплатою ПДФО (в т. ч., обчислення належних до сплати сум, перерахування податку, подання декларацій тощо).

Одним з головних ризиків зміни напрямку зарахування ПДФО до місцевого бюджету за місцем проживання фізичних осіб можна вважати зменшення мотивації органів місцевого самоврядування в розвитку великих підприємств на території своєї громади.

Водночас сьогодні можливість переходу до системи відрахування ПДФО за місцем проживання платника податку ускладнена активними процесами вимушеної міграції. Впровадження декларативної прописки з використанням порталу Дії, що мало б від'язати місце отримання соціальних та адміністративних послуг від місця проживання, дозволяє оцифрувати послуги реєстрації місця проживання, однак не вирішує проблеми, що накопилися, а лише переводить в он-лайн формат стару і незручну систему прописки, успадкованої з радянських часів.

3) Опрацювання світового досвіду дозволяє з'ясувати послаблення ролі цільових трансфертів, та зростання загальних (нецільових) трансфертів у країнах Європи. В документах Ради Європи відзначається, що цільові субвенції можуть обмежувати органи місцевого самоврядування у вільному виборі політики та є менш ефективними, ніж дотації.

Вітчизняна практика також свідчить, що трансфертне вирівнювання в Україні з року в рік залежить від прийнятого на початок року закону про державний бюджет та здійснюється з переважанням цільових субвенцій, що свідчить про низький рівень самостійності органів місцевого самоврядування у прийнятті рішень щодо напрямів використання отриманих з державного бюджету коштів та труднощі планування бюджету. *Тому доцільним є збільшення частки нецільових трансфертів в структурі системи фінансового вирівнювання територій в Україні.*

4) Чи не найскладнішим є питання посилення ролі механізму вирівнювання за видатками в системі фінансового вирівнювання територій в

Україні.

Попри переваги моделі вирівнювання за доходами більшість європейських держав орієнтована на модель вирівнювання за видатками, яка також має свої переваги та недоліки. Перевагою насамперед є те, що воно дозволяє зменшити розбалансованість у можливостях різних територій забезпечувати отримання всіма громадянами однакового обсягу послуг. Зазвичай найбільшою проблемою вирівнювання видатків бюджетів є питання оцінки якості, вартості публічних послуг та їх відповідності існуючим стандартам публічних послуг. Для розрахунку вартості послуг можуть бути використані різні види витрат – минулі, фактичні, стандарті або нормовані. Вирівнювання видатків, що базується на фактичних витратах (Італія, Німеччина), дає місцевим органам влади стимул наповнювати бюджет; вирівнювання видатків, яке базується на минулих витратах (Іспанія, Мексика) зменшує можливість маневрів чи відхилень. Для розрахунку стандартних витрат використовуються індикатори потреб, які є індивідуальними для кожної країни та обумовлені її історичними, соціально-економічними, географічними особливостями. Кількість таких індикаторів також дуже різна: в Данії, Норвегії використовується близько 15 індикаторів для оцінювання видаткових потреб, у Швейцарії – 24 індикатори [302].

Варто наголосити на принциповій відмінності між аналізованими системами вирівнювання видатків та українською моделлю вирівнювання видатків, яка функціонувала до 2015 р. – критеріями вирівнювання є не потреба у видатках на функціонування соціальної інфраструктури в регіоні чи муніципалітеті, а характеристики, які можуть здорожчувати / знижувати вартість суспільних послуг на конкретній території.

В цьому контексті для подальшого удосконалення механізму горизонтального вирівнювання та зменшення диспропорцій фінансової спроможності громад основоположним має стати питання необхідності надання гарантованих державою суспільних послуг на території всієї держави. Для реалізації цього підходу необхідно визначити чіткий перелік власних та

делегованих повноважень територіальних громад та їх розмежування між рівнями місцевого самоврядування, запровадити нову модель визначення чисельності наявного населення територіальних громад, запровадити фінансову статистику в розрізі громад згідно з новим адміністративно-територіальним устроєм. Ця робота передбачена Стратегією реформування системи управління державними фінансами на 2022-2025 роки [238] водночас виконання цього завдання ускладнене в умовах війни.

В напрямку посилення вирівнювання за видатками в Україні першими кроками можуть стати:

- 1) врахування у формулі освітньої субвенції видатків на утримання самих закладів та допоміжного персоналу, які сьогодні фінансуються з місцевих бюджетів,
- 2) здійснення фінансового вирівнювання обласних бюджетів із врахуванням видатків на функціонування закладів професійної (професійно-технічної) освіти та будинків-інтернатів;
- 3) формування і впровадження системи муніципальної і фінансової статистики в розрізі територіальних громад. Проведення перепису населення як вихідної точки для уможливлення здійснення реальних розрахунків міжбюджетних трансфертів, фінансової спроможності територій тощо.

5.3. Обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення податкового середовища стимулювання підприємницької активності в контексті викликів воєнного стану та узгодження з податковим правом ЄС

Податкова політика ЄС має довгу історію формування та реалізації. Установчі документи ЄС закріплюють принцип створення конкурентного ринку, де податки відіграють важливу роль у його регулюванні (зокрема, Розділ VI «Спільні правила щодо конкуренції, оподаткування та зближення законодавства» Договору про заснування Європейської спільноти 1957 року).

З поглибленням євроінтеграції було впроваджено низку правових принципів і положень щодо оподаткування (Маастрихтський договір 1992 року), які стали основою для прийняття численних директив, регламентів, рекомендацій і рішень. Значну роль відіграють також судові рішення, у яких податкові спори часто стають об'єктом розгляду.

З 2001 року діє Стратегія податкової політики Європейської комісії [300], яка передбачає право країн-членів самостійно обирати податкову систему. Завдяки цьому повна гармонізація податкового законодавства не є необхідною. Проте, національне податкове законодавство країн-членів не повинно суперечити європейському, що є важливим аспектом для врахування Україною на її шляху до євроінтеграції.

Україна в контексті інтегрування в ЄС взяла на себе низку зобов'язань щодо удосконалення та трансформації податкового законодавства та податкової системи загалом. В цьому контексті особливо важливим є перехід від базового фіскального функціоналу податків до їх використання як інструменту стимулювання розвитку бізнесу. Підхід, орієнтований виключно на наповнення бюджетів, повинен трансформуватися в налагодження системних взаємодій між податковими органами та платниками податків. При цьому абсолютно хибною є думка про виняткове зниження податкового тиску на бізнес і дерегуляцію

його діяльності.

Податкові стратегії країн ЄС значно різняться залежно від їхніх пріоритетів розвитку:

- Країни з акцентом на технологічне виробництво (наприклад, Німеччина) зазвичай встановлюють високі податкові ставки. Водночас вони забезпечують бізнесу та населенню умови стабільності, впевненості, а також можливості для довгострокового планування економічної діяльності та реалізації життєвих стратегій.

- Країни, орієнтовані на високий рівень добробуту населення (так звані "welfare states", наприклад, Швеція, Франція, Австрія, Норвегія, Данія), змушені балансувати між високими податковими ставками та адаптацією корпоративного оподаткування для збереження конкурентоспроможності в умовах глобальної конкуренції за бізнес.

- Країни з акцентом на фінансові прибутки (Кіпр, Ліхтенштейн, Люксембург, Хорватія тощо) прагнуть залучити міжнародний капітал шляхом мінімізації податкових ставок, особливо у фінансовому секторі [67].

Попри таку диференціацію, експерти наголошують, що конкуренція між країнами ЄС, побудована на зниженні податкових ставок, є недалекоглядною та малоефективною. Існує парадокс: держави з високим рівнем оподаткування, орієнтовані на технологічний розвиток і соціальний добробут, виявляються привабливішими для інвесторів. Зберігаючи право держав на реалізацію власної податкової політики, для всіх країн-членів ЄС актуальною є вимога щодо узгодження власної податкової системи з політикою розвитку (стимулювання) бізнесу.

Одним з визначальних документів, покликаних стати дороговказом для втілення реформ у сферах податкової та митниці у коротко- та середньостроковій перспективі, стала «Національна стратегія доходів до 2030 року» [173] (далі – Національна стратегія доходів), затверджена 27 грудня 2023 року Кабінетом міністрів України. Важливо, що документ розроблено в рамках

виконання програми механізму розширеного фінансування МВФ і враховує кроки, які Україна має пройти на шляху до європейської інтеграції та передбачає адаптацію податкового та митного законодавства до стандартів Європейського Союзу. Зазначена інтеграція вимагає змін теперішньої конфігурації функціонування систем.

Основними напрямками, які сформовані на вимогу міжнародних партнерів України та давно очікуються вітчизняних бізнесом, є:

- прозорість: метою реалізації заходів Стратегії є захист даних та підвищення довіри громадян до податкової та митної системи. Заявлений розвиток програми авторизованого економічного оператора – це значний крок вперед у питанні спрощення імпорту та уникнення бізнесом тиску митних органів. Зараз лише одне підприємство в Україні має статус авторизованого економічного оператора – цей статус надається безстроково і спрощення його надання дійсно наблизить Україну до практики економічно розвинених держав;

- мінімізація корупції: податкова та митна служби мають вжити заходів для запобігання корупції, зокрема, впровадити антикорупційні програми, підвищити прозорість своєї діяльності та посилити контроль за роботою;

- діджиталізації системи державних фінансів: всі інформаційні ресурси, пов'язані з управлінням державними фінансами, будуть об'єднані на рівні Міністерства фінансів та адмініструватимуться незалежною ІТ-установою, що сприятиме підвищенню прозорості та ефективності управління державними фінансами. Досвід впровадження Дія.Бізнес та давніших електронних державних послуг показав їх значний позитивний вплив на економіку (і, звісно ж, на доходи державного бюджету);

- інтеграція з ЄС: Україна буде інтегрована з європейськими системами оподаткування. У перспективі це має спростити та удосконалити адміністрування податків та зборів в Україні;

- адміністрування ПДВ: оподаткування ПДВ в Україні буде приведено у відповідність до законодавства Європейського Союзу. Це має спростити та

удосконалити адміністрування ПДВ в Україні;

– митне адміністрування: Україна буде обмінюватися попередньою митною інформацією з іншими країнами, що покращить митне адміністрування та сприятиме боротьбі із сірим імпортом.

В цьому контексті Національна стратегія доходів може вважатися такою, що продукуватиме позитивні впливи на розвиток підприємництва. Однак розроблення цього документу мало на меті й іншу ціль – збільшення податкових доходів бюджету. І в цьому ключі запропоновані рішення вже є далеко не такі однозначні. Розглянемо їх в контексті формування фіскального середовища розвитку підприємництва на місцевому рівні, а також з погляду досягнення цілі – збільшення доходів державного та місцевих бюджетів України (табл. 5.1).

Проведений аналіз дозволяє говорити, що в контексті формування сприятливого підприємницького середовища на локальному та регіональному рівнях чи не найбільшу загрозу несе питання трансформації та суттєвого звуження спрощеної системи оподаткування (ССО), адже найчастіше органи місцевого самоврядування ведуть боротьбу саме за малого та середнього підприємця.

І тут для них виникає одразу два ризики – по-перше, потенційне погіршення фіскального середовища для ведення бізнесу та втрата переваги спрощеної системи оподаткування для суб'єктів підприємницької діяльності (як фізичної особи, так і юридичної), що може призвести до зниження підприємницької активності в громаді; по-друге, це вже у середньостроковій перспективі негативно вплине на податкові надходження до місцевих бюджетів, що, своєю чергою, практично унеможливить спрямування коштів місцевого бюджету на підтримку підприємницьких ініціатив мешканців, зокрема молоді, стимулювання соціального підприємництва, популяризацію інвестиційного потенціалу громади та залучення нових інвесторів.

Таблиця 5.1
Потенційні результати впливу новаций Національної стратегії доходів на фінансове середовище стимулювання підприємницької активності та доходи державного та місцевих бюджетів

Напрямки впливу відповідно до Національної стратегії доходів	Потенційні результати впливу на фінансове середовище функціонування бізнесу	Потенційні результати впливу на доходи державного та місцевих бюджетів
Реформування інституційної системи		
Забезпечення конфіденційності та деперсоніфікації даних про платників податків і передача їх адміністрування Міністерству фінансів України	Позитивний результат. Зниження корупційних ризиків через цифровізацію процесу та розведення податкового номера суб'єкта підприємницької діяльності (СПД) та персоніфікації самого суб'єкта	Не матиме суттєвого впливу
Надання доступу Державній податковій службі (ДПС) до банківської інформації, зокрема щодо руху коштів на рахунках.	Позитивний результат. Посилення здоров'я конкуренції між СПД Ризик: може призвести до виникнення "презупмції вини" щодо будь-яких транзакцій на рахунки фізичних осіб	Позитивний результат. Збільшення доходів бюджету, оскільки суттєво знизяться можливості для СПД ухилення від оподаткування.
Імплементація ризикорієнтованих підходів в роботі ДПС	Позитивний результат. Зниження кількості перевірок, їх прогнозованість	Позитивний результат. Це передбачає зміни в організаційній структурі ДПС та запровадження IT-рішень для автоматизації управління податковими ризиками, що може призвести до зменшення апарату ДПС та зниження витратків на його утримання.
Оптимізація структури податкових інспекцій відповідно до нового адміністративно-територіального устрою.	Не матиме суттєвого впливу	Позитивний результат. Оптимізація структури і чисельності податкових інспекцій, консолідація міжрегіональних управлінь з роботи з великими платниками податків може зниження витратків на утримання ДПС.
Реформування спрощеної системи оподаткування (ССО)		
Заборона спрощеної системи оподаткування для юридичних осіб: створення об'єднаної 2ї групи (3 група + 2 група). Для платників 3ї групи відбудеться підвищення ставки податку	Погіршення фінансового середовища. Ці зміни зроблять ССО менш доступною для малого та мікробізнесу, що призведе до масового переходу їх у неформальний сектор та зміну резидентства підприємців.	В перший рік реалізації змін значне зменшення обсягів зловживань ССО та підвищення ставки позитивно вплинуть на обсяги надходження Єдиного податку та інших платежів до бюджетів.

Напрямки впливу відповідно до Національної стратегії доходів до 18%.	Потенційні результати впливу на фінансове функціонування бізнесу	Потенційні результати впливу на доходи державного та місцевих бюджетів
Підвищення ставок спрощеної системи для фізосіб-підприємців. Для ФОПів, які перебувають на 2й і 3й групах (а після реформи – на об'єднаній 2й групі), запровадять дифериковані ставки – від 3% до 17% від доходу залежно від виду діяльності	У країнах ризикує втратити інноваційні галузі, які вирости саме завдяки стимулам ССО.	Водночас надає тінізації бізнесу, скорочення кількості самозайнятих осіб, дестимуляція бізнесу в умовах високих ризиків підприємницької діяльності можуть навпаки призвести до зменшення податкових надходжень.
Скасування фіксованого розміру податку для ІІ групи та застосування виключно податку з фактично отриманого доходу. Звуження видів діяльності для СПД, які можуть перебувати на ІІ групі	Потрішення фінансового середовища. В умовах високих ризиків ведення підприємницької діяльності в Україні можна очікувати, що це призведе до значного скорочення кількості самозайнятих осіб. Податкова система стане неприйнятною для багатьох фрілансерів (зокрема у сфері ІТ), які, найімовірніше, будуть обирати інші юрисдикції та емігрувати з країни.	Основними ризиками тут є: - ризик того, що разом із недоцільністю використання ССО суб'єкти господарювання переходитимуть на загальну систему оподаткування та відображатимуть мінімальний прибуток, збільшивши витрати на ведення своєї діяльності, що в кінцевому результаті суттєво зменшить надходження до бюджету.
Для селянських фермерських господарств (фізичних осіб), які залишаться в режимі четвертої групи ССО, базу оподаткування буде розширено з року, у якому буде запроваджено оподаткування землі на основі її масової оцінки	Потрішення фінансового середовища. В умовах війни і недоступності / здорожчання морської логістики зростання податкового навантаження на аграрів може суттєво вдарити по рентабельності бізнесу. У післявоєнні часи, скасування спрощеної системи призведе до втрати українськими фермерами конкурентоспроможності порівняно з фермерами інших країн, якщо вони не отримають аналогічні умови по дотаціям, як у країнах ЄС	- перехід СПД на загальну систему оподаткування призведе до втрати податкових доходів саме місцевими бюджетами (адже тільки частина ПНП (10%) зараховується до обласних бюджетів та бюджету м. Києва, податок на прибуток не зараховується до бюджетів ОМС, при цьому 100% єдиного податку зараховується до сільських, селищних, міських бюджетів).
Всі без виключення повинні будуть здійснювати облік та документально підтверджувати походження товарів, що знаходяться в реалізації	Потрішення фінансового середовища. Значна кількість суб'єктів господарювання, яка перебуває на спрощеній системі оподаткування, обрала цей шлях саме задля можливості простого ведення бізнесу і адміністрування. Нововведення автоматично призведе до збільшення	Як результати ОМС втратять можливість фінансування програм підтримки місцевого бізнесу, стимулювання підприємницької діяльності тощо

Напрямок впливу відповідно до Національної стратегії доходів	Потенційні результати впливу на фискальне середовище функціонування бізнесу корупції та тінізації економіки.	Потенційні результати впливу на доходи державного та місцевих бюджетів
Відновлення прогресивної шкали ставок з однією або двома значно вищими ставками ПДФО для частини доходу, що перевищує встановлений рівень.	Рекордування податку на доходи фізичних осіб (ПДФО)	Зарахування частки податку на доходи фізичних осіб на користь місцевих громад та обласних бюджетів суттєво впливає на їхні доходи, відтак зростання надходжень ПДФО сприятиме суттєвому наповненню місцевих бюджетів
	Потріпшення фискального середовища. Просте введення прогресивної шкали в оподаткуванні ПДФО без зміни інструментів адміністрування цього податку не є ефективним. Заходи, які містять норми щодо посилення упорядкування окремих механізмів, бюрократизму, збільшення податкового навантаження містять ризики збільшення в кінцевому результаті вартості товарів та послуг, тінізації оплати праці та загально економіки, ймовірної втрати професійних працівників.	
Рекорда системи податкових пільг та знижок. Отримувати відшкодування сплаченого податку пропонується за витрати на самостійне поліпшення житлових умов, власну справу, лікування, освіту	Рекордування фискального середовища. Реалізація може призвести до ускладнення адміністрування податків та порушення принципу справедливості, збільшенню «тіні».	
Гармонізація законодавства про ПДВ з директивами ЄС. Зокрема – мінімізація пільг з ПДВ, гармонізація ставок та адміністрування цього податку.	Рекордування податку на додану вартість (ПДВ) Позитивний вплив. Оподаткування ПДВ в Україні буде приведено у відповідність до законодавства Європейського Союзу. Це має спростити та удосконалити адміністрування ПДВ в Україні.	Позитивний вплив. Можливе зростання доходів через забезпечення прозорості процесу
	Рекордування акцизного податку та його адміністрування	
Підвищення акцизів на паливе, алкоголь, тютюнові вироби до мінімального рівня ставок, який діє в ЄС.	Потріпшення фискального середовища. Сприятиме зростанню логістичних витрат усієї економіки та суттєвому підвищенню цін для громадян та бізнесу, що робить українську продукцію більш дорогою та	Позитивний вплив. Підвищення ставок акцизних податків позитивно вплине на наповнення місцевих бюджетів. Зменшиться обсяг тіньових операцій з

Напрямки впливу відповідно до Національної стратегії доходів	Потенційні результати впливу на фінансове середовище функціонування бізнесу	Потенційні результати впливу на доходи державного та місцевих бюджетів
Запровадження акцизу на солодкі напої на основі вивчення міжнародного досвіду. Запровадження останнього планується з 2027 року.	менш конкурентоздатною на світовому ринку, в тому числі через складність логістичних шляхів через війну.	підприємствами товарами.
Реформування податку на майно		
Удосконалення НПА щодо здійснення оцінки майна для відображення актуальної ринкової вартості об'єктів нерухомості. Наповнення інформаційної бази щодо оціночної вартості об'єктів нерухомості та запровадження оподаткування нерухомого майна, виходячи з його оціночної вартості.	Покращення фінансового середовища. Розвиток справедливої конкуренції	Позитивний вплив. Наповнення реєстрів та перехід на сплату податку на майно в залежності від реальної оціночної вартості нерухомого майна суттєво наповнить місцеві бюджети додатковим ресурсом.
Надання ОМС права адміністрування майнових податків.		Позитивний вплив. Надання органам місцевого самоврядування повноважень з адміністрування на власній території місцевих податків і зборів зменшить випадки незаконного ухилення від їх сплати та дозволить забезпечити потреби місцевого розвитку.

*Джерело: авторська розробка

Реалізація кроку поступової відмови від спрощеної системи оподаткування обґрунтовується урядом необхідністю гармонізації українського та європейського законодавства. Понад це, прикладом для реформи спрощеної системи оподаткування (представленої у Національній стратегії доходів) стала Польща, де функціонує податок з обігу з диференційованою ставкою. Варто зазначити, що жодної критичної необхідності у відмові від спрощеної системи оподаткування в контексті євроінтеграції не існує. Вимога гармонізації податкового законодавства з нормами ЄС стосується виключно непрямих податків, таких як ПДВ і акциз. Ці податки регулюються на загальноєвропейському рівні, тоді як прямі податки, до яких належить спрощена система оподаткування, залишаються в компетенції окремих держав-членів ЄС. Єдине загальне обмеження для прямих податків, яке планується до впровадження, стосується мінімальної ставки корпоративного податку на рівні 15% для великих міжнародних корпорацій, що також може бути адаптоване до специфіки національних умов, наприклад, через податок на розподілений прибуток, як у Латвії, Естонії та Польщі.

На користь необхідності перегляду підходів до реформування спрощеної системи оподаткування в Україні свідчить і те, що наразі в європейських країнах перманентною є дискусія щодо ефективності європейських податкових режимів для мікробізнесу, а також щодо протистояння малого і середнього бізнесу та сильного лобі великих торгових мереж, які протистоять спрощеній системі оподаткування для малого і середнього бізнесу.

Якщо ж говорити про Україну, то зараз країна переживає найглибшу економічну кризу за часи незалежності (2022 року країна втратила 29% ВВП), важкі процеси переміщення бізнесу та робочої сили в межах країни, втрату великих промислових підприємств, інфраструктурний терор РФ, цілковиту невизначеність та непрогнозованість розвитку економічних та суспільних процесів загалом. В таких умовах посилення податкового тиску на малий та середній бізнес може мати не лише економічні, а й соціальні негативні наслідки. Також слід зазначити і те, що весь обіг 1–3 груп спрощеної системи

оподаткування 2021 року становив 8,3% від обігу сектору підприємств, а з урахуванням прихованих доходів – у межах 9% [55]. Тобто, результати зловживань суб'єктами підприємницької діяльності на спрощеній системі оподаткування є на порядок нижчими, ніж у великих компаній на загальній системі.

Але, якщо Національна стратегія доходів – це лише рамковий документ, який визначає напрямки потенційних змін податкової та митної системи, то вже 10 жовтня 2024 року Верховна Рада України затвердила закон України №4015-ІХ «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у період дії воєнного стану» [65] (далі - закон №4015-ІХ). Саме цей закон дав старт суттєвому зростанню податкового навантаження на бізнес в умовах війни. Зокрема він передбачає:

- встановлення військового збору для ФОПів 1ї, 2ї і 4ї груп (ставка - 10% розміру мінімальної заробітної плати, встановленої на 01 січня податкового (звітного) року, з розрахунку на календарний місяць) та 3ї групи (1% від суми доходу на щоквартальній основі);
- зростання ставки військового збору для платників податку на доходи фізичних осіб з 1,5 до 5% від об'єкта оподаткування;
- оподаткування прибутку, скоригованого прибутку контрольованої іноземної компанії та для виплати дивідендів фінансової установи (крім страховика) у розмірі 25%;
- оподаткування прибутку банків за результатами податкового (звітного) 2024 року у розмірі 50%;
- встановлення мінімального податкового зобов'язання на 700 гривень з 1 га, а для земельних ділянок, у площі яких частка ріллі становить не менше 50% - 1400 гривень з 1 га.

Такі зміни в частині збільшення податків стосуватимуться майже всіх без виключення СПД: навіть ІТ-бізнес (резиденти Дія.Сіті), не зважаючи на обіцянки державної підтримки в цій галузі до 2046 року, зобов'язані будуть

сплачувати військовий збір; юридичні особи та фізичні особи-підприємці платники єдиного податку 1-4 груп також повинні будуть сплачувати військовий збір за оновленою ставкою; ринок пального та діяльність з організації і проведення азартних ігор продовжує зазнавати змін в частині податкового навантаження, оскільки зі слів окремих представників державних органів влади в Україні є найбільш тінізованими і дозволятимуть наповнення державної казни за рахунок поступового витягування таких суб'єктів господарювання з тіні, так званої детінізації; фінансові установи (окрім страховиків) сплачуватимуть 25% від свого прибутку замість 18% нині діючих, вже з 1 січня 2025 року.

Це може мати негативні наслідки для економіки України загалом, що результатуються у:

- скорочення підприємницької активності (як результат будь-якого збільшення податків);
- підвищення фіскального тиску на «білий» бізнес [262];
- зростання споживчих цін та інфляції через перекладання бізнесом нових податкових витрат на кінцевих споживачів;
- скорочення споживчого попиту через зниження доходів населення;
- розширення тіньового сектора, зокрема «чорної» та «сірої» зайнятості через зростання податкового тиску на бізнес.

Додамо, що за результатами дослідження Advanter Group у разі збільшення військового збору, обсяг тіньових схем на ринку може зрости в середньому на 30% [221]. Водночас необхідність наповнення державного бюджету в Україні є ключовим пріоритетним завданням кожного свідомого громадянина України в умовах воєнного стану, адже фінансування оборони України від агресора здійснюється виключно з державного бюджету. На нашу думку, реалізація цього завдання повинна відбуватись не посиленням навантаження на «білий» бізнес, а шляхом детінізації бізнесу та виявлення втрат податкових доходів державного та місцевого бюджетів в ході адміністрування податків. В цьому ключі варто розглянути наступні пропозиції:

1.3 метою уникнення додаткового фінансового та адміністративного навантаження на СПД та зниження доходів платників ПДФО ставку військового збору та категорії його платників залишити без змін. Натомість збільшити надходження до державного бюджету шляхом підвищення ставки податку на додану вартість (ПДВ). Порівняльні розрахунки розмірів надходжень від обсягів свійського збору та ПДВ до держбюджету у 2023 році показують, що досягнути подібних обсягів зростання доходів держбюджету можна шляхом зростання ПДВ на 2%.

Підвищення ставки ПДВ надасть держбюджету аналогічні за розміром суми надходження, як від підвищеного військового збору, проте буде мати значно менш негативні наслідки для економіки та не призведе до збільшення тіньової або ж незадекларованої праці. Тут важливо, що ПДВ – це податок на споживання, який сплачують усі, незалежно від способу отримання доходів («білі», «сірі» доходи).

2. Запровадити диференційовану ставку військового збору для фізичних осіб - підприємців залежно від обсягів доходів підприємців.

3. Забезпечити стабільність умов оподаткування у межах правового режиму Дія.City, що є ключовим фактором для збереження та розвитку ІТ-галузі в Україні. Відповідно до Закону України від 15.07.2021 № 1667-IX «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», держава гарантувала незмінність умов функціонування режиму Дія.City протягом 25 років. Проте, норми закону №4015-IX, які фактично змінюють умови цього режиму, створюють ризики для інвестиційного клімату галузі.

Очікувані наслідки включають: погіршення конкурентоспроможності українських ІТ-компаній на міжнародному ринку через збільшення собівартості послуг; вихід частини компаній з режиму Дія.City через втрату привабливих умов співпраці; зниження використання гіг-контрактів як інструменту взаємодії через втрату їхньої податкової ефективності.

Таким чином, стабільність умов оподаткування для резидентів Дія.City є критично важливою для збереження довіри бізнесу, залучення інвестицій та

відновлення галузі в умовах післякризового розвитку.

4. Забезпечити зростання ролі місцевих податків і зборів та збільшення їх частки у власних доходах місцевих бюджетів – одне з головних завдань для подальшого розвитку фінансової самостійності та спроможності місцевого самоврядування. Вже сьогодні окремі громади виконують деякі функції податкових органів, пов'язані з адмініструванням майнових податків (вручають податкові повідомлення-рішення, обстежують території, щоб виявити нові об'єкти оподаткування, комунікують з платниками щодо погашення податкового боргу), але при цьому, відповідно до чинного законодавства, вони не мають таких повноважень. З огляду на це, існує необхідність змін в адмініструванні громадами місцевих податків.

В контексті формування стимулюючого бізнес-середовища на місцевому рівні вагомим є податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки (далі - податок на нерухоме майно), оскільки органи місцевого самоврядування наділені правом встановлювати його ставку у законодавчо визначених межах. І тут виникає низка проблемних моментів – заможні територіальні громади не зацікавлені у встановленні максимальних ставок цього податку для бізнесу і населення, оскільки ці кошти не формують суттєву частку доходів місцевих бюджетів, а низькі ставки цього податку дозволяють зберегти політичну лояльність до влади. Водночас, саме в таких громадах встановлення ставок податку на нерухоме майно у найвищому околі практично не змінить конкурентного середовища. З іншого боку, менш заможні громади, намагаючись отримати додатковий ресурс до місцевого бюджету, піднімають ставки податку на нерухоме майно, ризикуючи при цьому програти конкурентну боротьбу за розміщення бізнесу.

Важливим питанням є не лише встановлення ставок податку на нерухоме майно, а й його адміністрування. Саме в другому моменті місцеві бюджети зазнають суттєвих втрат. Так, податкова база Державної податкової служби формується на підставі Державного реєстру речових прав (далі - Реєстр), який фактично наповнений лише на 50%, більше того – інформація до 01.01.2013

року відсутня в Реєстрі, оскільки дані містились в Бюро технічної інформації (БТІ) і не можуть бути синхронізовані. Це провокує значні обсяги недоотримання податку на нерухоме майно. Проблемою також є те, що в Реєстрі не відображено об'єкти, які не введені в експлуатацію, проте використовуються.

Вузким місцем у адмініструванні цього податку також є інформування населення і бізнесу про встановлені розміри платежів, яке здійснюється через скерування податкових повідомлень-рішень: 40% таких податкових повідомлень повертаються До Державної податкової служби у зв'язку із неактуальними адресами платників через недійсність податкової адреси платника податків.

Вирішення цієї проблеми можливе через законодавче закріплення норми щодо обов'язкового оновлення громадянами податкових адрес платників податків (місце проживання, за яким особа береться на облік як платник податків у контролюючому органі).

Що ж до внесення в Реєстр нерухомого майна, яке до 01.01.2013 року було зареєстроване в БТІ, то важливо унормувати це питання в частині надання дозволу його перенесення з архіву в Реєстр речових прав, прав власності на нерухоме майно без звернення власника майна. На сьогодні дані з архівних реєстрів не можуть бути перенесені до Реєстру без відповідного звернення власника майна.

В низці територіальних громад вже зараз напрацьовано механізми співпраці з платниками податку на нерухоме майно щодо погашення податкового боргу та актуалізацією податкової бази. Досвід таких громад дозволяє сформувати перелік ключових пропозицій щодо покращення адміністрування податку на нерухоме майно:

- спрощення механізму інформування платника (надати цю функцію ОМС без обов'язкової фіксації дати вручення, а підтвердження вручення застосовувати до платників, які своєчасно не оплатили податки (для подальшого нарахування пені));

- при встановленні ОМС ставки податку на нерухоме майно відповідне рішення доповнити пунктом «Об'єкт нерухомого майна, не віднесений до жодного класифікатора», що унеможливить майбутні спори щодо правильності нарахування податку, а застосування ОМС максимальної ставки податку 1,5% до таких об'єктів стимулюватиме власників нерухомого майна привести документацію до вимог чинного законодавства;

- відновити перевірки Державної інспекції архітектури та містобудування України щодо використання не введених в експлуатацію об'єктів нерухомого майна;

- проведення інформаційної кампанії і робота з ЗМІ щодо формування податкової свідомості населення та бізнесу;

- використання реєстрів операторів житлово-комунальних послуг, які містять актуальний перелік об'єктів нерухомого майна, які можна використовувати в подальшому для синхронізації з базою ДПС та направлення податкових повідомлень-рішень.

Іншим місцевим податком, який є складовою фіскального середовища розвитку бізнесу в територіальних громадах є *плата за землю* – обов'язковий платіж у складі податку на майно, що справляється у формі земельного податку або орендної плати за земельні ділянки державної і комунальної власності. Платниками плати за землю є власники земельних ділянок, землекористувачі земель державної та комунальної власності, а також орендарі цих земель. Податковий кодекс України визначає, що базою оподаткування платою за землю, може бути:

– нормативна грошова оцінка (НГО) земельної ділянки з урахуванням коефіцієнта індексаций не більше 3% від НГО;

– площа земельної ділянки, нормативну грошову оцінку якої не проведено, у обсязі не більше 5% від НГО одиниці площі ріллі по області (ст. 271 БКУ).

З 1 січня 2024 року вступила в силу нова нормативна грошова оцінка земель. Зміни в нормативній грошовій оцінці земель однозначно позитивно вплинуть на

обсяги нарахованого податку. Оскільки ця оцінка є основою для визначення податкових зобов'язань, громадам необхідно переукладати договори оренди або укладати додаткові угоди з власниками земельних ділянок для коригування умов оподаткування відповідно до нових показників. Це забезпечить справедливе і точне обчислення податків, що мають сплачувати орендарі та землевласники.

В цьому контексті важливим питанням є участь ОМС у адмініструванні податку на землю та налагодження взаємодії між усіма суб'єктами цього процесу. Дослідження проблематики адміністрування податку на землю дозволило сформулювати низку рекомендацій щодо його удосконалення. Зокрема підвищенню ефективності адміністрування цього податку може сприяти:

- оновлення та синхронізація даних бази Державної податкової служби України з публічною кадастровою картою для точного відображення всіх земельних ділянок, що дозволить уникнути прогалин у інформації та полегшить адміністрування податку;

- для вирішення проблеми з врученням податкових повідомлень-рішень про обсяг нарахованого податку слід оновити реєстри адрес, враховуючи зміни місця проживання, та використовувати сучасні засоби комунікації, такі як електронні повідомлення чи платформи для самостійного отримання повідомлень;

- для вирішення проблеми зловживань та несправедливого використання пільг, варто внести зміни до законодавства щодо платників єдиного податку, зокрема для власників земельних ділянок, встановивши чіткіші вимоги до їх реєстрації та забезпечивши прозорість у використанні пільг для земельного податку;

- підвищити роль ОМС у роботі з власниками земельних ділянок щодо їх внесення актуальних даних до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та подальшу роботу. Це також дозволить більш правильно і ефективно формувати детальні плани території громади.;

- налагодження передачі інформації від ОМС до ДПС про зміну цільового призначення земель. Для вирішення цього питання необхідно розробити механізм обміну даними між органами місцевого самоврядування та

ДПС в частині інформації про зміну площі земельної ділянки та її цільового призначення. Окрім того, варто внести зміни до законодавства щодо врегулювання питання повідомлення/вручення повідомлень платникам податків про нарахування боргу;

- перегляд норм Податкового кодексу, зокрема щодо визначення податкової адреси за місцем реєстрації, що може ускладнювати ідентифікацію платників. Для вирішення цих питань необхідно впровадити цифрові засоби обміну інформацією між органами місцевого самоврядування та платниками податків, що дозволить забезпечити актуальність даних та прозорість процесів.

- внесення даних щодо меж територіальних громад до Державного земельного кадастру. Наразі до Державного земельного кадастру у Львівській області внесені відомості про межі лише чотирьох територіальних громад (Старосамбірської, Оброшинської, Розвадівської та Стрийської).

В напрямку розширення переліку об'єктів, які підлягають оподаткуванню податком на нерухоме майно, а також забезпечення прозорості та правильності адміністрування податку на землю в Україні важливим кроком повинно стати внесення змін до нормативних документів, які б дозволили закріпити процес обміну та автоматичного оновлення інформації реєстрів (баз даних) на законодавчому рівні.

Підсумовуючи, у ході вдосконалення податкової політики України з врахуванням обов'язкових вимог ЄС очікуваним результатом має стати відхід від базового фіскального функціоналу податків до регулятора розвитку бізнесу. Орієнтація на наповнення бюджетів через використання податків має змінюватись налагодженням системних взаємодій податкових служб із платниками податків. Узгодження стандартів і підходів до реалізації податкової політики України з європейськими нормами повинні включати гармонізацію законодавства, адаптацію процесів адміністрування податків, особливо непрямих (ПДВ, акциз, мито), забезпечувати спрощення, економічність, прозорість справляння і контроль щодо податків і зборів.

Водночас при гармонізації українського та вітчизняного законодавства

першочерговим є врахування стратегічних інтересів України, її стану як воюючої країни та необхідності підтримки сприятливого фіскального середовища розвитку бізнесу. І цьому контексті та зважаючи на новації вітчизняного податкового законодавства обгрунтовано наступні пропозиції:

- переглянути засади реформування ССО в Україні (представлені в Національній стратегії доходів) як такі, що: призведуть до потенційного погіршення фіскального середовища для ведення бізнесу та втрати переваги ССО для СПД (як фізичної особи, так і юридичної), що матиме наслідком зниження економічної активності в регіоні / громаді; окрім цього вже у середньостроковій перспективі негативно вплинуть на податкові надходження до місцевих бюджетів, що, своєю чергою, практично унеможливить спрямування коштів місцевого бюджету на підтримку підприємницьких ініціатив мешканців, зокрема молоді, стимулювання соціального підприємництва, популяризацію інвестиційного потенціалу громади та залучення нових інвесторів;

- залишити без змін ставку військового збору платників ПДФО, натомість для зростання доходів до державного бюджету підвищити на 2% ставку ПДВ на період до завершення військового стану. Оскільки ПДВ – це податок на споживання, який сплачують усі, незалежно від способу отримання доходів («білі», «сірі» доходи), такий підхід дозволить уникнути виключного зростання податкового навантаження на білий бізнес;

- запровадити диференційовану ставку військового збору для фізичних осіб - підприємців залежно від обсягів доходів підприємців;

- забезпечити стабільність умов оподаткування у межах правового режиму Дія.City, що є ключовим фактором для збереження та розвитку ІТ-галузі в Україні.

- підвищити ефективність адміністрування податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, шляхом наповнення Державного реєстру речових прав, спрощення процедури інформування населення і бізнесу про встановлені розміри платежів тощо.

Висновки до п'ятого розділу

Обґрунтовано предметні площини та пропозиції щодо удосконалення та оптимізації організаційно-економічних інструментів і механізмів стимулювання підприємницької активності в контексті забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад, враховуючи національний, регіональний та локальний рівні управління. Основним і першочерговим завданням у даному контексті має стати подальше вирішення системних проблем розвитку підприємницького середовища завдяки: налагодженню ефективного функціонування судової та правоохоронної систем; формування спрощеної регуляторної бази від національного до локального рівня; розширення доступу до фінансування та нарощення обсягів кредитування за ключовими державними фінансовими програмами; розвиток інновацій; стимулювання цифрової трансформації; підвищення рівня захисту майнових прав, в т.ч. прав інтелектуальної власності; мінімізація рівня корупції та тінізації; вдосконалення системи оподаткування та лібералізація податкового адміністрування; оптимізація та вдосконалення державної дозвільної системи; забезпечення реалізації програм грантової підтримки бізнесу, в т.ч. забезпечення доступу українських МСБ до європейських програм фінансування, програм Східного партнерства та ресурсів Ukraine Facility; страхування інвестиційних ризиків у розмірі 5% від обсягу інвестованих коштів у секторах, що постраждали в період бойових дій тощо.

Можливості громади підтримувати підприємців та створювати комфортне середовище для їх діяльності значною мірою обумовлена фінансовою спроможністю громади. В свою чергу, фінансова спроможність визначається, з одного боку, економічним потенціалом території і відповідно її здатністю акумулювати власні доходи, з іншого – надходженнями від міжбюджетних трансфертів. В цьому контексті важливу роль відіграє система фінансового вирівнювання, яка функціонує в державі.

Серед основних проблем сучасної системи фінансового вирівнювання в

Україні такі: існуюча формула фінансового вирівнювання податкової спроможності територіальних громад, яка базується лише на доходах від одного податку – ПДФО – не забезпечує справедливого розподілу; зарахування ПДФО за місцем реєстрації суб'єктів господарювання сприяє посиленню диференціації між центром і периферією; переважання цільових трансфертів знижує самостійність органів місцевого самоврядування у прийнятті рішень; слабе використання інструментів вирівнювання за видатками спричинило до значних дисбалансів у спроможності надавати публічні послуги громадами.

Запропоновані наступні напрямки вирішення проблем:

- впровадження механізму зарахування ПДФО до місцевих бюджетів за місцем проживання, а не за місцем праці фізичних осіб-платників;
- врахування усього обсягу податкових доходів до загального фонду місцевих бюджетів при розрахунку бюджетної спроможності територій сприятиме справедливому навантаженню на місцеві бюджети територіальних громад;
- збільшення частки нецільових трансфертів в структурі системи фінансового вирівнювання територій в Україні, що дозволить підвищити відповідальність місцевих органів влади за розвиток територій;
- зменшення розбалансованості у можливостях різних територій забезпечувати отримання всіма громадянами однакового обсягу послуг через врахування недоліків, що притаманні «вирівнюванню за видатками»;
- врегулювання питання необхідності надання гарантованих державою суспільних послуг на території всієї держави на основі визначення чіткого переліку власних та делегованих повноважень територіальних громад та їх розмежування між рівнями місцевого самоврядування, запровадження нового підходу до визначення чисельності наявного населення територіальних громад, запровадження фінансової статистики в розрізі громад згідно з новим адміністративно-територіальним устроєм.

Окрім концептуальних підходів до формування і реалізації податкової політики в ЄС діють специфічні податкові правила, вивчення яких є

актуальним для України: координація у встановленні ставок податків, особливо щодо ПДВ, акцизу, корпоративного податку, при якій країни свідомо відмовляються від автономії рішень при формуванні національних податкових систем; узгодження пріоритетів податкової політики на шляху забезпечення фіскальної стійкості – за рекомендаціями Європейської комісії на 2023 рік такі узгодження мають сприяти зеленому (кліматична нейтральність до 2050 року) і цифровому (оподаткування електронної комерції, зокрема через можливе впровадження цифрового збору) переходу, а також програмам відновлення та стійкості (Recovery and Resilience Facility) після впливу пандемії COVID-2019; спільні дії щодо здійснення податкових реформ з огляду на глобальні виклики, зокрема щодо одночасного підвищення екологічного оподаткування, оподаткування багатства, зниження оподаткування доходів фізичних осіб з метою підвищення наявного доходу працівників, споживання і таким чином підтримка економічного зростання; у рамках реалізації програм мобільності бізнесу визначення системи оподаткування для резидентів, податкових резидентів і податкових нерезидентів.

У ході вдосконалення податкової політики України з врахуванням обов’язкових вимог ЄС очікуваним результатом має стати відхід від базового фіскального функціоналу податків до регулятора розвитку бізнесу. Орієнтація на наповнення бюджетів через використання податків має змінюватись налагодженням системних взаємодій податкових служб із платниками податків. Узгодження стандартів і підходів до реалізації податкової політики України з європейськими нормами повинні включати гармонізацію законодавства, адаптацію процесів адміністрування податків, особливо непрямих (ПДВ, акциз, мито), забезпечувати спрощення, економічність, прозорість справляння і контроль щодо податків і зборів.

Водночас при гармонізації українського та вітчизняного законодавства першочерговим є врахування стратегічних інтересів України, її стану як воюючої країни та необхідності підтримки сприятливого фіскального середовища розвитку бізнесу. І цьому контексті та зважаючи на новациї

вітчизняного податкового законодавства обґрунтовано наступні пропозиції: переглянути засади реформування ССО в Україні (представлені в Національній стратегії доходів); залишити без змін ставку військового збору платників ПДФО, натомість для зростання доходів до державного бюджету підвищити на 2% ставку ПДВ на період до завершення військового стану; запровадити диференційовану ставку військового збору для фізичних осіб - підприємців залежно від обсягів доходів підприємців; забезпечити стабільність умов оподаткування у межах правового режиму Дія.City; підвищити ефективність адміністрування податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки.

ПІСЛЯМОВА

Проведене дослідження дало змогу вирішити важливу науково-практичну проблему розроблення теоретико-методологічних засад і прикладних рекомендацій щодо формування фінансового середовища стимулювання підприємництва в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад.

Отримані результати дають підстави для таких висновків:

1. Здійснена структурна концептуалізація фінансового середовища стимулювання підприємницької активності на різних рівнях управління дала змогу уточнити споріднені поняття даної проблематики за принципом зростання ступеня охоплення економічних відносин у їх відповідній структурно-змістовій ієрархії; визначенні його характерні ознаки як системи (складність, динамічність, взаємообумовленість чинників формування, змінність та оптимальність), а також обґрунтуванні структурно-логічні компоненти фінансового середовища та закономірності їх взаємовідносин. Фінанське середовище стимулювання підприємницької активності визначено як складну поліфункціональну систему, яка формується інститутами (в т.ч. неформальними) та інституціями, що визначають фінансову політику держави та органів місцевого самоврядування і створюють сприятливі умови ефективної інституційно-упорядкованої взаємодії суб'єктів фінансових відносин при реалізації індивідуальних (наращення фінансового потенціалу та підприємницької активності) та колективних (забезпечення бюджетної ефективності та фінансової стійкості територіальних громад) інтересів у процесі створення, розподілу, перерозподілу і використання суспільного продукту на різних рівнях, а також обмежена зовнішніми чинниками впливу (економічними, соціальними і політичними тощо) на бюджетне планування.

Фіскальне середовище стимулювання підприємницької активності на місцевому рівні крім загальнонаціональних умов доповнюється сприятливими інституційними та організаційно-економічними умовами формування та нарощення податкового потенціалу, адміністрування місцевих податків і зборів, забезпечення оптимального податкового навантаження в світлі задоволення бюджетних потреб місцевого розвитку в майбутньому. Ефективність фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів і територіальних громад сприяє вирішенню питань вирівнювання територіальних диспропорцій, формування самодостатніх громад, підвищення просторової збалансованості якості та рівня життя мешканців.

2. Методологічні засади дослідження фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад ґрунтуються на міждисциплінарному підході та перетині наукових положень теорії регіонального розвитку (а саме, теорії ендогенного зростання, інклюзивного розвитку, продуктивності економічних систем, концепцій місцевого розвитку), теорії фінансів (теорій державних та місцевих фінансів, фіскального федералізму), теорії систем, в т.ч. теорії фінансових криз та резильєнтності економічних систем, інституційної та неоінституційної теорії, концепцій поведінкової економіки. Імплементация міждисциплінарного підходу до вивчення цієї проблематики дала змогу визначити домінантні ознаки та детермінанти формування і розвитку фіскального середовища стимулювання підприємницької активності, апробувати методичний інструментарій аналізу фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах криз, а також оцінювання його впливу на стійкість підприємницького сектора регіонів і територіальних громад.

3. Систематизація концептуальних підходів і теорій регулювання соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад в умовах нестабільності дала змогу визначити його наступні домінанти: приріст людського капіталу, розвитку інновацій та технологій як ключових факторів ендогенного зростання; підвищення продуктивності економічних систем на основі створення фіскальних умов розвитку тих секторів економіки, які мають найбільший потенціал зростаючої соціально-економічної віддачі для регіону чи громади; обґрунтованість розподілу повноважень та ресурсів між різними рівнями влади, що дозволяє враховувати регіональні та локальні особливості та потреби; забезпечення резильєнтності фіскального середовища до зовнішніх шоків та кризових явищ на основі створення резервів, диверсифікації джерел доходів та гнучкості фіскальної політики для адаптації до змін і нестабільності; сприяння зміцненню інституцій, забезпеченню правопорядку та захисту прав власності на основі ефективних інститутів та інституції формування сприятливого фіскального середовища; розуміння поведінки підприємців та їх реакції на фіскальні стимули є важливим для розробки ефективної фіскальної політики, в т.ч. враховуючи психологічні фактори, такі як очікування, ризик-аверсія та когнітивні упередження. В тому числі, особливо важливим є формування фіскального середовища стимулювання підприємницької активності в умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних громад на основі застосування територіально-орієнтованого підходу.

4. В роботі запропоновано обґрунтування структури та сутнісного наповнення концепту фіскального середовища стимулювання підприємницької активності, який ґрунтується на територіально орієнтованому підході. Встановлено, що формування фіскального середовища повинно відбуватись для поетапного досягнення цілей – створення комфортних умов для започаткування

та ведення підприємництва - налагодження взаємодії бізнесу та органів місцевого самоврядування - стимулювання економічного розвитку територій – зростання доходів місцевих бюджетів - забезпечення фінансової стійкості територіальних громад. Фіскальне середовище стимулювання підприємницької активності повинно будуватись на принципах: децентралізації управління економічним розвитком та бюджетного ресурсу; фіскальної автономії; бюджетної рівноваги; бюджетної стійкості; справедливого розподілу бюджетного ресурсу; ефективності бюджетних видатків; транспарентності та відповідальності; партисипативного управління.

5. В умовах нестабільності соціально-економічного розвитку регіонів та територіальних необхідним процес адаптації фіскального середовища стимулювання підприємницької активності має базуватись на врахуванні основних чинників та викликів прямого і непрямого впливу, серед яких: гнучкість фіскального законодавства та роботи фіскальних органів, посилення діджиталізації у фіскальній сфері, розширення співпраці фіскальних органів з іноземними партнерами та стейкхолдерами на місцях; формування позитивного іміджу фіскальних органів та довіри до них суб'єктів господарювання; забезпечення фіскальної доброчесності учасників фіскальних взаємовідносин; детінізація економіки, зокрема за допомогою фіскальних інструментів та механізмів (забезпечення стабільності фіскального законодавства; конвергенція національної податкової системи із відповідною кращою практикою країн ЄС, насамперед, у питаннях формування податкових баз, забезпечення прозорості фінансової та податкової інформації, удосконалення податкового адміністрування; стабілізація податкових ставок, отримання більшої частки неподаткових надходжень до бюджету; антикорупційний моніторинг тощо); фіскалізація готівкових розрахунків та деофшоризація.

6. На основі емпіричного аналізу зарубіжного досвіду доведено

положення щодо прямого зв'язку між часткою надходжень від податків на економічну діяльність у податкових доходах місцевих бюджетів країн та темпами їх економічного зростання. При цьому виявлено вагому роль поведінкових чинників, таких як: особливості економічної культури населення, рівень довіри до органів влади, податкової дисципліни та сприйняття підприємництва як основного механізму економічного розвитку. Наприклад, у країнах із високою традицією приватного володіння майном податкова політика формується з урахуванням необхідності підтримки власників малого та середнього бізнесу, що призводить до запровадження податкових пільг, знижених ставок для стартапів та інших стимулюючих заходів. Також важливу роль відіграє структура економіки країни та рівень розвитку окремих галузей. У країнах з високою часткою сфери послуг система оподаткування орієнтована на підтримку малого підприємництва, тоді як у промислово розвинених регіонах значна увага приділяється податковим преференціям для великих виробничих підприємств. Гнучкість податкової політики, адаптація механізмів стимулювання підприємницької активності до реальних умов функціонування економіки конкретної громади та врахування поведінкових аспектів є необхідними умовами ефективного розвитку територій.

7. Розроблено методичний інструментарій оцінювання впливу фіскального середовища на стійкість підприємницького сектору в умовах нестабільності, який містить: інтегральний аналіз стійкості підприємницького сектора регіонів України за вхідними параметрами, які характеризують інституційні, економічні та соціально-демографічні умови ведення бізнесу; детермінологічний аналіз – встановлення причинно-наслідкових зв'язків між стійкістю підприємницького сектора регіонів України в умовах настання шоків подій і фактичними результатами ведення бізнесом господарської діяльності у шоківому та постшоківому періодах; компаративний аналіз –

дослідження впливу фіскального середовища на стійкість та соціально-економічні результати розвитку підприємництва на національному, регіональному і локальному рівнях.

8. Апробований методичний інструментарій оцінювання стійкості підприємницького сектору регіонів України на основі розрахунку інтегральних індексів стійкості в розрізі інституційних, економічних та соціально-демографічних індикаторів умов ведення бізнесу дав змогу проаналізувати здатність підприємницького сектору до відновлення, до протистояння ударам («шок-абсорбція»), до уникнення потрясінь. Аналіз проведений на прикладі регіонів України в контексті впливу криз, починаючи з 2009 р. по теперішній час, а саме впливу шоку фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр.; суспільно-політичної кризи кінця 2013 р. та військової агресії Росії 2014 р.; пандемії COVID-2019; повномасштабної війни Росії проти України, яка розпочалася у 2022 р. У межах аналізу причинно-наслідкових зв'язків була змодельована ділова активність суб'єктів господарювання в шоківому та постшоківому періодах в регіональному та секторальному вимірах для визначення чинників і драйверів швидшого постшоківого відновлення.

9. На основі компаративного аналізу впливу фіскального середовища на стійкість підприємницького сектору (національний зріз) підтверджено гіпотезу про те, що «зарегульованість» фіскальної системи та високе податкове навантаження знижують ефективність функціонування підприємництва та зумовлюють зниження його конкурентоспроможності. Надмірне бюрократичне втручання контролюючих органів у ділову активність суб'єктів господарювання; «підкупний» протекціонізм; корупція, пов'язана із податковими перевітками; малопомітний прогрес у руйнуванні схем ухилення від сплати податків – зумовлюють зростання непрямих витрат підприємництва, що результується підвищенням обсягів тіньової економіки, зростанням

податкового тиску на формальний підприємницький сектор і, відтак, зниженням його ділової активності. Також підтверджено гіпотезу про вплив фіскального середовища на стійкість підприємництва на регіональному рівні у довоєнний період, а саме існує тісна обернена залежність між рівнем податкового навантаження в регіоні, як і податкової автономії місцевих бюджетів та економічним індексом стійкості підприємницького сектору. В умовах повномасштабної війни стійкість підприємницького сектору крім фіскальних умов, значною мірою пояснювалась впливом безпекових, логістичних, інфраструктурних факторів, доступністю до ринків збуту. Часова та просторова невизначеність бойових дій сьогодні залишається найвагомішим стримуючим чинником формування стійкості підприємницького сектору в Україні. А компаративний аналіз на локальному рівні дозволяє констатувати незначний безпосередній вплив на стійкість місцевого підприємництва показників податкоспроможності, дотаційності та фіскальної стійкості територіальної громади, які у синергії із високою інституційною спроможністю органу місцевого самоврядування визначають спроможність місцевої влади вирішувати економічні, соціальні та інфраструктурні виклики, підвищувати інвестиційний потенціал і конкурентоспроможність територіальної громади.

10. Аналіз впливу криз (світової фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр.; кризи, зумовленої анексією Криму та війною на Донбасі у 2014-2015 рр.; коронакризи 2020-2021 рр.; кризи, зумовленої повномасштабним вторгненням РФ у 2022 р.) на фіскальне середовище стимулювання підприємницької активності в територіальних громадах свідчить, що кожна криза мала унікальні наслідки для місцевих бюджетів та бізнес-середовища. Найглибші негативні ефекти спричинило повномасштабне вторгнення РФ у 2022 році, яке призвело до значної територіальної диференціації економічних втрат. Водночас реформи фінансової децентралізації та розширення повноважень органів місцевого

самоврядування відіграли ключову роль у пом'якшенні негативних наслідків, сприяючи залученню бізнесу та підтримці інвестиційної привабливості громад.

11. Фіскальні новації, впроваджені в умовах війни, мали як позитивні, так і негативні наслідки. Вони допомогли уникнути масового згортання підприємницької діяльності та забезпечили наповнення місцевих бюджетів. Водночас низка податкових пільг виявилася малоефективною, що обґрунтовує необхідність їх перегляду для більш адресної підтримки бізнесу та територій, що постраждали від війни.

12. Обґрунтовано предметні площини та напрями удосконалення організаційно-економічних інструментів стимулювання підприємницької активності, враховуючи національний, регіональний та локальний рівні. Основним і першочерговим завданням у даному контексті має стати подальше вирішення системних проблем розвитку підприємницького середовища завдяки: налагодженню ефективного функціонування судової та правоохоронної систем; формування спрощеної регуляторної бази від національного до локального рівня; розширення доступу до фінансування та нарощення обсягів кредитування за ключовими державними фінансовими програмами; розвиток інновацій; стимулювання цифрової трансформації; підвищення рівня захисту майнових прав, в т.ч. прав інтелектуальної власності; мінімізація рівня корупції та тінізації; вдосконалення системи оподаткування та лібералізація податкового адміністрування; оптимізація та вдосконалення державної дозвільної системи; підвищення ефективності реалізації міжнародних, державних, регіональних та місцевих програм підтримки розвитку малого і середнього підприємництва, зокрема його доступу до фінансування за рахунок європейських програм грантової підтримки бізнесу, програм Східного партнерства та ресурсів Ukraine Facility. Це дасть змогу підвищити ефективність застосування територіально-орієнтованого підходу до

стимулювання підприємницької активності та страхування інвестиційних ризиків.

13. Подолання територіальних диспропорцій у формуванні фіскального середовища стимулювання підприємницької активності є важливим фактором забезпечення стійкості бізнесу та просторового розвитку України. Різні регіони мають специфічні проблеми та обмеження для ведення підприємницької діяльності, які до повномасштабної війни зумовлювалися економічними, соціальними та інституційними чинниками. Проте сьогодні вирішальну роль відіграють безпекові загрози, стан інфраструктури та перспективи воєнних дій. Тому доцільним є застосування територіально диференційованого підходу до фіскального стимулювання підприємницької активності. На *територіях відновлення* необхідно реалізувати комплексні заходи: відновлення інфраструктури, запровадження механізмів страхування воєнних ризиків, створення спеціальних економічних зон, підтримку релокованого бізнесу та цільові програми відновлення діяльності підприємств, зокрема у сфері сільського господарства та переробки. На *територіях із особливими умовами розвитку* доцільно стимулювати підприємницьку активність через створення сприятливих умов для проживання та роботи населення, розвиток бізнес-інфраструктури, підтримку малого та середнього бізнесу, покращення транспортно-логістичної доступності та сприяння залученню інвестицій. Одночасно необхідно масштабувати позитивні економічні ефекти *регіональних полюсів зростання та територій сталого розвитку*, сприяючи поширенню підприємницької активності на сусідні громади через розвиток інфраструктури, освітніх програм, спільних економічних проєктів та створення індустріальних парків. Територіально орієнтований підхід до стимулювання підприємницької активності сприятиме зменшенню регіональних диспропорцій, підвищенню економічної стійкості громад та забезпеченню збалансованого розвитку країни.

14. Узгодження податкового законодавства України з нормами ЄС та необхідність збільшення податкових надходжень в умовах війни вимагають зваженого підходу до змін у фіскальному середовищі. На підставі аналізу новацій податкового законодавства щодо посилення податкового навантаження у період дії воєнного стану встановлено ризики для функціонування підприємницького сектора, зниження підприємницької активності та зменшення доходів державного і місцевих бюджетів. З метою зростання податкових доходів та нівелювання виявлених ризиків розроблено науково-практичні рекомендації щодо підвищення ставки ПДВ до завершення воєнного стану на противагу підвищенню ставки військового збору для платників ПДФО; запровадження диференційованої ставки військового збору для фізичних осіб – підприємців залежно від рівня їх доходів; підвищити ефективності адміністрування місцевих податків і зборів, зокрема податку на нерухоме майно тощо. Запровадження цих заходів сприятиме фіскальній стійкості країни та забезпеченню балансу між податковими надходженнями й економічним розвитком.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністрування місцевих податків. URL: <https://hromady.org/wp-content/uploads/2023/06.pdf>
2. Аналіз проблем економічного розвитку Донецької та Луганської областей. Діагностичний звіт. Проєкт: UA2002 – Економічна трансформація Донбасу / Donbas Economic Transformation Strategy Support. 2021. 120 с.
3. Ангел Є. Інновації під час війни не на часі? Щомісячне опитування підприємств, травень 2023 р. URL: <http://www.ier.com.ua/files/Projects/2023/Innovations.pdf>
4. Балацький Е. Інваріантність фіскальних точок Лаффера. *Проблеми економіки*. 2003. № 3. С. 62-71.
5. Бантон В. Д., Тарангул В. І. Фіскальна політика та механізм її реалізації. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 2. С. 31-35.
6. Бедос З. М. Для багатших і для бідніших. Зростання нерівності – одна з найбільших соціально-економічних і політичних проблем сучасності. URL: <http://tyzhden.ua/World/62625>
7. Бережна Т. За рік війни в більш безпечні регіони релоковано 800 підприємств. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id.>
8. Бетлій О., Бураковський І., Кравчук К. Спрощена система оподаткування в Україні: Оцінка в контексті сучасних реалій. URL: http://www.ier.com.ua/files/publications/Books/SSO_IER.pdf.
9. Бізнес погіршив оцінку податкового режиму в Україні у воєнний час. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/-biznes-pogirshiv-ocinku->

podatkovogo-rezhimu-v-ukrayini-u-voenniy-chas.html

10. Біла О. Г., Боднарюк І. Л., Мединська Т. В.. Управління витратами підприємства: теорія і практика : монографія / Львів : Видавництво ЛКА, 2011. 200 с.

11. Бобух І. М., Щегель С. М. Стратегічні орієнтири економічного зростання України: інклюзивність як ключовий пріоритет. *Вісник Національної академії наук України*. 2018. № 7. С. 55-70.

12. Боднарюк І. Л., Мединська Т. В., Ногінова Н. М. Тенденції розвитку благодійництва та особливості оподаткування в Україні в умовах війни. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. № 43, 2024. С. 114-125.

13. Бюджет України 2014. Статистичний збірник. Міністерство фінансів України. Київ, 2015. URL: <https://mof.gov.ua/storage/files/f7ac719b6477833a77bb7e740ab463c7.pdf>.

14. Бюджетний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-171>.

15. Бюджетний кодекс України: закон, засади, коментар / за ред. О. В. Турчинова і Ц. Г. Огня. К. : Парламент. вид-во, 2002. 320 с.

16. Бюджетні проблеми місцевого самоврядування у 2009 році та їх врегулювання при внесенні змін до Бюджетного кодексу України. Комітет Верховної Ради України з питань бюджету. URL: https://budget.rada.gov.ua/news/main_news/73883.html

17. Бюджетний моніторинг: аналіз виконання бюджетну за 2009 рік. ІБСЕД. Проєкт «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи», USAID. К., 2009. URL: https://www.ibser.org.ua/sites/default/files/kv_iv

2009_monitoring_ukr.pdf

18. Бюджетний моніторинг: аналіз виконання бюджетну за 2011 рік. ІБСЕД. Проект «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи», USAID. К., 2011. URL: https://www.ibser.org.ua/sites/default/files/kv_iv_2011_monitoring_ukr.pdf

19. Бюджетний моніторинг: аналіз виконання бюджетну за 2014 рік. ІБСЕД. Проект «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи», USAID. К., 2014. URL: https://www.ibser.org.ua/sites/default/files/kv_iv_2014_monitoring_ukr.pdf

20. Васильців Т. Г., Левицька О. О. Ідентифікація просторових дисбалансів та ризиків розвитку регіональних ринків праці України в умовах сучасних дестабілізаційних процесів. *Регіональна економіка*, 2023, 4(110). С. 104-116.

21. Васильців Т. Г., Левицька О. О. Методичні підходи до аналізування креативних та інформаційно-знансєвих чинників у реалізації моделі смарт-спеціалізації в регіонах ЄС. *Регіональна економіка*. 2020. № 2(96). С. 153-162.

22. Виклики економічного розвитку регіонів України в умовах війни та повоєнного відновлення: науково-аналітична доповідь / С. О. Іщук, Л. Й. Созанський, М. І. Мельник, І. Р. Залуцький, Т. Г. Васильців, О. М. Мульска, О. О. Левицька, І. З. Сторонянська, Х. М. Патицька, Х. М. Притула, С. Л. Шульц; ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долишнього НАН України». Львів, 2023. 31 с. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/e20230002.pdf>.

23. Відбудова для розвитку: зарубіжний досвід та українські

перспективи: міжнародна колективна монографія / [редколегія, голова – д.е.н. В.В.Небрат] ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». К., 2023. 571 с.

24. Відбудовуємо Україну через зміцнення регіонального та муніципального управління. ОЕСР, 2023. Париж. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/a5a-uk.pdf?expires=13E966902312394>.

25. Власюк Н. І., Мединська Т. В., Мельник М. І. Місцеві фінанси: навчальний посібник (з грифом МОН України). К: Алерта, 2011. 328 с.

26. Возняк Г. В. Бюджетна політика розвитку регіонів України в умовах фінансової децентралізації: концептуальні підходи до формування. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка*. Випуск 1 (49). 2017. С. 237-243.

27. Возняк Г. В. Вплив бюджетної децентралізації на економічне зростання регіонів України: статистичне оцінювання. *Проблеми економіки*. 2017. № 2. С. 154-160.

28. Возняк Г. В. Регіони України в умовах посилення кризових явищ: проблемно-орієнтовний аналіз фінансових змін. *Регіональна економіка*. 2024, № 3. С. 81-95.

29. Возняк Г. В., Коваль В. М. Криза як форма прояву фінансової нестабільності: сутність та наслідки для місцевого економічного розвитку. *Економічний часопис Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2023. Вип. 4 (32). С. 71–78.

30. Возняк Г. В., Патицька Х. О. Бюджетні детермінанти забезпечення стійкості територіальних громад: воєнна адаптація та орієнтири воєнного відновлення. *Фінанси України*. 2023. № 8. URL:

<https://finukr.org.ua/>.

31. Волковський Є. І., Е. М. Котіна, М. М. Степура .Бюджетний потенціал та потенціал бюджету території: методичні аспекти. *Проблеми економіки*. 2014. № 4. С. 357-362

32. Вплив економічного спаду на місцеве врядування у Європі. Що відбувається і що можна зробити? : Збірник документів Ради Європи з редакторським коментарем Кеннета Дейві. URL: <https://fisco-id.com/?module=an&action=preview&id=96>

33. Геєць В. М. Про оцінку економічних втрат України внаслідок збройної агресії РФ / Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 30 березня 2022 року. Вісник НАН України, 2022, № 5. (С.30). Doi: <https://doi.org/10.15407/visn2022.05.030>

34. Геєць, В. М. (2022). Про оцінку економічних втрат України внаслідок збройної агресії РФ: Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 30 березня 2022 року. *Вісник Національної академії наук України*, (5), С. 30-38.

35. Глобальні тенденції і перспективи: світова економіка та Україна / наук. ред. В. Юрчишин. Київ: Заповіт, 2018. 202 с.

36. Глобальні чинники та ризики ендегенного розвитку регіонів: електрон. наукове видання / наук. ред. М. І. Мельник; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України». Львів, 2022. 150 с.

37. Гончаренко Н., Доля Р., Сурін Д. Фіскальний інструментарій як ключовий елемент системи регулювання економічного розвитку держави на макрорівні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н.*

Каразіна. 2016. Вип. 5. С. 90-93.

38. Гордійчук Д. Зеленський підписав закон про повернення акцизів на пальне: коли запрацює. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/09/28/691971/>

39. Демків О. І. Вплив фінансової кризи на бюджети органів місцевого самоврядування (на прикладі Львівської області). *Фінанси України*, 2011, 8. С. 76-89.

40. Державна податкова служба України. До уваги платників 5 % акцизного податку з роздрібного продажу щодо обліку продукції, яка підлягає оподаткуванню цим податком. URL: <https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/print-582985.html>

41. Державна податкова служба України. Щодо основних новацій та перспектив податкового законодавства у 2023 році. URL: <https://tax.gov.ua/nove-pro-podatki--novini-/644122.html>

42. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>.

43. Державна служба України з надзвичайних ситуацій. 30% території України заміновано. За масштабами це як дві території держави Австрія, – Сергій Крук. URL: <https://dsns.gov.ua/uk/news/ostanni-novini/30-teritoriyi-ukrayini-zaminovano-za-masstabami-ce-yak-dvi-teritoriyi-derzavi-avstriya-sergii-kruk>.

44. Державний бюджет України 2022 року: виконання в умовах повномасштабної війни. НІСД. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/derzhavnyy-byudzheth-ukrayiny-2022-roku-vykonannya-v-umovakh>.

45. Диверсифікація доходів місцевих бюджетів / Луніна І. О.,

Кириленко О. П., Лучка А. В. та ін.; за ред. д.е.н. І. О. Луїної; НАН України; Інститут економіки та прогнозування. К., 2010. 320 с.

46. Діагностування стану українського бізнесу під час повномасштабної війни Росії з Україною: аналітичний звіт. Gradus. 2022. Березень. URL: https://gradus.app/documents/188/BusinessInWar_Gradus_KSE_Report_30032022.

47. Дончак Л. Г., Ціхановська О. М. Ділова активність підприємства та шляхи її зміцнення. *Економіка і суспільство*. 2017. Випуск № 10. С. 250-255.

48. Дослідження стану та потреб бізнесу за рік повномасштабної війни, 01 травня 2023 р. URL: <https://business.dii.gov.ua/cases/iniciativi/doslidzenna-stanu-ta-potreb-biznesu-za-rik-povnomasstabnoi-vijni>.

49. Дослідження стану та потреб МСБ в Україні за оцінкою ТГ, ОВА. <https://cid.center/wp-content/uploads/2023/05-2023.pdf>.

50. Доходи державного та місцевих бюджетів. URL: <https://openbudget.gov.ua/analytics/incomes>.

51. Дуб А. Р., Мединська Т. В. Податкова політика в умовах війни та її вплив на формування доходів місцевих бюджетів. *Проблеми економіки*. 2022. № 4. С. 214-221.

52. Дубровский В. Спрощена система оподаткування. Розвінчування міфів. URL: <https://lb.ua/economics/2016/01/03/324990.html>.

53. Економіка регіонів України в умовах війни: ризики та напрямки забезпечення стійкості: науково-аналітичне видання / наук. ред. І. З. Сторонянська; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2022. 70 с.

54. Ерік С. Райнерт. Як багаті країни стали багатими, і чому бідні країни залишаються бідними. URL: https://id.hse.ru/data/2016/12/Reinert_5_ed._site.pdf.

55. Євроінтеграція без спрощенки лише віддаляє Україну від Європи. Ціна держави. URL: <https://cost.ua/evvrointegratsiya-bez-sproshhenky-lyshe-viddalyaye-ukrayinu-vid-yevropy/>.

56. Європейська Бізнес Асоціація. Бізнес погіршив оцінку податкового режиму в Україні у воєнний час. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/-biznes-pogirshiv-ocinku-podatkovogo-rezhimu-v-ukrayini-u-voenniy-chas.html>.

57. Жабинець О. Й., Мединська Т. В. Роль міст обласного значення у залученні прямих іноземних інвестицій: регіональний вимір. *Економіка: реалії часу*. Одеса: ОНПУ, 2019. № 5(45). С. 53-59.

58. Забезпечено технічну спроможність для здійснення Україною перших міжнародних обмінів податковою інформацією (CRS таCbCR). URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/>.

59. Задорожний В. П. Причини і ризики невизначеності міжбюджетних відносин в Україні. *Механізм регулювання економіки*, 4, 2015. С. 139-149.

60. Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо забезпечення підтримки обороноздатності держави та розвитку оборонно-промислового комплексу України» від 8 листопада 2023 року № 3428-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3428-20#Text>.

61. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу

України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» від 15.03.2022 року №2120-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text>

62. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/t233219?an=&ed=&dtm=&le>.

63. Закон України «Про внесення змін до розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України щодо посилення гнучкості місцевих бюджетів та підвищення оперативності прийняття рішень» від 9 липня 2022 року № 2390-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2390-IX#Text>

64. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

65. Закон України №4015-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у період дії воєнного стану». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4015-IX#Text>

66. Закону України «Про внесення змін до розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України та інших законодавчих актів України» №2134-IX від 15 березня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2134-20#Text>

67. Засімович І. Чи можливий «податковий рай» в Україні? Досвід функціонування офшорів в Європейському Союзі та можливі наслідки

- податкової конкуренції: Школа політичної аналітики НаУКМА (2022). URL: <https://spa.ukma.edu.ua/news-andevents/naslidky-podatkovoi-konkurentsii/>.
68. Зниження податків під час війни – на часі. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/09/13/691421/>
69. Іванов Ю. Б., Іванова О. Ю., Лаптев В. І. Методичний підхід до ідентифікації проблем функціонування територіальних громад в умовах нестабільності. *Проблеми економіки*. 2022. №1. С. 51-58.
70. Іванов Ю. Б., Іванова О. Ю. Методичний підхід до вибору напрямів просторового розвитку об'єднаних територіальних громад в умовах децентралізації та воєнного стану. *Бізнес Інформ*. 2022. № 7. С.67-73.
71. Іванова О. Ю., Буслаєв В. О. Формування та реалізація стратегій сталого розвитку територій на засадах проєктної діяльності. *Актуальні проблеми інноваційної економіки та права*. 2024. № 3. С. 35-38.
72. Іванова О. Ю., Семигуліна І. Б., Ярошенко І. В., Полякова О. Ю. Класифікація територіальних громад в Україні як інструментарій результативного публічного управління просторовим розвитком. *Проблеми економіки*. № 2. 2023. С. 129-140.
73. Іванюк У. Резилентність соціально-економічної системи в умовах глобальної нестабільності. *Scientific thought development*. 2022. DOI: 10.30890/2709-2313.2022-13-03-014
74. Індекс податкоспроможності громад: дашборд. URL: <https://www.arcgis.com/apps/dashboards/e0c20d364bef4ab9b7c944e9e27e88c5>
75. Індустріальні парки: гайд для інвесторів. Міністерство

економіки України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/industrialni-parky-haid-dlia-investoriv>

76. Інклюзивний вимір розвитку міст – центрів ділової активності України: тенденції та перспективи : наукова доповідь / НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»; наук. редактор М.І. Мельник. Львів, 2019. 55 с.

77. Інформація про результати державної програми «Доступні кредити 5-7-9». Фонд розвитку підприємництва. URL: <https://bdf.gov.ua/wp-content/uploads/2024/04/SHCHotyzhneva-informatsiia-pro-rezultaty-Derzhavnoi-prohramy-5-7-9-stanom-na-19-04-2024.pptx>

78. Канцур І. Фіскальний механізм: сутність, інструменти та принципи його дії. *Світ фінансів*. 2015. № 4. С. 117-129.

79. Кириленко О. П., Максимчук О. С. Капітальні інвестиції з місцевих бюджетів: сучасна практика та перспективи удосконалення. *Інвестиції: практика та досвід* № 2/2019. http://www.investplan.com.ua/pdf/2_2019/3.pdf

80. Ковальська Л. Л. Механізм забезпечення розвитку підприємництва регіону в сфері торгівлі. *Економічні науки: збірник наукових праць Луцького національного технічного університету. Серія “Регіональна економіка”*. Випуск 18 (71), 2021. С. 67-75.

81. Ковальська Л. Л., Турський І. В. Підприємництво в сфері торгівлі регіону: сутність та значення в сучасних умовах. *Економічний форум. Науковий журнал*. № 12(2). 2022. С. 120-125.

82. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Розпорядження Кабінету

Міністрів України № 333-р від 1 квітня 2014 р. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/Text>

83. Копилук О. І., Музичка О. М., Пелех П. Р., Тацій Є. І. Фінансова спроможність територіальних громад Львівської області в умовах децентралізації. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Економічні науки*. № 75, 2024. С. 14-19.

84. Коронавірус VS бізнес: половина підприємців протримається на карантині не більше місяця. *Економічна правда*. 2020. URL:
<https://www.epravda.com.ua/publications/2020/04/2/658857/yREXU>.

85. Кравців В. С., Сторонянська І. З. Територіальні громади в умовах децентралізації: ризики та механізми розвитку: монографія. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені МІ Долішнього НАН України. 531 с.

86. Крисоватий А. І., Сидорович О. Ю. Теоретико-методологічні підходи пізнання та концептуалізація сутності фіскального простору. Фіскальний простір сталого соціально-економічного розвитку держави : монографія / за ред. д. е. н., проф. А. І. Крисоватого. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 332 с.

87. Крисоватий А.І. Соціально-ринкові інститути фіскальної політики. *Економіка і регіон*. 2011. № 30. С. 175-180.

88. Крисоватий, А. Новий прагматизм фіскалізації публічних фінансів. *Світ фінансів*. 2021. Вип. 1. С. 10-23.

89. Кузькін Є. Ю. Формування фіскального простору місцевого самоврядування в умовах децентралізації державних фінансів. *Проблеми економіки*. 2018. № 2. С. 328–334.

90. Кузькін Є. Ю. Теоретико-методологічне забезпечення розширення фіскального простору місцевого самоврядування в умовах фінансової децентралізації: автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.08 ; Харківський національний економічний університет ім. Семе́на Кузне́ця. Харків. 2019. 40 с.

91. Левітас Т. Зарахування ПДФО до місцевих бюджетів в Україні: аналіз стану і перспективи. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/13780>

92. Луніна І. О. Публічні фінанси в макроекономічній політиці зростання : монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». К., 2020. 440 с.

93. Максимович О. В., Кропельницька С. О., Мединська Т. В. Ключові елементи стратегічного планування розвитку територіальних громад прикарпатського регіону в умовах євроінтеграційних процесів. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*, 2018. Вип. 14. Т. 1. С. 213-230.

94. Маркуц Ю. Видатки під час війни: що вдалося і не вдалося профінансувати у 2022-му. Вокс Україна. 2023. URL: <https://voxukraine.org/vydatky-pid-chas-vijny-shho-vdalos-i-ne-vdalos-profinansuvaty-u-2022-mu>

95. Мединська Т. В. Бюджетний контроль у процесі виконання місцевих бюджетів України. *Механізми забезпечення сталого розвитку економіки : проблеми, перспективи, міжнародний досвід* : матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф., 23 квітня 2020 р. / ред. кол. : О. І. Черевко та ін.; Харківський держ. ун-т харч. та торг. Х. : ХДУХТ, 2020. С. 121-126.

96. Мединська Т. В. Вплив змін податкового законодавства на

формування доходів місцевих бюджетів в умовах війни. *Сучасні напрями розвитку економіки, підприємництва, технологій та їх правового забезпечення*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / [відповід. за вип.: проф. Семак Б. Б.], 01-02 червня 2023 р. Львів: вид-во Львівського торговельно-економічного університету, 2023. С. 153-154.

97. Мединська Т. В. Дискреційні фіскальні заходи для подолання кризи. *Управління соціально-економічними трансформаціями господарських процесів: реалії і виклики* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., 6-7 квітня 2022 р. Мукачево, 2022. С. 164-167.

98. Мединська Т. В. Доходи місцевих бюджетів України в умовах фіскальної децентралізації. *Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах*: матеріали щорічної наукової конференції вчених ЛТЕУ, 15-17 травня 2019 р. / [відповід. за вип. : проф. Семак Б. Б.]. Львів: вид-во ЛТЕУ, 2019. С. 126-128.

99. Мединська Т. В. Електронне оподаткування в умовах воєнного стану в Україні. *Сучасні напрями розвитку економіки, підприємництва, технологій та їх правового забезпечення*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / [відповід. за вип. : проф. Семак Б. Б.], 01-02 червня 2022 р. Львів : вид-во Львівського торговельно-економічного університету, 2022. С. 181-183.

100. Мединська Т. В. Єдиний податок у формуванні доходів місцевих бюджетів та податковий контроль за його сплатою. *Сталий розвиток економіки. Хмельницький*, 2014. № 2(24). С. 218-224.

101. Мединська Т. В. Зарубіжний досвід використання податкових

інструментів сприяння розвитку просторових форм організації бізнесу. *Стратегія розвитку України: фінансово-економічний та гуманітарний аспекти*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., 17 жовтня 2018 р. Київ, «Інформаційно-аналітичне агентство», 2018. С. 153-156.

102. Мединська Т. В. Інституційна реформа органів ДФС з метою подолання корупції. *Інституційний розвиток системи публічного управління та адміністрування*: збірник тез доповідей круглого столу, 25 травня 2017 р. Львів : Видавництво Львівської політехніки. 2017. С. 36-38.

103. Мединська Т. В. Інституційні засади використання податкових інструментів розвитку інноваційних форм підприємницької діяльності в Україні. *Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах євроінтеграції*: матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів ЛТЕУ, 13-14 травня 2018 р. / [відпов. за вип. Б. Б. Семак]. Львів: Видавництво ЛТЕУ, 2018. С. 162-165.

104. Мединська Т. В. Концептуальні засади стимулювання економічного зростання на регіональному і місцевому рівнях в умовах нестабільності. *Академічні візії*. 2023. Вип. 26. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1543>.

105. Мединська Т. В. Основні положення реформування спрощеної системи оподаткування в Україні. *Проблеми розвитку соціально-економічних систем: підприємництво, глобалізація, економічне зростання*: матеріали II Регіональної міжвузівської наук.-практ. конф., 28 березня 2013 р. Київ-Дубно, 2013. Вип. 2. С. 70-71.

106. Мединська Т. В. Пільгове оподаткування малого

підприємництва: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Проблеми розвитку фінансово-кредитної системи* : збірник тез XIX Міжнар. наук. конф., 29 березня 2019 р. / ЛННІ ДВНЗ «Університет банківської справи». Львів, 2019. С. 308-311.

107. Мединська Т. В. Податки на економічну діяльність та їх роль у доходах бюджетів муніципалітетів у країнах ЄС. *Стратегія розвитку України: фінансово-економічний та гуманітарний аспекти*: матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф., 20 жовтня 2023 р. Київ. С. 140-143.

108. Мединська Т. В. Податкова перевірка як один із способів здійснення податкового контролю. *Збірник наукових праць ДЕТУТ. Серія «Економіка і управління»*. 2014. Вип. 28. С. 202-209.

109. Мединська Т. В. Податкове стимулювання діяльності сільсько-господарських кооперативів зарубіжних країн: досвід для України. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія економічна*. 2013. Вип. 40. С. 98-105.

110. Мединська Т. В. Податковий комплаєнс у системі фіскального адміністрування. *Сучасні напрями розвитку економіки, підприємництва, технологій та їх правового забезпечення*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 18-19 червня 2020 р. / [відповід. за вип. : проф. Семак Б. Б.]. Львів : вид-во ЛТЕУ, 2020. С. 128-130.

111. Мединська Т. В. Податковий механізм як економічна категорія та його елементи. *Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах євроінтеграції*: матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів, 12-13 травня 2015 р. / [ред. кол. : П. О. Куцик, Б. Б. Семак, Г. І. Башнянин, В. В. Апопій В.В., І.

В. Сирохман та ін.]. Львів : Видавництво ЛКА, 2015. С. 51-52.

112. Мединська Т. В. Податкові преференції як інструменти стимулювання бізнесу. *Фінансове регулювання зрушень у економіці України*: збірник тез доповідей учасників V Міжнар. науково-практ. Інтернет-конф., 29 березня 2022 р. Мукачево: Вид-во МДУ, 2022. С. 152-155.

113. Мединська Т. В. Реформування національної системи адміністрування податків до вимог ЄС. *Фінансово-економічні механізми підтримки суб'єктів реального сектору економіки України в умовах дії Угоди про асоціацію з ЄС*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 24 травня 2017 р. К.: Алерта, 2017. С. 36-37.

114. Мединська Т. В. Реформування системи прямого оподаткування в Україні до вимог ЄС. *Актуальні проблеми обліково-аналітичного процесу в управлінні підприємницькою діяльністю*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 26 листопада 2015 р. Мукачево, 2015. С. 422-425. (0,27 д.а.).

115. Мединська Т. В. Роль туристичного збору у формуванні доходів місцевих бюджетів. *Перспективи розвитку індустрії туризму в Україні*: матеріали міжвузівської викладацької наук.-практ. конф., 5 грудня 2013 р. Львів, 2013. С. 155-158.

116. Мединська Т. В. Світовий досвід та особливості формування податкових доходів місцевих бюджетів. *Науковий вісник Національної академії статистики, обліку та аудиту*. 2023. № 3-4. С. 45-56.

117. Мединська Т. В. Сутність фіскального середовища стимулювання підприємництва на різних рівнях управління:

концептуалізація понять. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Економічні науки.* №79, 2024. С. 150-159.

118. Мединська Т. В. Фіксований сільськогосподарський податок як спеціальний режим оподаткування аграрного бізнесу в Україні. *Збірник наукових праць ДЕТУТ. Серія «Економіка і управління».* 2013. Вип. 26. С. 281-288.

119. Мединська Т. В. Фіскальна політика стимулювання розвитку бізнесу в умовах Covid-19. *Актуальні проблеми та перспективи розвитку обліку, аналізу та контролю в соціально-орієнтованій системі управління підприємством* : матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф., 14-15 квітня 2022 р. Полтава, 2022. С. 386-388.

120. Мединська Т. В. Фіскальне середовище підприємницької активності в територіальних громадах у період фінансово-економічної кризи, спричиненої пандемією. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична.* № 39, 2023. С. 693-699.

121. Мединська Т. В. Фіскальний інструментарій стимулювання підприємницької активності на регіональному та локальному рівнях. *Європейський науковий журнал економічних та фінансових інновацій.* № 1(13), 2024. С. 382-392.

122. Мединська Т. В. Фіскальний потенціал місцевих податків і зборів в умовах бюджетної децентралізації фінансових ресурсів. *Актуальні проблеми сучасного бізнесу: обліково-фінансовий та управлінський аспекти*: матеріали I Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 19-21 березня 2019 р. Ч. 2. Львів: ЛДАУ, 2019. С. 270-273.

123. Мединська Т. В. Фіскальні ефекти ухилення від сплати податків в Україні. *Фінансово-економічний розвиток України в умовах трансформаційних перетворень*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., 28 квітня 2020 р. Тернопіль : ФОП Осадца Ю.В., 2020. С. 113-116.

124. Мединська Т. В. Фіскальні інструменти державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні. *Фінансова політика України в умовах європейської інтеграції*: збірник тез наук. доп. за матеріалами I Всеукр. наук.-практ. конф., 20 лютого 2020 р., у 2 ч. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. Ч. 1. С. 90-94.

125. Мединська Т. В. Цифрова модернізація в системі податкового адміністрування: тренди та виклики для України. *Сучасні напрями розвитку економіки, підприємництва, технологій та їх правового забезпечення*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / [відповід. за вип. : проф. Семак Б. Б.], 2 червня 2021 р. Львів : вид-во ЛТЕУ, 2021. С. 103-106.

126. Мединська Т. В., Андрейків Т. Я., Маланюк І. Р. Зарубіжний досвід податкового стимулювання бізнесу в умовах Covid-19. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Економічні науки»*. 2022. №2(58). С. 179-186.

127. Мединська Т. В., Боднарюк І. Л. Громадський бюджет: принципи побудови та переваги для суб'єктів бюджетних відносин. *Стратегія розвитку України: фінансово-економічний та гуманітарний аспекти*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., 17 жовтня 2018 р. Київ, «Інформаційно-аналітичне агентство», 2018. С. 157-161.

128. Мединська Т. В., Боднарюк І. Л. Податковий контроль та

напрями його вдосконалення. *Фінансово-кредитні відносини макро- та мікрорівня: трансформація в епоху глобалізації*: матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., 25 травня 2016 р. Кривий Ріг, 2016. С. 127-130.

129. Мединська Т. В., Боднарюк І. Л., Кропельницька С. О. Банківська система України: територіальна структура та виклики сьогодення. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2017. Вип. 13. Т. 2. С. 80-89.

130. Мединська Т. В., Боднарюк І. Л., Ногінова Н. М., Бартко М. Т. Фіскальна роль непрямого оподаткування у формуванні доходів бюджету держави. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»*. 2024. № 32(60). С. 102-108.

131. Мединська Т. В., Боднарюк І. Л., Олійник Н. Р. Міжнародна допомога як основа повоєнного відновлення економіки України. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. 2023. Вип. 73. С. 93-102.

132. Мединська Т. В., Власюк Н. І. Податкова система: навчальний посібник [3-є вид., перероб. та доповнене] (з грифом МОН України). Львів : “Магнолія-2006”, 2012. 424 с.

133. Мединська Т. В., Галас Х. Ю. Сучасні тенденції формування і розподілу доходів місцевих бюджетів України. *Глобальні та національні проблеми економіки. Електронне наукове фахове видання*. 2018. № 21. С. 609-614.

134. Мединська Т. В., Керод Т. Р. Наукові підходи щодо сутності податкової політики. *Суспільні трансформації і безпека: людина, держава, соціум*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 17 червня 2016 р.

Львів: Львівський інститут МАУП / [редкол.: Лелик Л. І., Садова У. Я., Данилюк Л.Г. та ін.]. Львів: Львів. ін-т МАУП, 2016. С. 106-109.

135. Мединська Т. В., Керод Т. Р. Податкова політика на регіональному рівні в умовах децентралізації. *Суспільні трансформації і безпека: людина, держава, соціум* : матеріали доповідей Всеукр. наук.-практ. конф., 14 червня 2018 р. Львів : Львівський інститут МАУП, 2018. С. 61-64.

136. Мединська Т. В., Керод Т. Р. Стратегічні орієнтири податкової політики України. *Фінансово-кредитні відносини макро- та мікрорівня: трансформація в епоху глобалізації*: матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., 25 травня 2016 р. Кривий Ріг, 2016. С. 137-140.

137. Мединська Т. В., Малець А. Т. Надходження єдиного податку до місцевих бюджетів України в умовах структурних змін. *Актуальні проблеми та перспективи розвитку України в галузі управління та адміністрування: ініціативи молоді* : матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. / ред. кол.: О.І. Черевко та ін., 17 травня 2018 р.; Харківський держ. ун-т харч. та торг. Х.: ХДУХТ, 2018. С. 114-116.

138. Мединська Т. В., Малець А. Т. Особливості фіскального регулювання великих платників податків. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2016. Вип. 12. Т. 2. С. 43-51.

139. Мединська Т. В., Малець А. Т. Податкове регулювання як один із елементів державного податкового механізму. *Творчий пошук молоді – курс на ефективність*: тези доповідей VII Міжнар. наук.-теорет. Інтернет-конф., 25 лютого 2016 р. Хмельницький : ХКТЕІ, 2016. С. 227-228.

140. Мединська Т. В., Малець А. Т. Податковий контроль у системі державного податкового механізму. *Проблеми та шляхи досягнення соціо-еколого-економічної безпеки на мікро-, мезо- та макrorівні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., 29 квітня 2016 р. / відп. ред. В. О. Морохова. Луцьк: РВВ Луцького НТУ, 2016. С. 143-146.

141. Мединська Т. В., Малець А. Т. Пріоритетні напрями податкового стимулювання регіонального розвитку. *Актуальні проблеми економіки та управління в умовах системної кризи* : збірник матеріалів Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 28 листопада 2018 р. Львів: Львівський інститут МАУП, 2018. Ч. 2. С. 315-318.

142. Мединська Т. В., Малець А. Т. Фіскальне середовище ведення бізнесу в Україні. *Актуальні проблеми обліково-аналітичного процесу в управлінні підприємницькою діяльністю*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 26 листопада 2015 р. Мукачево, 2015. С. 425-427.

143. Мединська Т. В., Ногінова Н. М. Податкове регулювання зовнішньоекономічної діяльності та його вплив на формуванні доходів бюджету України. *Інноваційний вимір змін в обліково-аналітичному забезпеченні бізнесу: теорія, методологія, інформаційні технології* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 19 березня 2020 р. / ред. кол.: О. І. Черевко та ін.; Харківський держ. ун-т харч. та торг. Х. : ХДУХТ, 2020. С. 67-69.

144. Мединська Т. В., Ногінова Н. М. Цифровізація органів податкового адміністрування в контексті сучасних викликів і загроз. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»*. 2022. № 24(52). С. 90-96.

145. Мединська Т. В., Олійник Н. Р., Василюшин С. А. Сучасні технології адміністрування податків і платежів: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. 2024. Вип. 75. С. 86-94.

146. Мединська Т. В., Понятівський І. С., Керод Т. Р. Погашення податкового боргу в системі адміністрування податків та зборів в Україні. *Підприємництво і торгівля*. 2017. Вип. 21. С. 92-96.

147. Мединська Т. В., Рушишин Н. М., Ніконенко У. М. Податкове регулювання інвестиційної діяльності банків України. *Бізнес Інформ*. 2020. № 11. С. 316-324.

148. Мединська Т. В., Слюсар Р. Ю. Альтернативні системи оподаткування малого бізнесу в зарубіжних країнах: досвід для України. *Збірник наукових праць ДЕТУТ. Серія «Економіка і управління»*. 2014. Вип. 30. С. 231-244.

149. Мединська Т. В., Стройний І. М. Податкове регулювання розвитку малого підприємництва в Україні. *Інноваційна економіка*. 2018. № 9-10 (77). С. 27-31.

150. Мединська Т. В., Федак Л. В. Економіко-правові аспекти податкового стимулювання інвестиційно-інноваційної діяльності в Україні. *Millennium science: proceedings of XV International scientific conference*, Feb. 16, 2018. Morrisville Lulu Press., USA, 2018. P. 67-69.

151. Мединська Т. В., Федак Л. В. Нормативно-правовий механізм оподаткування нерухомого майна в Україні. *Актуальні проблеми економіки та управління в умовах системної кризи* : збірник матеріалів Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 28 листопада 2018 р. Львів:

Львівський інститут МАУП, 2018. Ч. 2. С. 310-314.

152. Мединська Т. В., Чабанюк О. М., Малець А. Т. Спеціальні податкові режими в контексті реформування податкового кодексу України. *Сталий розвиток економіки*. 2017. № 4(37). С. 162-168.

153. Мединська Т. В., Черевата Р. Ю. Аналіз фіскальної ефективності податку на прибуток в Україні. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Серія «Економіка»*. 2015. Випуск 5 (20). С. 236-240.

154. Мединська Т. В., Черевата Р. Ю. Європейська практика оподаткування доходів фізичних осіб. *Творчий пошук молоді – курс на ефективність*: тези доповідей VII Міжнар. наук.-теорет. Інтернет-конф., 25 лютого 2016 р. Хмельницький : ХКТЕІ, 2016. С. 229-231.

155. Мединська Т. В., Черевата Р. Ю. Податкове стимулювання інноваційної діяльності в Україні та Польщі в умовах європейського вибору. *Економіка та суспільство*. 2017. № 13. С. 1149-1156.

156. Мединська Т. В., Черевата Р. Ю. Податкове стимулювання розвитку R&D в Україні та Польщі. *Суспільні трансформації і безпека: людина, держава, соціум*: матеріали доповідей Всеукр. наук.-практ. конф., 08 червня 2017 р. Львів: Львівський інститут МАУП, 2017. С.80-84.

157. Мединська Т. В., Черевата Р. Ю. Пряме оподаткування в контексті європейського досвіду. *Луцький національний технічний університет. Збірник наукових праць. Серія «Облік і фінанси»*. 2015. Випуск 12 (45). Ч. 3. С. 389-400.

158. Мельник В. М., Гребеношко В. О. Фіск в ідеологічних вимірах сталого розвитку. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова*. 2024. Т. 29. Вип.

4(102). С. 37-42.

159. Мельник В. М., Руденко В. В. Вплив фіскального механізму на інвестиційний розвиток суб'єктів господарювання у країнах ЄС і в Україні. *Проблеми економіки*. 2022. № 2. С. 145-162.

160. Мельник В. М., Руденко В. В. Структурні складові фіскального механізму регулювання інвестиційних процесів. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2021. Вип 17. Т.2. С. 31-46.

161. Мельник М. І., Лещух І. В. Розвиток інфраструктури мультимодальних перевезень в Україні у контексті зміни транспортно-логістичних маршрутів в умовах війни: електрон. наукова доповідь / ДУ “Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України”. Львів, 2023. 51 с. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/p20230032.pdf>

162. Мельник М. І., Мединська Т. В. Механізми підтримки і стимулювання розвитку підприємницького сектору України в умовах війни. *Академічні візії*. Вип. 36, 2024. URL : <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1396>.

163. Мельник М. І., Мединська Т. В., Лещух І. В. Просторово-секторальні диспропорції економічного розвитку регіонів України: вплив релокації бізнесу. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2023. Вип. 3(161). С. 3-9.

164. Мельник М. І., Мединська Т. В., Мельник В. А. Організаційно-економічні інструменти стимулювання розвитку підприємницького сектору: регіональний та локальний виміри. *Трансформаційна економіка*. № 3(08), 2024. С. 72-78.

165. Мельник М. І., Лещух І. В. Вплив збройної агресії Росії на

ендогенний потенціал регіонів України. *Економіка України*. 2022. №9. С. 21-44.

166. Методика формування спроможних територіальних громад, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 р. № 214 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 р. № 34). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF#Text>

167. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. ТОП-100 найбільших підприємств-забруднювачів. URL: <https://mepr.gov.ua/news/34251.html>.

168. Місцевий борг та місцевий гарантований борг. URL: <https://mof.gov.ua/uk/miscevij-borg-ta-miscevij-garantovanij-borg-osn-inf>.

169. Місцеві бюджети в умовах війни: регіональний вимір та джерела наповнення. URL: <https://od.org.ua/uk/miszevi-budgeti-v-umovah-vijni/>

170. Моніторинг реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади. Міністерство розвитку громад та територій України. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/755/07.10.2021.pdf>

171. На розвиток індустріальних парків у 2024 році передбачено 1 млрд грн. Property Times. URL: https://propertytimes.com.ua/novosti/narozvitok_industrialnih_parkiv_u2024_rotsi_peredbacheno_1mlrd_grn.

172. Наказ Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 22.12.2022 р. № 309 «Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією». URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

[/laws/show/z1668-22#top](#)

173. Національна стратегія доходів до 2030 року, затверджена 27.11.2023 р. розпорядженням Кабінету міністрів України № 1218-р. https://www.mof.gov.ua/storage/files/National%20Revenue%20Strategy_2030_.pdf

174. Національний банк України. Ділові очікування підприємств, III квартал 2023 року. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/dilovi-ochikuvannya-pidpriyemstv-iii-kvartal-2023-roku>.

175. Нові реєстрації компаній та ФОП в Україні. Динаміка реєстрації нових ФОП та компаній за регіонами та видами діяльності. URL: <https://opendatabot.ua/open/registration-dynamic>.

176. Оксенюк К. І., Ковальська Л. Л., Готько Н. М. Підприємницький потенціал регіону: оцінка та напрями нарощення. *Економічні науки: зб. наук. праць Луцького НТУ. Серія : Регіональна економіка*. Випуск 17 (67). 2020. С. 100-106.

177. Офіційний веб-сайт міжнародного бізнес-клубу «Клуб Ділових Людей України». URL: <https://bc-club.org.ua/>.

178. Оцінка впливу війни на мікро-, малі та середні підприємства в Україні. Київ: Програма розвитку ООН в Україні, 2024 рік. Сайт: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-04/undp-ua-smb-2024pdf>.

179. П'ятницька Г. Т. Стратегії розвитку ресторанного бізнесу в умовах кризи. *Індустрія туризму і гостинності в Центральній та Східній Європі*. 2021. № 1(2). С. 40-48.

180. Павліха Н. В., Цимбалюк І. О., Хомюк Н. Л., Войчук М. В.,

Савчук А. Ю., Коломечюк В. В., Цимбалюк С. М. Безпека сталого розвитку регіонів та територіальних громад України на засадах інклюзивного зростання: монографія. Луцьк : Вежа-Друк. 2022. 514 с.

181. Переведення бізнесу на спрощену систему у 2% коштує бюджету 300 мільйонів. Економічна правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/04/21/686056/>.

182. Підакцизні товари під час війни. Чому їх накрила тінь? URL: <https://biz.nv.ua/ukr/markets/50301137.html>

183. Підтримка бізнесу в умовах війни: практичні рекомендації для громад. URL: <https://u-lead.org.ua/storage/admin/files/.pdf>

184. Пірнікоза П. В. Роль фіскального інституційного середовища у детінізації економіки. *Світ фінансів*. № 1(54). 2018. <http://sf.wunu.edu.ua/index.php/sf/article/view/1040>

185. Піхоцька О. М., Ющик Ю. В. Аналіз виконання бюджетів в період воєнного стану. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2022. Випуск 35. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7486095>

186. Поворозник В. За час війни доходи громад від «військового» ПДФО зросли у вісім разів. Уряд планує віддати їх на зброю. Економіст Василь Поворозник розповів, у чому суть рішення, та зібрав всі за і проти ініціативи. URL: <https://forbes.ua/money/27092023-16285>.

187. Податковий кодекс України. 2 грудня 2010 року, № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n8462>.

188. Постанова Кабінет Міністрів України від 9 червня 2021 р. № 590 «Про затвердження Порядку виконання повноважень Державною

казначейською службою в особливому режимі в умовах воєнного стану».

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/590-2021-%D0%BF#top>.

189. Постанова КМУ від 04.03.2022 №199 «Питання надання у 2022 році застрахованим особам одноразової матеріальної допомоги у зв'язку із втратою частини заробітної плати (доходу), робота (економічна діяльність) яких тимчасово зупинена внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/199-2022-%D0%BF#Text>

190. Потенціал сектору комерційних послуг регіонів України: ефективність використання та механізми детінізації: монографія / НАН України. Державна установа «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долишнього НАН України»; наук. ред. М.І. Мельник. Львів, 2021. 528 с.

191. Пошукова система програм міжнародних фінансових інституцій та донорів, направлених на підтримку ММСБ в Україні. ТОВ «Агріаналітика». URL: <https://agrianalytica.com/uk/matrix/banks-and-finance>

192. Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин. Закон України № 79-VIII від 28.12.2014. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-19#Text>

193. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19). Закон України № 540-IX від 30.03.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text>

194. Про внесення змін до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» щодо добровільного приєднання

територіальних громад сіл, селищ до територіальних громад міст обласного значення Закон України №2379-VIII від 3.04.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2379-19#Text>

195. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи. Закон України № 71-VIII від 28.12.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/71-19#Text> (дата доступу: січень 2021 р.).

196. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо підтримки платників податків на період здійснення заходів, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19). Закон України № 533-IX від 17.03.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-20#Text>

197. Про внесення змін до Програми підтримки бізнесу у Львівській області на період воєнного стану на 2023 рік та уточнення видатків на її реалізацію. Розпорядження голови Львівської ОВА від 27.02.2023 №93/0/5-23BA. URL: <https://loda.gov.ua/documents/56698>

198. Про внесення змін до пункту 1 постанови Кабінету Міністрів України від 11 березня 2022 р. № 252. Постанова Кабінету Міністрів України № 693 від 17 червня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/693-2022-%D0%BF#Text>

199. Про внесення змін до Типової програмної класифікації видатків та кредитування місцевого бюджету. Наказ Міністерства фінансів України № 95 від 10.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0095201-22#Text>

200. Про добровільне об'єднання територіальних громад. Закон

України № 157-VIII від 5.02.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>

201. Про затвердження плану заходів з реалізації нового етапу реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2019-2021 роки. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 77-р від 23.01.2019. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-z-realizaciyi-novogo-etapu-reformuvannya-miscevogo-samovryaduvannya-ta-teritorialnoyi-organizaciyi-vladi-v-ukrayini-na-20192021-roki>.

202. Про затвердження Порядку виконання повноважень Державною казначейською службою в особливому режимі в умовах воєнного стану. Постанова КМУ № 590 від 9.06.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/590-2021-%D0%BF#Text>.

203. Про затвердження Порядку фінансового забезпечення діяльності військових адміністрацій. Постанова Кабінету Міністрів України №397 від 1.04.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/397-2022-%D0%BF#Text>

204. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL:<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>

205. Про розгляд звернення. Лист Міністерства фінансів України №05110-17-10/10991 від 14.04.2020 р. URL: https://www.auc.org.ua/sites/default/files/sectors/u12041/lystminfinu_shchodopropozyciyamu_vid_20.03.2020.pdf

206. Про схвалення Концепції реформування місцевого

самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 333-р від 1 квітня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>

207. Проблеми розвитку фінансової системи України та шляхи їх вирішення: монографія / за редакцією д.е.н., проф. М.І. Карліна; Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. 2014. 363 с. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/10627>.

208. Програма USAID «Конкурентоспроможна економіка України». URL: <https://www.usaid.gov/uk/ukraine/economic-growth>.

209. Програма стимулювання економіки для подолання наслідків Covid-19: «економічне відновлення». Додаток до Державної програми стимулювання економіки для подолання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникнення і поширення коронавірусної хвороби (COVID-19) на 2020-2022 роки. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/Department/2020/programa.pdf>.

210. Проект Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого та середнього підприємництва на період до 2027 р. Міністерство економіки України. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=271104adf-9076-7c1b48453df9>

211. Просторова організація бізнесу в регіонах України: форми та механізми регулювання: монографія у 2-х томах. Т.1 / НАН України. Державна установа «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долишнього НАН України»; наук. ред. М.І. Мельник. Львів, 2019. 377 с.

212. Просторова організація бізнесу в регіонах України: форми та механізми регулювання: монографія у 2-х томах. Т.2 / НАН України.

Державна установа «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долишнього НАН України»; наук. ред. М.І. Мельник. Львів, 2019. 330 с.

213. Просторові форми організації бізнесу в Україні: тенденції, перспективи та механізми розвитку: наукова доповідь / НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»; наук. редактор М. І. Мельник. Львів, 2018. 107 с.

214. Публічний звіт в.о. Голови Державної податкової служби України Тетяни Кірієнко за 2023 рік. URL: <https://tax.gov.ua/diyalnist-/plani-ta-zviti-roboti-/657704.html>.

215. Публічний звіт ДПС за 2022 рік. URL: <https://tax.gov.ua/diyalnist-/zviti-roboti-/23409.html>.

216. Пшик Б. І. Бюджетна транспарентність як важлива умова зміцнення фінансової самодостатності територіальних громад. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2022. Випуск 4 (156). С. 34-42.

217. Пшик Б. І. Фінансова самодостатність територіальних громад в умовах війни: новітні виклики та шляхи їх подолання. *Ефективна економіка*. 2022. № 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2022_10_4.

218. Ради бізнес-омбудсмена. На що скаржитися бізнес під час карантину. 30.07.2020. URL: <https://boi.org.ua/publications/press/1311-nacshoskarzhivsya-biznes-pid-chas-karantinu/>.

219. Реальний сектор економіки України в умовах системних викликів. К.: НІСД, 2021. 53 с.

220. Резильєнтність ендегенного розвитку регіонів в умовах глобальних викликів та шоків: монографія / НАН України. ДУ «Інститут

регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»; наук. редактор М. І. Мельник. Львів, 2024. 307 с.

221. Результати дослідження «Зміна ситуації на ринку в результаті підвищення військового збору». URL: <https://t.me/adligach/1962>.

222. Реєстр місцевих запозичень та місцевих гарантій. URL: <https://mof.gov.ua/uk/miscevij-borg-ta-miscevij-garantovanij-borg>.

223. Розраховано на прикладі 30 країн світу за даними The Index of Economic Freedom. URL: <https://www.heritage.org/index> та OECD (2024). Business confidence index(indicator). URL: <https://data.oecd.org/leadind/business-confidence-index-bci.htm>.

224. Розраховано на прикладі 50 країн світу за даними The Index of Economic Freedom. URL: <https://www.heritage.org/index> та The Global Competitiveness Index. URL: <https://databank.worldbank.org/meta/dataglossary/indicators/series/GCI.INDEX.XQ>

225. Рой В., Жабінець О. Видимі та латентні наслідки Covid-19 для регулювання соціально-трудових відносин в сфері МСБ України. SMES. Київ, 2020. URL: <http://eap-csf.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Vidimi-ta-latentni-naslidki-COVID-19.pdf>

226. Самуельсон П. А., Нордгауз В. Д. Макроекономіка. Київ : Основи, 1995. 544 с.

227. Сідельникова Л. П. Податкові та позичкові фінанси: фіскальна філософія вибору : монографія. Херсон : Гринь Д.С., 2010. 436 с.

228. Слатвінська М. О. Фіскальна політика в умовах модернізації фінансової системи : автореф. дис. ... докт. екон. наук: 08.01.08 / ОНЕУ. Одеса, 2019. 43 с.

229. Софієнко А. Особливості розподілу освітньої субвенції у 2023 році. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/budzhet/Inform.dovidky.rozrakhunku.osv.subv.2021/2023/Osobl.rozpodilu.osvitnoyi.subventsiiy.u.2023.rotsi.24.01.2023.pdf>

230. Соціально-економічні аспекти розвитку підприємництва в Україні : монографія / наук. ред. О. О. Непочатенко. Умань: Видавець «Сочінський М.М.», 2018. 272 с.

231. Стігліц Дж. Е. Економіка державного сектора. Київ : Основи, 1998. 854 с.

232. Сторонянська І. З., Беновська Л. Я. Зміни у розподілі доходів від ПДФО як виклик для системи фінансового вирівнювання місцевих бюджетів в умовах війни. *Регіональна економіка*. 2023. № 3. С. 110-120.

233. Сторонянська І. З., Беновська Л. Я. Моделі фінансового вирівнювання: світова практика. *Фінанси України*. 2020. № 2. С. 25-37.

234. Сторонянська І. З., Беновська Л. Я. Нова регіональна політика ЄС: особливості реалізації в контексті сучасних викликів та ризиків. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2023. Вип. 1(159). С. 3-11.

235. Сторонянська І. З., Беновська Л. Я. Особливості фінансового вирівнювання розвитку територій в умовах бюджетної децентралізації. *Фінанси України*. 2018. № 6. С. 58-74.

236. Сторонянська І. З., Беновська Л. Я., Мединська Т. В. Система фінансового вирівнювання в Україні в умовах сучасних викликів: основні проблеми та напрями їх вирішення. *Фінанси України*. 2023. № 2. С. 53-70.

237. Стратегія відновлення Криму після деокупації. Кримська платформа. Міністерство інфраструктури України. Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим. 36 с.

238. Стратегія реформування системи управління державними фінансами на 2022-2025 роки. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1805-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-2021-%D1%80#Text>.

239. Теоретико-методологічні аспекти підвищення конкурентоспроможності прикордонного регіону: колективна монографія / наук. ред. В. І. Захарченко та М. М. Меркулова]. Одеса: Атлант, 2018. 243 с.

240. Територіально-орієнтовані механізми стимулювання інвестицій у повоєнному відновленні України: аналіт. доп./Я.А.Жаліло, Н.В. Бахур, А.А. Головка та ін; за наук. Ред. Я.А. Жаліла. Київ: НІСД, 2023. С.36-37.

241. ТОП-1000 українських компаній, які отримали найбільший дохід у 2022 році. URL: <https://dia.dp.gov.ua/top-1000-ukra%D1%97nskix-kompanij-yaki-otrimali-najbilshij-doxid-u-2022-roci/>.

242. Турський І., Ковальська Л., Лукіта О. Стан і тенденції розвитку підприємництва у Волинському регіоні. *Геополітика України: історія і сучасність*. Випуск 1 (28), 2022. С. 132-141.

243. Український бізнес під час війни. Нове щомісячне опитування підприємств, квітень 2023. URL: http://www.ier.com.ua/files/Projects/2023/TDF/2023_NRES_April_FINAL_UA.pdf.

244. Українці відкрили найбільшу кількість ФОПів на другий рік війни. YC. Market Blog. URL: <https://blog.youcontrol.market/istorichnii-riekord-ukrayintsi-vidkrili-naibilshu-kilkist-fopiv-na-drugii-rik-viini/>.

245. Урядову постанову №590 змінено. АМУ. Місцеві фінанси. 26 грудня 2022 року. URL: <https://auc.org.ua/novyna/uryadovu-postanovu-no590-zmineno>

246. Фінансовий механізм забезпечення сталого розвитку соціально-економічних систем: монографія / наук. ред. Л.І. Антошкіної, С.А. Навроцького. Бердянськ: Видавець Ткачук О.В., 2016. 283 с.

247. Фінансові детермінанти економічного зростання регіонів і громад України в умовах нестабільності: погляд крізь призму поведінкової економіки: електрон. монографія / ДУ “Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України”; наук. ред.: Г. В. Возняк.”. Львів, 2023. 557 с.

248. Флейчук М. І. Взаємообумовленість тінізації, корупції і показників зростання економіки. *Зб. наук. пр. «Економічний простір»*. 2010. № 36. С. 109–121. С.112.

249. Фонд розвитку підприємництва. Програми. URL: <https://bdf.gov.ua/programs/>.

250. Фономіка. Економіка українських фопів в реальному часі. URL: <https://opendatabot.ua/open/foponomics>

251. Формування інституціонального середовища розвитку економіки України : монографія / наук. ред. О.О. Непочатенко. Умань: «Видавець Сочінський М. М.», 2019. 277 с.

252. Формування моделі сталого ендегенного зростання регіонів України в умовах децентралізації влади: монографія; наук. ред. д.е.н., проф. І. З Сторонянська. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України. Львів, 2019. 495 с.

253. Хеллер П. Фискальное пространство – что это такое и как его получить? *Финансы & развитие*. 2005. № 6. С. 32-33.

254. Хом'як М. С. Інституційне середовище розвитку фіскального простору регіонів. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Вип.13. С. 553-559.

255. Цимбалюк І. .Сутність та складники фіскального простору інклюзивного розвитку регіонів. *Підприємництво та інновації*. 2019. № 10. С. 166-171.

256. Цимбалюк І. О., Павліха Н. В., Корнелюк О. А. Місцеві бюджети як основа фінансової самостійності та конкурентоспроможності територій. *Економіка та суспільство*. 2023. Вип. 55. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2937/2858>.

257. Шило Ж. Реформування податкової системи України: проблеми та перспективи. *Вісник Національного університету водного господарства і природокористування*. Vol. 1 No. 101 (2023). URL: <https://visnyk.nuwm.edu.ua/index.php/econ/article/view/1253>.

258. Шульц С., Войтенко О. Зміни в інституційно-правовому та стратегічно-планувальному забезпеченні соціально-економічного розвитку України та її регіонів. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. Вип. 3 (39). С. 160-172.

259. Що таке деофшоризація: до чого готуватися бізнесу в Україні. Проект Uteka. URL: <https://uteka.ua/ua/publication/news-14-delovye-novosti-36-cho-take-deofshorizaciya-k-chomu-gotovitsya-biznesu-v-ukraini>.

260. Щомісячний макроекономічний та монетарний огляд, січень 2024 року. Департамент монетарної політики та економічного аналізу.

Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/MMR_2024-01.pdf.

261. Щомісячний моніторинг основних індикаторів бюджетної та банківської систем України станом на 01.01.2012. ІБСЕД. Проект «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи», USAID. К., 2012. 59 с. URL: https://www.ibser.org.ua/sites/default/files/2011_12_bankbudget_new_ukr.pdf

262. Юрій Григоренко. Зростання податкового навантаження на промисловість: потенційні результати ухвалення законопроекту №11416. URL: <https://gmk.center.ua/posts/zrostantia-podatkovoho-navantazhennia-na-promyslovist-potentsijni-rezultaty-ukhvalennia-zakonoproektu-11416/>.

263. Юрків Ю. Від руїн до світового лідерства в економіці. Як зруйнована Німеччина після Другої світової війни завдяки реформам змогла вийти на олімп світової економіки? URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/06/27/688588/>

264. Янез Шуштершич. Територіально-орієнтований підхід до регіонального розвитку. URL: <https://voxukraine.org/terytorialno-oriyentovanyj-pidhid-do-regionalnogo-rozvytku>

265. Яценко О. Глобалізаційні детермінанти розвитку сировинних ринків. *Міжнародна економічна політика*. 2013. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Мер_2013_2_6.pdf

266. 1000 українських компаній, які отримали найбільший дохід у 2020 році. URL: <https://glavcom.ua/economics/finances/1000-ukrajinskih-kompaniy-yaki-otrimali-naybilshiy-dohid-u-2020-roci-spisok-publikujetsya-vpershe-776890.html>

267. 2014 рік: економічні підсумки для України. Рік кризи та нові

можливості. Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. 2015. 40 с. URL: http://www.ier.com.ua/files/Regular_products/EconomicSummary/ES_2014_ukr.pdf.

268. Acemoglu, D., Johnson, S., Robinson, J. A. (2001). "The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation." *American Economic Review*, 91(5), pp. 1369–1401.

269. Acemoglu, D., Robinson, J. A. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. New York: Crown Business, pp. 169–191.

270. Acemoglu, D., Robinson, J. A. (2019). *The Narrow Corridor: States, Societies, and the Fate of Liberty*. New York: Penguin Press, pp. 136–180.

271. Acemoglu, D. (2009). *Introduction to Modern Economic Growth*. Princeton University Press, pp. 958–1110.

272. Advanter Group. Дослідження українського бізнесу під час військових дій. URL: https://advanter.ua/?fbclid=IwAR1lS9iDa_Y0dGkNdUiHck

273. Azzimonti, M., De Francisco, E., Quadrini, V., 2014. Financial globalization, inequality, and the rising public debt. *Am. Econ. Rev.* 104, 2267–2302.

274. Barca, F. (2009). *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy: A Place-Based Approach to Meeting European Union Challenges and Expectations*, pp. 36–401.

275. Barca, F. (2014). *Place-based Development Policies: Towards a New Paradigm of Local Development*, pp. 278–320.

276. Barca, F., McCann, P., & Rodríguez-Pose, A. (2012). The Case for Regional Development Intervention: Place-Based Versus Place-Neutral Approaches. *Journal of Regional Science*, 52(1), 134-152.

277. Bazilinska O., Panchenko N. Fiscal Mechanism of Unshadowing of the Economy of Ukraine. *Наукові записки НаУКМА. Економічні науки*. 2018. Т. 3, № 1. С. 8-13.

278. Bom, P.R., Ligthart, J.E. (2014). What have we learned from three decades of research on the productivity of public capital? *J. Econ. Surv.* 28, 889-916.

279. Bondaruk, T., Medynska, T., Nikonenko, U., Melnychuk, I., Loboda, N. Fiscal policy as a guarantee of sustainable development under military conditions. *International Journal of Sustainable Development and Planning*. Vol. 18, № 4, 2023. Pp. 1097-1102.

280. Boorman J, Fajgenbaum J, Ferhani H, Bhaskaran M, Arnold D, Kohli HA. The Centennial Resilience Index: Measuring Countries' Resilience to Shock. *Global Journal of Emerging Market Economies*. 2013;5(2): 57-98.

281. Buchanan, J. M. (1968). The Demand and Supply of Public Goods, pp. 989–1140.

282. Buchanan, J. M. (1975). The Limits of Liberty: Between Anarchy and Leviathan, pp. 65–89.

283. Buchanan, J. M. (1986). Liberty, Market and State: Political Economy in the 1980s. New York University Press. 278 pp.

284. Camagni R. 2002. On the Concept of Territorial competitiveness: Sound or Misleading? *Urban Studies*. № 39(13). URL: <http://www-sre.wuwiien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa02/cd-rom/papers/518.pdf>.

285. Canavire-Bacarreza G., Martinez-Vazquez J., Yedgenov B. Identifying and disentangling the impact of fiscal decentralization on economic growth. *World Development*. March 2020. Vol. 127. URL: <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2019.104742>
286. Corbacho, A., Schwartz, G. (2007). Fiscal responsibility laws. *Promot. Fisc. Discip.* 58, 71;
287. Debrun, X., Kumar, M. (2007). Fiscal rules, fiscal councils and all that: commitment devices, signaling tools or smokescreens? *Fisc. Council. Commit. Devices Signal. Tools Smokescreens*, pp. 357-372.
288. Das K. Better Local Tax Policy Can Help Communities Thrive. JustTaxes Blog. *Institute on Taxation and Economic Polisy*. March 30, 2023. URL: <https://itep.org/better-local-tax-policy-can-help-communities-thrive/>
289. Das K. Tax Help Communities. Thrive. *Fiscal Polisy*. 2024, pp. 23-51.
290. Debrun, X., Moulin, L., Turrini, A., Ayuso-i-Casals, J., Kumar, M.S. (2008). Tied to the mast? *National fiscal rules in the European Union*. *Econ. Policy* 23, 298-362.
291. Delgado F., J., Presno M., J. & Blanco F., A. Local taxation in the EU: A convergence study. *Journal of Regional Research - Investigaciones Regionales*, 2019, 45, pp. 263-271.
292. Deroose, S., Moulin, L., Wierds, P. (2006). National expenditure rules and expenditure outcomes: evidence for EU Member States. *Wirtsch. Bl.* 1, 27-4.
293. Devarajan, S., Swaroop, V., Zou, H. (1996). The composition of public expenditure and economic growth. *Journal of monetary economics* 37,

313–344.

294. Dillinger W. Intergovernmental Fiscal Relations in the New EU Member States : Consolidating Reforms, World Bank Publications - Books, The World Bank Group, number 6780, December, 2007, pp. 63-97.

295. Doran, J. Employment resilience in Europe and the 2008 Economic crisis: *Insights from micro-level data. Regional Studies*. 2016. № 50(4). P. 644–656.

296. Douglass North. Institutions, Institutional Change, and Economic Performance (1990). URL: <https://books.google.com.ua/books=false>.

297. Drazen A., Easterly W. Do crises induce reform? Simple empirical tests of conventional wisdom. *Economics & Politics*, 2001, vol. 13 (2), pp. 129-57.

298. Drazen A., Grilli V. The benefit of crises for economic reforms. *American Economic Review*, 1993, vol. 83 (3), pp. 598-607.

299. Emergence of public development: financial and legal aspects: collective monograph / Ed. by Doctor of Economic Sciences, Prof. Pasichnyk Yu. Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom, 2019. 737 p.

300. EU Tax Policy Strategy: European Commission. URL: https://ec.europa.eu/taxation_customs/taxation-1/eu-taxpolicy-strategy_en.

301. Fair taxes and municipal revenues. Canadian Union of Public Employees. May 27, 2019. URL: <https://cupe.ca/fair-taxes-and-municipal-revenues>.

302. Fiscal Federalism 2014: Making decentralisation work, edited by Hansjörg Blöchliger. Paris: OECD Publishing, 2014. URL: <http://www.oecd.org/ctp/federalism/fiscal-federalism-making-decentralisation->

work.htm.

303. Frankel M. The Production Function in Allocation and Growth. A Synthesis. *American Economic Review*, 52, December, 1962, pp. 995-1022.

304. Frankel, J. A. (1992). Is America an Optimal Currency Area? *NBER Working Paper* No. 3949.

305. Frankel, J. A. (2010). The Sustainable Internationalization of the Renminbi. In *The Future of the International Monetary System*.

306. Frankel, J. A., Rose, A. K. (1998). The Endogeneity of the Optimum Currency Area Criteria. *Economic Journal*, 108(449), 1009-1025.

307. Friedman, M (1993). The "Plucking Model" of business fluctuations revisited. *Economic Inquiry* 31, pp. 171-177.

308. Ganelli, G., Tervala, J. (2016). The welfare multiplier of public infrastructure investment, pp. 11-37.

309. Gesellschaftsrechtliche Transformationen von wirtschaftlichen Systemen in den Zeiten der Neo-Industrialisierung: collective monograph / Ed. by Doctor of Economic Sciences, Prof. Pasichnyk Yu. Verlag SWG imex GmbH, Nuremberg, Germany, 2020. 714 p.

310. Glaeser, Edward L. & Kahn, Matthew E. & Rappaport, Jordan, 2008. "Why do the poor live in cities The role of public transportation," *Journal of Urban Economics*, Elsevier, vol. 63(1), pages 1-24, January. <https://ideas.repec.org/a/eee/juecon/v63y2008i1p1-24.html>.

311. Gneist, Rudolf. Die Theorie der Finanzen. Berlin: Springer-Verlag, 1951, pp. 784-795.

312. Griliches Z. Research Expenditures and Growth Accounting. Science and Technology in Economic Growth. New Yorek, MacMillan, 1973,

pp. 80-110.

313. Griliches, Z. (1957). Hybrid Corn: An Exploration in the Economics of Technological Change. *Econometrica*, 25(4), pp. 501-522.

314. Griliches, Z. (1967). Production Functions in Manufacturing: Some Preliminary Results. *The American Economic Review*, 57(2), pp. 92-110.

315. Griliches, Z. (1992). The Search for R&D Spillovers. *The Scandinavian Journal of Economics*, 94(0), pp. 29-47.

316. Gupta J., Vegelin C. Sustainable development goals and inclusive development. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s107840169323-z>.

317. Habakkuk H. O. 1962. American and British Technology in the Nineteenth Century. Cambridge, Cambridge University Press. 585 p.

318. Heller P. Understanding Fiscal Space. IMF – Policy Discussion Paper. 2005. PDP/05/4. 19 p.

319. Hollander S., Bolling R. Practice, don't preach: getting serious about inclusive development. URL: <http://www.thebrokeronline.eu>.

320. Iryna Storonyanska, Khrystyna Patytska, Tetiana Medynska, Liliya Benovska, Liliia Kliuchnyk, Olha Nestor. Systemic prerequisites for shaping the local budgets' tax revenue: the case study of developed countries. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practic*. №6(53), 2023, pp. 58-69.

321. Ivanova, O., Kondratenko, N., Papp, V., Romaniuk, M., & Petrashko, L. (2022). The role of digitalization in the development of regions and the use of their potential in terms of sustainable development. *Amazonia Investiga*, 11(51), pp. 103-112.

322. Ivanova O., Laptiev V., Ivanov Y., Poliakova O., Shlykova V.. Methodology of determining priority directions for stimulating the development

of territorial communities on the basis of fiscal decentralization. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. 47. 2022. URL: DOI 10.55643/fcaptp.6.47.2022.3920

323. James M. Buchanan. The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy (1962). URL: <https://www.econlib.org/library/Buchanan/buch.html>.

324. Johal S., Alwani K., Thirgood J. & Spiro P. Rethinking Municipal Finance for the New Economy. Mowat Centre, 2019. URL: https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/99448/1/Johal_Alwani_Thirgood_Spiro_2019_Rethinking_Municipal.pdf.

325. Knight B., Levinson A. Fiscal institutions in U.S. Working paper. 1998. URL: <http://faculty.georgetown.edu/aml6/pdfs&zips/survey6.pdf>.

326. Kopits, M.G., Symansky, M.S.A. (1998). Fiscal policy rules. International monetary fund, pp. 87-99.

327. Krueger A. O. Political economy of policy reform in developing countries. Vol. 4. MIT press, 2002. 183 p.

328. Laffer Arthur B., Jan P. Seymour. The Economics of the Tax Revolt. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1979. 138 p.

329. Landau D. Government and economic growth in the less developed countries: an empirical study for 1960–1980. *Economic Development and Cultural Change*. 1986. №35 (1), pp. 35-75.

330. Larch, M., Turrini, A. (2010). The cyclically adjusted budget balance in EU fiscal policymaking. *Intereconomics* 45, pp. 48–60.

331. Larissa Batrancea, Anca Nichita, Jerome Olsen and other. Trust and power as determinants of tax compliance across 44 nations. *Journal of*

Economic Psychology. Volume 74, 2019.
<https://doi.org/10.1016/j.joep.2019.102191>.

332. Lessening the economic impact of the COVID-19 crisis. URL:
<https://eap-csf.eu/wp-content/uploads/COVID19-BriefingPaper-Lessening-economic-impact-of-covid19-crisis.pdf>.

333. Ligthart J. E., Oudheusden van P. The Fiscal Decentralisation and Economic Growth Nexus Revisited. *Fiscal Studies*, 2017, 38(1), 141-171.
<https://doi.org/10.1111/1475-5890.12099>.

334. Local Tax Limitations Can Hamper Fiscal Stability of Cities and Counties. Pew, Issue Brief. July 8, 2021. URL:
<https://www.pewtrusts.org/en/research-and-analysis/issue-briefs/2021/07/local-tax-limitations-can-hamper-fiscal-stability-of-cities-and-counties>.

335. Local taxes on economic activity in municipalities in EU Member States. *European Commission*. 2022. URL: <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC129095>.

336. Lucas R.E. On the mechanics of economic development / R.E. Lucas // *Journal of Monetary Economics*, 1988. July. № 22, pp. 3–42.

337. Lucas, R. E. (1988). On the Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), pp. 3-42.

338. Lucas, R. E. (1993). Making a Miracle. *Econometrica*, 61(2), pp. 251-272.

339. Lykholat S, Vinichuk M, Rushchyshyn N, Medynska T, Sapiński A. Вплив деструктивних чинників на інвестиційну та інноваційну привабливість України. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. №1(36), 2021, pp. 250-259.

340. Martin, R. Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks. *Journal of Economic Geography*. 2012. № 12. DOI:10.1093/jeg/lbr019.

341. Maynzyuk K., Dzhygyr Yu. The Impact of the Economic Downturn on Local Government: What Can We do About It? FISCO. Local Government and Public Service Reform Initiative. 2009. URL: <https://fisco-id.com/?module=an&action=preview&id=96>.

342. McCann, P. (2001). Urban and Regional Economics; McCann, P. (2016). The UK Regional-National Economic Problem: Geography, Globalization and Governance, pp. 584-598.

343. McCann, P. (2017). The Regional and Urban Economics of the European Union: A New Economic Geography Perspective, pp. 87-96.

344. Medynska T. V., Cherevata R. Y. European integration of the economic system: comparative analysis of Ukraine and Poland. *Science of the third millennium: proceedings of V International scientific conference*, Apr. 29, 2017. Morrisville Lulu Press.,USA, 2017. Pp. 78-81.

345. Medynska T. V., Humenyuk. V. R. Tax evasion: reasons, consequences and fighting mechanism. *Соціальне підприємництво як інструмент відновлення України: тези доповідей міжнародного форуму стейкхолдерів*, 20 червня 2024 р. Чернігів, 2024. С. 71-73.

346. Medynska T., Nohinova, N., Banakh O., Bandrivskyi O. Systemy podatkowe Ukrainy i Polski: cechy wspólne i różne. *Економіка. Управління. Інновації*. 2024, № 1(34). С. 82-98.

347. Medynska, T., Loboda, N., Nohinova, N., Oliynyk, N., Borutska, Y. Optimization of ecological taxation: Role in the formation of environmental

protection budgets. *International Journal of Environmental Impacts*. Vol. 7, № 1, 2024. Pp. 17-23.

348. Melnyk M., Leshchukh I., Baranova V. The effect of the COVID-19 pandemic and quarantine restrictions on business and socio-economic dynamic in Ukraine. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. 2021. Vol. 43. No. 3: 415-429. DOI: <https://doi.org/10.15544/mts.2021.38>.

349. Melnyk V., Kriuchkova N., Shchur R. Peculiarities of forming total revenues of united territorial communities in Ukraine under current conditions of transforming the system of public finances. *Financial and credit activities: problems of theory and practice*. 2 (33), 215-222.

350. Melnyk, M., Leshchukh, I., Medynska, T., Rushchyshyn, N. Potential of the sector of financial services in view of the socio-economic growth of Ukrainian regions. *Economic Annals-XXI*. №(9-10), 2020. Pp. 144-154.

351. Milasi, S. (2013). Top income shares and budget deficits, pp. 69-83.

352. Musgrave, R. A. (1959). Theory of public finance; a study in public economy, pp. 238-257.

353. Musgrave, Richard A. The Theory of Public Finance: A Study in Public Economy. New York: McGraw-Hill, 1959, pp. 36-50.

354. Nikonenko U., Medynska T., Bilotskyi O., Baran M., Shevchuk I. Analysis of institutional factors as part of the component of economic freedom as a background of improvement of structural proportions in the context of improving governance. *Business, Management and Economics Engineering*. Vol. 18, №1, 2020. Pp. 206-225.

355. Oates Wallace E. Local Property Taxation. An Assessment. Lincoln Institute of Land Policy. *Land Lines*, 1999. URL: <https://www.lincolnst.edu/publications/articles/local-property-taxation>.

356. Oates, Wallace E. Fiscal Federalism. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972. 35 p.

357. OECD (2022), Regional Development Policy - OECD, URL: <https://www.oecd.org/regional/regionaldevelopment.htm>.

358. OECD Affordable Housing Database. URL: <https://www.oecd.org/els/family/HM1-3-Housing-tenures.pdf>.

359. OECD, 2023 “OECD Regional Outlook 2023”. URL: <https://www.oecd.org/regional/oecd-regional-outlook-2dafc8cf-en.htm>.

360. OECD, SIDA. Resilience systems analysis: Learning and recommendations report. Paris: OECD Publishing. URL: <https://www.oecd.org/pdf>.

361. OECD.Stat. Revenue Statistics - OECD countries: Comparative tables: Chapter 4 - Countries - Tax revenue and % of GDP by level of government and main taxes. URL: <https://stats.oecd.org/index.aspx?DataSetCode=REV>.

362. OECD.Stat. Revenue Statistics – OECD Countries: Comparative Tables. URL: <https://stats.oecd.org/index.aspx?DataSetCode=REV#>.

363. Olha Popelo, Svitlana Tulchynska, Olga Garafonova, Liubov Kovalska, Semen Khanin Methodical Approach to Assessing Innovative Development Efficiency of Regional Economic Systems in the Conditions of the Creative Economy Development. *Wseas transactions on environment and development*. Volume 17, 2021. P.685-696.

364. Open Budget – Державний веб-портал бюджету для громадян.
URL: <https://openbudget.gov.ua/>.

365. Paulais, T. Local Governments and the Financial Crisis: An Analysis. World Bank Document. *Cities Alliance, Washington, DC. 2009.*
URL: <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/d3b04ef8-5c8e-57b5-a839-158e6bf60cae/content>.

366. Podesta J. Inclusive Economic Growth: Increasing Connectivity, Expanding Opportunity, and Reducing Vulnerability. URL: <https://www.americanprogress.org/issues/economy/report/2013/02/07>.

367. Pozhidaev D. Local Fiscal Space in Myanmar. *United Nations Capital Development Fund Working Paper. 2014. № 4.* URL: https://www.academia.edu/13276834/Local_Fiscal_Space_in_Myanmar.

368. Property tax administration / Making Property Tax Reform Happen in China. A Review of Property Tax Design and Reform Experiences in OECD Countries. OECD, 2021. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/e1de7da1-en/index.html?itemId=/content/component/e1de7da1-en>.

369. Public trust in tax: surveying public trust in g20 tax systems. URL: https://www.ifac.org/_flysystem/azure-private/publications/files/Public-Trust-in-Tax.pdf.

370. Ranieri R., Ramos R. A. Inclusive Growth: Building up a Concept. Working Paper. 104. Brazil: International Policy Centre for Inclusive Growth.

371. Reinert, E. S. (1994). Catching-up from Way Behind: *A Third World Perspective on First World History*. 15 p.

372. Reinert, E. S. (1999). The Dynamics of Technology, Trade, and Growth. Pp.56 -70/

373. Reinert, E. S. (2000). The Role of the State in Economic Growth. *Journal of Economic Studies*, 27(4/5), pp. 268–326.
374. Reinert, E. S. (2000). "The Role of the State in Economic Growth." *Journal of Economic Studies*, 27(4/5), pp. 69–84.
375. Reinert, E. S. (2007). How Rich Countries Got Rich... and Why Poor Countries Stay Poor. New York: PublicAffairs.
376. Reinert, E. S., Ghosh, J., Kattel, R. (2016). Handbook of Alternative Theories of Economic Development. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. URL: DOI 10.4337/9781782544685.
377. Ricardo, D. (1817). On the Principles of Political Economy and Taxation. URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9781107589421>.
378. Ritwik Banerjee, Amadou Boly, Robert Gillanders, (2022). Anti-tax evasion, anti-corruption and public good provision: An experimental analysis of policy spillovers. *Journal of Economic Behavior & Organization*. Volume 197, pp. 179-194. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2022.03.006>.
379. Rizzi, Paolo & Graziano, Paola & Dallara, Antonio. (2018). A capacity approach to territorial resilience: the case of European regions. *The Annals of Regional Science*. URL: <https://doi.org/10.1007/s00168-017-0854-1>.
380. Robert J. Barro Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study (1997). URL: <https://www.nber.org/papers/w5698>.
381. Rodríguez-Pose, A. (2001). The Role of the Global Economy in Economic Development: An Institutional Perspective. URL: <https://www.lse.ac.uk/research/search-research/Rodríguez-Pose>.
382. Rodríguez-Pose, A. (2013). Do Institutions Matter for Regional Development? *Regional Studies*, 47(7), pp. 1034–1047.

383. Rodríguez-Pose, A. (2018). The revenge of the places that don't matter (and what to do about it). *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*. Vol. 11/1, pp. 189-209.
384. Rodríguez-Pose, A. (2018). The Territorial Impact of Economic Growth: Evidence from the EU and the US. URL: <https://scholar.google.es/citations?user=hLRMgKsAAAAJ&hl=en>.
385. Romer P.M. Growth based sayon increasing returns due to specialization. *American Economic Review*, 1987. V. 77. № 2, pp. 78-92.
386. Romer P. M. Fiscal policy and private consumption. *American Economic Review*, 1990. V. 12. № 1, pp. 145-162.
387. Romer, P. M. (1986). Increasing Returns and Long-Run Growth. *Journal of Political Economy*, 94(5), pp. 1002-1037.
388. Romer, P. M. (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, 98(5), pp. 71-102.
389. Romer, P. M. (1994). The Origins of Endogenous Growth. *Journal of Economic Perspectives*, 8(1), pp. 3-22.
390. Rushchyshyn, N., Medynska, T., Nikonenko U., Kostak Z., Ivanova R. Regulatory and legal component in ensuring state's financial security. *Business: Theory And Practice*. №22(2), 2021, pp. 232-240.
391. Rushchyshyn, N., Halkiv, L., Rushchyshyn, M., Medynska, T., Hrytsak, O. Management of innovative development of enterprises considering their financial and resource opportunities in the context of security. *International Journal of Safety and Security Engineering*. Vol. 12, №1, 2022, pp. 13-20.
392. Russell, B. (2010). Revenue administration: managing the shadow

economy. Technical Notes and Manuals of Fiscal Affairs Department of IMF. Available at: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/tnm/2010/tnm1014.pdf>.

393. Say, J. B. (1803). A Treatise on Political Economy. URL: <http://la.utexas.edu/users/hcleaver/368/368SayTreatiseBk1Ch15table.pdf>.

394. Say, J. B. (1817). Letters to Mr. Malthus on the Principles of Political Economy. URL: <https://historyofeconomicthought.mcmaster.ca/say/letter.html>

395. Say, J. B. (1821). A Treatise on Political Economy; Or The Production, Distribution, and Consumption of Wealth. 311 pp.

396. Schaechter, A., Kinda, T., Budina, N.T., Weber, A. (2012). Fiscal rules in response to the crisistoward the'next-generation'rules: A New Dataset. URL: <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=2964050>.

397. Schclarek, A. (2007). Fiscal policy and private consumption in industrial and developing countries. *Journal of Macroeconomics* 29, pp. 912–939.

398. Schumpeter, J. A. (1911). The Theory of Economic Development. URL: <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1952170>.

399. Schumpeter, J. A. (1942). Capitalism, Socialism and Democracy. Vol. 36, Harper & Row, New York, pp. 132-145.

400. Scott, M. (2013). Resilience: A conceptual lens for rural studies? *Geography Compass* 7 (9), pp. 597-610.

401. Simmie, J. and R. Martin (2010). The economic resilience of regions: Towards an evolutionary approach. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 3 (1), pp. 27-43.

402. SME Policy Index: Eastern Partner Countries 2020: Assessing the

Implementation of the Small Business Act for Europe, SME Policy Index, European Union, *Brussels/OECD Publishing*, Paris. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/8b45614b-en.pdf?expires=1718112392&id=id&accname=guest&checksum=6F43DDE686AF95F4E04E652A661C9755>.

403. Smith, A. (1776). An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. URL: <http://gesd.free.fr/smith76bis.pdf>.

404. Smith, A. (1790). The Theory of Moral Sentiments. URL: https://en.wikisource.org/wiki/The_Theory_of_Moral_Sentiments.

405. Sozioökonomische und rechtliche Faktoren der sozialen Entwicklung unter den Bedingungen der Globalisierung. Hrsg. von Doktor der Wirtschaftswissenschaften, Professor Yu.V. Pasichnyk: kollektive Monographie in 2 Bänden, B. 1. Shioda GmbH, Steyr, Austria, 2018. 476 p.

406. Spahn, P. (2007). Equity and Efficiency Aspects of Interagency Transfers in a Multigovernment Framework, in Boadway, R. and A. Shah (eds.), Aintergovernmental fiscal transfers: principles and practice, World Bank, Washington, D.C.

407. Spahn, Paul Bernd (1995). Local Taxation: Principles and Scope, in Jayanta Roy (ed.), Macroeconomic Management and Fiscal Decentralization, EDI Seminar Series, The World Bank, Washington D.C., pp. 221-232.

408. Stages of Formation and Development of the Economy of Independent Ukraine: collective monograph / Ed. by Doctor of Economics Sciences, Prof. Yu. Pasichnyk. Verlag SWG imex GmbH, Nuremberg, Germany, 2021. 472 p.

409. Stein, Lawrence E. Fiscal Federalism. New York: Prentice-Hall, 1970.

410. Stiglitz, J.E. (2015). *Reconstructing macroeconomic theory to manage economic policy*, in: *Fruitful Economics*. Springer, pp. 20–56.
411. Storonyanska I., Melnyk M., Leshchukh I., Shchelyuk S., Medynska T. The Efficiency of Financing the Regional Smart-Specialization Strategies' Implementation from the EU Structural Funds. *European Journal of Sustainable Development*. № 10, 2, 2021. Pp. 241-255.
412. Structural transformations and problems of information economy formation: collective monograph. Yunona publishing, New York, USA, 2018. 292 p.
413. Summers, L.H. (2014). Reflections on the 'new secular stagnation hypothesis. *Secul. Stagnation Facts Causes Cures* 27–38.
414. Tapsoba, R. (2012). Do national numerical fiscal rules really shape fiscal behaviours in developing countries? A treatment effect evaluation. *Econ. Model*. 29, 1356–1369.
415. Tetyana Medynska, Lesia Sai, Oleksandr Akimkin, Liudmyla Kruchak, Tetiana Doroshenko. Characteristics of the Problems of Socio-Economic Development in the Conditions of Digital Economy. *International Journal of Computer Science and Network Securit*. Vol. 22, №2, 2022. Pp. 297-303. DOI: <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2022.22.2.37>.
416. Tetyana Medynska, Nadiya Rushchyshyn, Roksolana Ivanova, Iryna Bodnariuk, Iryna Kiyanka. Taxation as an Instrument of Stimulation for Business in the Conditions of COVID-19. *International Journal of Computer Science and Network Security*. Vol. 22, №1, 2022. Pp. 602-608.
417. The 2023 Legatum Prosperity Index. Ukraine. URL: https://docs.prosperity.com/8516/7689/2509/Ukraine_2023Picountryprofile.pdf.

418. The Index of Economic Freedom 2011. URL: <https://www.heritage.org/index>.
419. The Index of Economic Freedom. 2015. URL: <https://www.heritage.org/index>.
420. The Index of Economic Freedom. 2019. URL: <https://www.heritage.org/index>.
421. The Index of Economic Freedom. 2020. URL: <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-competitiveness-ranking/>.
422. The Index of Economic Freedom 2024. URL: <https://www.heritage.org/index>.
423. The main available funding mechanisms for business. *Recovery of the Ukrainian economy. KSE/Kyiv School of Economics*, 2023. URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/12/.pdf>.
424. The World Bank: Fiscal Policy. URL : <https://www.worldbank.org/en/topic/poverty/lacequity-lab1/fiscal>.
425. The World Bank. Washington D. C., 1995. 221-232. URL: https://mpr.ub.uni-muenchen.de/13111/1/MPRA_paper_13111.pdf
426. Tiebout, Charles M. A Pure Theory of Local Expenditures. *Journal of Political Economy*, Vol. 64, No. 5 (1956), pp. 416-424.
427. Transparency International Ukraine. Corruption Perceptions Index. URL: <https://cpi.ti-ukraine.org/#>.
428. Trust, Corruption, and Tax Compliance in Fragile States: On a Quest for Transforming Africa into Future Global Powerhouse <https://www.mdpi.com/2076-0760/13/1/3>

429. UKRAINE. Rapid Damage and Needs Assessment, February 2022 – February 2023. March 2023, the World Bank, the Government of Ukraine, the European Union, the United Nations. 132 p.

430. Ukraine: Overview of population displacement (as of 23 March 2015). UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. 27 Mar 2015. URL: <https://web.archive.org/web/20161029113402/http://reliefweb.int/map/ukraine/ukraine-overview-population-displacement-23-march-2015>

431. Vernadsky V.I. (2000). Space and Time in the Work/ Environmental Ethics. 22(4), pp. 377-396.

432. Vernadsky, V. I. (1991). The Chemical Structure of the Biosphere and Its Environment. 93 pp.

433. Vozniak, H. V., Patytska, Kh. O. Finances of territorial communities of Ukraine in the conditions of spreading pandemic: Problem-oriented analysis taking into account behavioral aspects. *Economy of Ukraine*, 6, 2021, 78-98. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0001264078>.

434. Walker, B., et al. Resilience, adaptability and transformability in social-ecological systems. *Ecology and Society*, 2004. is. 9 (2): art.5; URL:<http://www.ecologyandsociety.org/vol9/iss2/art5>.

435. World Bank Group. Ease of Doing Business score. URL: <https://archive.doingbusiness.org/en/scores?topic>.

436. Transparency International Ukraine. Corruption Perceptions Index. URL: <https://cpi.ti-ukraine.org/#>.

437. World Competitiveness Ranking. URL: <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-competitiveness-ranking/>.

438. Yankovoi Roman, Kulish Damir, Melnyk Viktor Churkina Iryna, Shurpa Svitlana, Pidkaminnyi Igor. Formation of international marketing strategy for domestic enterprises in conditions of increased financial risks. *Financial and credit activity problems of theory and practice* 4 (51), 2023. Pp. 466-479.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1

Вихідні дані для аналізу впливу фінансового середовища (за підіндексом
«Фінанське середовище» Індексу економічної свободи) на ефективність
підприємництва (за підіндексом «Ефективність підприємництва»
Індексу глобальної конкурентоспроможності), 2023 рік

Країна	Значення підіндексу «Фінанське середовище» Індексу економічної свободи, балів	Позиція у рейтингу за підіндексом «Ефективність підприємництва» Індексу глобальної конкурентоспроможності*
Аргентина	33,6	63
Австралія	24,8	30
Австрія	54,5	26
Бельгія	31,5	5
Бразилія	2,7	61
Канада	32,2	17
Чилі	43,8	45
Китай	9,8	21
Колумбія	38,5	59
Чехія	73,5	15
Данія	97,3	1
Естонія	89,0	25
Фінляндія	76,5	9
Франція	20,0	39
Німеччина	82,7	29
Греція	18,1	48
Угорщина	38,9	58
Ісландія	28,8	10
Індія	5,8	28
Індонезія	66,8	20
Ірландія	86,8	3
Ізраїль	31,1	24

Продовження таблиці А.1

Італія	20,4	38
Японія	18,1	47
Казахстан	70,6	31
Литва	68,6	27
Люксембург	80,0	19
Малайзія	64,5	32
Нідерланди	90,8	2
Нова Зеландія	72,2	35
Норвегія	96,2	18
Філіппіни	59,4	40
Польща	78,1	43
Португалія	67,0	41
Катар	93,2	12
Румунія	14,7	49
Саудівська Аравія	41,3	13
Сінгапур	78,0	8
Іспанія	7,4	37
Швеція	96,2	6
Швейцарія	95,4	7
Тайвань	93,6	4
Таїланд	65,2	23
ОАЕ	96,4	16
Великобританія	1,8	34
США	0,0	14
Венесуела	12,0	60

Примітка:

**менше значення показника свідчить про вищу ефективність бізнесу.*

Джерело: складено автором на основі даних [422]

Таблиця А.2

Вихідні дані для аналізу впливу фіскальної свободи (за підіндексом «Податковий тягар» Індексу економічної свободи) на умови підприємництва (за підіндексом «Умови підприємництва» Індексу процвітання), 2023 р.

Країна	Значення підіндексу «Податковий тягар» Індексу економічної свободи, балів	Значення підіндексу «Умови підприємництва» Індексу процвітання, балів
Албанія	89,1	54,9
Ангола	86,5	32,6
Вірменія	87,5	62,3
Австралія	63,1	70,8
Австрія	45,7	73,3
Азербайджан	87,3	60,0
Бангладеш	82,1	52,4
Білорусь	89,9	47,2
Бельгія	50,2	70,3
Беліз	80,7	49,1
Бенін	69,6	54,6
Болівія	87,1	38,4
Ботсвана	87,3	56,2
Болгарія	93,7	59,5
Фасо	81,5	45,8
Канада	75,0	76,2
Чилі	73,0	65,5
Китай	69,5	64,4
Колумбія	69,0	52,2
Хорватія	81,1	52,7
Кіпр	80,8	67,6
Чехія	79,3	62,9
Данія	42,1	79,6
Джібуті	83,6	49,3

Продовження таблиці А.2

Домініканська республіка	84,9	54,2
Єгипет	86,7	57,7
Сальвадор	77,2	52,1
Естонія	80,1	70,8
Фінляндія	68,7	77,2
Франція	52,9	73,4
Грузія	89,1	58,2
Німеччина	60,2	79,7
Гана	82,9	59,6
Греція	60,8	59,8
Гватемала	91,7	53,5
Гвінея-Бісау	89,1	41,5
Гайана	73,2	47,8
Гондурас	83,8	50,4
Угорщина	84,2	51,6
Ісландія	72,9	72,9
Індія	78,5	64,3
Індонезія	81,9	59,3
Ірландія	60,9	75,3
Ізраїль	57,3	74,0
Італія	79,8	69,6
Японія	68,1	80,1
Йорданія	84,7	63,5
Казахстан	93,0	53,7
Кенія	79,0	56,5
Латвія	76,2	64,7
Ліван	89,7	50,0
Ліберія	86,1	49,8
Литва	77,7	66,4
Люксембург	64,8	80,7
Мадагаскар	90,7	45,7

Продовження таблиці А.2

Мальта	69,9	68,6
Мексика	75,5	54,1
Молдова	93,4	47,7
Монголія	88,2	48,8
Чорногорія	88,2	64,1
Нідерланди	51,0	79,1
Нова Зеландія	66,6	72,8
Нігерія	84,9	45,8
Норвегія	57,4	75,9
Пакистан	78,3	50,1
Панама	85,6	53,5
Перу	80,0	56,2
Філіппіни	78,3	55,3
Польща	73,2	61,9
Португалія	60,5	67,9
Румунія	94,4	54,2
Руанда	78,9	58,6
Сербія	87,9	54,0
Сейшельські острови	75,1	57,7
Сьєрра-Леоне	87,2	41,6
Словаччина	77,3	58,1
Словенія	62,6	67,3
Іспанія	58,2	69,9
Шрі Ланка	90,3	54,9
Судан	85,2	38,0
Швеція	45,1	75,5
Швейцарія	70,6	83,8
Туніс	73,7	50,0
Туреччина	73,0	56,7
Туркменістан	94,3	39,2
Уганда	73,5	53,0

Продовження таблиці А.2

Великобританія	65,4	78,3
США	75,4	82,8
Уругвай	73,7	55,8
Узбекистан	92,8	46,5
В'єтнам	78,6	52,5
Замбія	74,8	52,9

Джерело: складено автором на основі даних [422]

Таблиця А.3

Вихідні дані для аналізу залежності між часом на підготовку
та сплату податків та толерантністю до корупції суб'єктів економіки
(за Індексом сприйняття корупції), 2023 р.

Країна	Час на підготовку та сплату податків, годин	Індекс сприйняття корупції, балів*
Австралія	105	75
Австрія	131	71
Бельгія	136	73
Канада	131	76
Чилі	296	66
Колумбія	255,5	40
Коста-Ріка	151	55
Чехія	230	57
Данія	132	90
Естонія	50	76
Фінляндія	90	87
Франція	139	71
Німеччина	218	78
Греція	193	49
Угорщина	277	42
Ісландія	140	77
Ірландія	81,5	72
Ізраїль	234	62
Італія	238	56
Японія	128,5	73
Корея	174	63
Латвія	168,5	60
Литва	95	61
Люксембург	55	
Мексика	240,5	31
Нідерланди	119	79
Нова Зеландія	140	85
Норвегія	79	84
Польща	334	54
Португалія	243	61
Словаччина	192	54

Продовження таблиці А.3

Словенія	233	56
Іспанія	143	60
Швеція	122	82
Швейцарія	63	82
Великобританія	114	71
США	175	69
Чорногорія	300	46
Молдова	183	42
Єгипет	370	35
Хорватія	206	50
Кіпр	119,5	53
Боснія і Герцеговина	411	35
Албанія	252	37
Вірменія	264	47
Болгарія	441	45
Грузія	216	53

Примітка:

**зростання значення Індексу вказує на зниження рівня толерантності до корупції.*

Джерело: складено автором на основі даних [435]

Таблиця А.4

Вихідні дані для аналізу залежності між рівнем податкового навантаження і податковою автономією місцевих бюджетів регіонів України та економічним індексом стійкості підприємництва, 2021 р.

Область	Рівень податкового навантаження, %	Податкова автономія місцевих бюджетів, %	Економічний індекс стійкості підприємництва в області, пунктів
Вінницька	6,5	13,9	0,29
Волинська	6,8	10,6	0,164
Дніпропетровська	6,7	16,4	0,522
Донецька	5,7	8,6	0,433
Житомирська	7,6	12,2	0,183
Закарпатська	8,2	9,4	0,152
Запорізька	7,0	15,5	0,392
Івано-Франківська	6,5	11,3	0,236
Київська	7,0	16,6	0,311
Кіровоградська	7,4	15,8	0,294
Луганська	8,5	9,5	0,136
Львівська	6,9	15,2	0,327
Миколаївська	7,0	14,6	0,288
Одеська	7,5	20,1	0,241
Полтавська	5,8	13,7	0,352
Рівненська	7,9	10,0	0,17
Сумська	7,7	14,0	0,189
Тернопільська	7,3	10,7	0,287
Харківська	7,9	16,8	0,346
Херсонська	7,2	12,7	0,187
Хмельницька	7,3	12,9	0,231
Черкаська	7,0	15,9	0,199
Чернівецька	7,6	10,9	0,197
Чернігівська	6,7	15,4	0,183
м. Київ	4,4	24,3	0,687

Джерело: складено автором на основі даних [364]

Таблиця А.5

Вихідні дані для аналізу впливу податкомісткості одиниці реалізованої продукції (за обсягами сплачених місцевих податків і зборів) на обсяг прибутку до оподаткування підприємств у регіонах України, 2021 р.

Область	Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) підприємств, млн грн	Обсяг акумульованих місцевих податків і зборів, млн грн	Податкомісткість, %	Прибуток до оподаткування підприємств, млрд грн
Вінницька	278313,2	2810,4	0,0010	29,9
Волинська	238567,7	1400,7	0,0006	13,0
Дніпропетровська	1528127,1	9627,1	0,0006	229,4
Донецька	612663,5	2603,9	0,0004	71,4
Житомирська	152570,1	1974,1	0,0013	13,1
Закарпатська	86406,1	1413,7	0,0016	7,9
Запорізька	433081,0	3809,3	0,0009	55,7
Івано-Франківська	159044,3	1831,5	0,0012	18,4
Київська	730017,0	5175,1	0,0007	62,8
Кіровоградська	153839,8	2014,2	0,0013	17,7
Луганська	54895,9	954,9	0,0017	9,1
Львівська	576676,1	5139,4	0,0009	36,3
Миколаївська	242940,7	2126,2	0,0009	20,2
Одеська	573808,6	6614,8	0,0012	36,5
Полтавська	415507,1	3280,9	0,0008	56,3
Рівненська	111753,4	1509,2	0,0014	11,1
Сумська	152391,8	1936,5	0,0013	23,0
Тернопільська	124149,3	1435,0	0,0012	15,2
Харківська	557800,8	7449,4	0,0013	42,2
Херсонська	113198,8	1696,9	0,0015	16,9
Хмельницька	166290,4	2154,5	0,0013	26,2
Черкаська	314082,8	2543,4	0,0008	22,9
Чернівецька	51165,1	1076,7	0,0021	3,0
Чернігівська	276514,1	2027,6	0,0007	22,1
м. Київ	5512988,4	17290,1	0,0003	406,2

Джерело: складено автором на основі даних [42]

Таблиця А.6

Вихідні дані для аналізу залежності між Індексом податкоспроможності громад
Львівської області та обсягом капітальних видатків їх бюджету у розрахунку
на 1-го мешканця

Територіальна громада	2021 рік		2023 рік	
	Індекс податкоспроможності громади, пунктів	Обсяг капітальних видатків бюджету громади у розрахунку на 1-го мешканця, грн	Індекс податкоспроможності громади, пунктів	Обсяг капітальних видатків бюджету громади у розрахунку на 1-го мешканця, грн
Белзька	0,5789	401	0,68	1769
Бібрська	0,5327	1975	0,5	977
Бісковицька	0,2621	1768	0,26	2179
Боринська	0,2389	999	0,34	1303
Бориславська	0,7425	1045	0,59	1399
Бродівська	0,9014	755	1,37	2427
Буська	0,6702	1663	0,6	1482
Великолюбінська	0,4357	1669	0,38	2061
Великомостівська	0,5482	960	1,8	5871
Глинянська	0,5478	625	0,42	1128
Гніздичівська	0,6143	3812	0,55	1217
Городоцька	0,7783	2614	0,68	1971
Грабовецько-Дулібівська	0,6508	1803	0,37	3641
Давидівська	0,9854	6461	0,8	8389
Добромільська	0,2924	1083	0,26	950
Добросиньсько-Магерівська	0,3083	418	0,27	774
Добротвірська	0,6865	1684	1,1	3686
Дрогобицька	0,5621	807	0,74	2715
Жидачівська	0,8459	721	0,73	1846
Жовківська	0,6293	994	0,69	1103
Жовтанецька	0,8250	1623	1,02	1447
Журавненська	0,2832	571	0,21	1597
Заболотцівська	0,7656	956	0,4	236
Зимноводівська	0,9505	3424	0,66	2583
Золочівська	0,7048	1413	1,15	2168
Івано-Франківська	1,0286	2065	2,14	12355
Кам'янка-Бузька	0,9681	761	1,17	979
Козівська	0,4085	528	0,39	909
Комарнівська	0,4920	870	0,42	1969
Красненська	0,4845	883	0,38	1673
Куликівська	0,6333	892	0,68	818

Продовження таблиці А.6

Лопатинська	0,4495	988	0,31	953
Львівська	1,6440	4144	1,8	5844
Меденицька	0,5309	724	0,35	1028
Миколаївська	0,6890	1112	0,58	1929
Моршинська	0,7643	1343	0,69	4177
Мостиська	0,4439	1108	0,51	1188
Мурованська	1,4690	5531	0,95	4477
Новокалінівська	0,6879	1419	1,32	1279
Новороздільська	0,4910	715	0,51	1342
Новояворівська	0,7333	1305	3,19	6761
Новояричівська	0,6623	2523	0,48	4564
Оброшинська	0,9424	2311	1,05	7253
Перемишлянська	0,7294	1046	0,84	564
Підберізівська	1,2720	4889	0,47	10348
Підкамінська	0,3291	138	0,28	596
Поморянська	0,3483	373	0,22	956
Пустомитівська	1,2675	2181	1,38	6911
Рава-Руська	0,5696	987	0,5	632
Радехівська	0,8393	624	0,76	824
Ралівська	0,3325	1339	0,29	1755
Розвадівська	0,6161	1597	0,48	3014
Рудківська	0,3520	419	0,29	856
Самбірська	0,8882	751	1,62	2481
Сколівська	0,7158	1414	0,56	3230
Славська	2,5596	4501	3,78	7796
Сокальська	0,6360	554	0,7	438
Сокільницька	2,4310	4193	1,59	8412
Солонківська	1,4954	6234	2,74	18215
Старосамбірська	0,5362	973	0,49	1729
Стрийськ99а	1,0060	1195	1,21	2326
Стрілківська	0,1934	215	0,18	1240
Судовишнянська	0,4305	2846	0,31	2582
Східницька	0,4736	2619	0,32	5483
Тростянецька	0,8409	1386	0,86	2618
Трускавецька	0,8143	518	0,66	2549
Турківська	0,3874	595	0,46	1585
Хирівська	0,2882	341	0,28	660
Ходорівська	0,5265	1353	0,46	1265
Червоноградська	0,8017	1013	1,16	1419
Шегинівська	0,9466	1356	0,72	2521
Щирецька	0,4794	463	0,36	1282
Яворівська	0,8016	617	3,9	8122

Джерело: складено автором за даними [74]

Таблиця А.7

Вихідні дані для аналізу залежності між податковою автономією територіальних громад Львівської області та рівнем дотаційності їх бюджетів, 2021 р.

Територіальна громада	Місцеві податки і збори, млн грн	Доходи бюджету громади, всього, млн грн	Податкова автономія (частка місцевих податків у доходах бюджету громади), %	Рівень дотаційності бюджету, %
Белзька	12,335	119,2	10,3	10,4
Бібрська	20,023	167,1	12,0	26,3
Бісковицька	11,477	154,3	7,4	49,4
Боринська	7,249	211,3	3,4	55,7
Бориславська	79,338	394,4	20,1	9,6
Бродівська	50,055	407,2	12,3	-1,1
Буська	34,833	301,5	11,6	12,2
Великолюбінська	11,583	92,4	12,5	11,3
Великомостівська	11,712	131,7	8,9	13,9
Глинянська	13,207	86,3	15,3	24,6
Гніздичівська	13,122	81,4	16,1	16,3
Городоцька	59,116	436,8	13,5	2,1
Грабовецько-Дулібівська	13,639	116,2	11,7	20,4
Давидівська	44,601	295,9	15,1	4,8
Добромільська	14,36	160	9,0	46,2
Добросинсько-Магерівська	12,6	128	9,8	44,9
Добротвірська	12,969	127,9	10,1	-0,2
Дрогобицька	151,545	969,1	15,6	18,9
Жидачівська	35,145	173,2	20,3	1,7
Жовківська	38,688	340,9	11,3	15,0
Жовтанецька	14,341	115,9	12,4	3,5
Журавненська	10,388	85,4	12,2	48,0
Заболотцівська	6,691	65,8	10,2	13,8
Зимноводівська	48,722	240,7	20,2	17,0
Золочівська	61,584	434,5	14,2	6,3
Івано-Франківська	31,778	216,3	14,7	-1,2
Кам'янка-Бузька	39,09	221,8	17,6	-0,5
Козівська	12,163	116,5	10,4	35,0
Комарнівська	17,914	118	15,2	29,0
Красненська	23,063	146,3	15,8	27,4
Куликівська	13,406	109	12,3	19,4
Лопатинська	11,693	104,8	11,2	32,9

Продовження таблиці А.7

Львівська	2773,602	11649,6	23,8	-8,2
Меденицька	13,478	159,6	8,4	29,0
Миколаївська	50,968	325,2	15,7	15,7
Моршинська	30,986	157,7	19,6	4,5
Мостиська	30,281	304,8	9,9	26,4
Мурованська	39,816	152	26,2	6,6
Новокалінівська	17,889	137,1	13,0	9,9
Новороздільська	33,146	347,3	9,5	17,5
Новояворівська	61,044	548	11,1	12,7
Новояричівська	34,04	203,8	16,7	19,4
Оброшинська	11,041	98,5	11,2	-0,6
Перемишлянська	29,63	229,4	12,9	5,6
Підберізіцівська	34,713	136	25,5	14,1
Підкамінська	7,769	88,3	8,8	42,2
Поморянська	8,407	54,7	15,4	42,1
Пустомитівська	42,543	220,3	19,3	-5,3
Рава-Руська	30,1	236,6	12,7	23,8
Радехівська	52,223	353,5	14,8	5,4
Ралівська	13,436	117,9	11,4	43,0
Розвадівська	15,185	108,1	14,0	23,8
Рудківська	20,792	195,6	10,6	39,8
Самбірська	69,175	361,8	19,1	0,0
Сколівська	20,332	225,8	9,0	14,4
Сокальська	54,567	433,9	12,6	12,3
Сокільницька	32,757	165,3	19,8	-8,6
Солонківська	42,585	208	20,5	-1,3
Старосамбірська	17,472	220,5	7,9	17,9
Стрийська	169,155	1012,3	16,7	-2,3
Стрілківська	8,342	107,1	7,8	59,7
Судовишнянська	15,519	132,9	11,7	35,4
Східницька	25,758	175,1	14,7	31,1
Тростянецька	20,186	88	22,9	12,7
Трускавецька	97,705	349,3	28,0	4,0
Турківська	13,488	230,2	5,9	18,6
Хирівська	11,981	118,6	10,1	47,3
Ходорівська	40,795	215,7	18,9	24,6
Червоноградська	117,612	796,1	14,8	1,6
Шегинівська	12,773	125,9	10,1	8,7
Щирецька	16,495	94,3	17,5	31,7
Яворівська	43,524	479,6	9,1	-1,8

Джерело: складено автором на основі даних [364]

Додаток Б

Таблиця Б.1

Динаміка ВВП, доходів та витратів зведеного, державного і місцевих бюджетів у 2006-2022 роках

Роки	ВВП		Зведений бюджет		Державний бюджет		Місцеві бюджети	
	Обсяг ВВП, млн грн	Зміна реального ВВП, % до попереднього року	Доходи, млн грн	Витрати, млн грн	Доходи, млн грн	Витрати, млн грн	Доходи, млн грн	Витрати, млн грн
2006	544153	107,7	171811,5	175284,3	133521,7	137108	75895,2	75781,6
2007	720731	107,9	219936,5	226054,4	165939,2	174254,3	107050,5	104853,2
2008	948056	102,3	297893	309203,7	231722,9	241490,1	137455,3	138998,8
2009	913345	85,2	272967	307399,4	209700,3	242437,2	134559,4	136254,9
2010	1082569	104,1	314506,3	377842,8	240615,2	303588,7	159397,1	159760,2
2011	1302079	105,2	398553,6	416853,6	314616,9	333459,5	181530,4	180987,8
2012	1411238	100,3	445525,3	492454,7	346054	395681,5	225273,5	222575,3
2013	1454931	100	442788,7	505843,8	339226,9	403456,1	221019,4	219845,3
2014	1586915	94,4	456067,3	523125,7	357084,2	430217,8	231702	225626,8
2015	1988544	90,2	652031	679871,4	534694,8	576911,4	294460,2	280084
2016	2385367	102,4	782859,4	835832	616283,2	684883,7	366143,1	350515,2
2017	2983882	102,5	1016970	1056973	793441,9	839453	502098,3	496090,7
2018	3560596	103,4	1184291	1250190	928114,9	985851,8	562421,8	570583,7
2019	3978400	103,2	1289849	1372351	998344,9	1075122	560531,3	566255,6
2020	4222026	96,2	1376674	1595396	1076027	1288121	471481,9	478109,6
2021	5450849	103,4	1662334	1845367	1296897	1491206	580746,5	569470,4
2022	5191028	70,9	2196273	3043499	1787396	2705423	555097	484295,2

Джерело: складено автором на основі даних Міністерства фінансів України

4 кв. 2009	255908	-6,7%	6,2%	4,9%	15,6%	0,0%	0,0%	14,5%	0,0%	4,6%	3,6%	0,0%	0,0%	5,9%	10,9%	0,0%	0,0%	4,9%	0,0%	0,0%
1 кв. 2010	217286	4,5%	2,9%	5,6%	14,0%	0,0%	2,6%	14,8%	0,0%	5,8%	4,1%	0,0%	0,0%	6,1%	10,7%	0,0%	0,0%	5,3%	0,0%	0,0%
2 кв. 2010	256754	5,4%	4,1%	6,7%	16,3%	0,0%	2,6%	15,9%	0,0%	5,7%	4,0%	0,0%	0,0%	7,3%	9,6%	0,0%	0,0%	4,9%	0,0%	0,0%
3 кв. 2010	301251	3,3%	14,8%	5,9%	13,9%	0,0%	3,0%	14,8%	0,0%	4,6%	3,9%	0,0%	0,0%	6,1%	8,6%	0,0%	0,0%	4,5%	0,0%	0,0%
4 кв. 2010	302728	3,7%	6,9%	5,9%	14,4%	0,0%	0,0%	15,3%	0,0%	4,8%	3,9%	0,0%	0,0%	6,8%	8,6%	0,0%	0,0%	4,7%	0,0%	0,0%
1 кв. 2011	257682	5,1%	3,0%	7,1%	12,8%	0,0%	0,0%	15,2%	0,0%	5,6%	4,0%	0,0%	0,0%	5,8%	9,3%	0,0%	0,0%	4,9%	0,0%	0,0%
2 кв. 2011	311022	3,9%	4,0%	7,3%	14,5%	0,0%	0,0%	16,3%	0,0%	5,1%	3,5%	0,0%	0,0%	4,8%	10,1%	0,0%	0,0%	4,5%	0,0%	0,0%
3 кв. 2011	369818	6,5%	18,8%	6,2%	12,1%	0,0%	0,0%	16,9%	0,0%	4,1%	3,2%	0,0%	0,0%	4,4%	8,2%	0,0%	0,0%	3,9%	0,0%	0,0%
4 кв. 2011	363557	5,0%	8,8%	6,2%	12,0%	0,0%	0,0%	16,9%	0,0%	4,2%	3,5%	0,0%	0,0%	5,0%	9,1%	0,0%	0,0%	4,3%	0,0%	0,0%
1 кв. 2012	292894	2,5%	3,0%	6,4%	13,4%	0,0%	0,0%	15,6%	0,0%	6,1%	4,1%	0,0%	0,0%	4,5%	10,6%	0,0%	0,0%	4,7%	0,0%	0,0%
2 кв. 2012	347842	3,1%	4,3%	6,3%	14,8%	0,0%	0,0%	15,6%	0,0%	5,6%	3,7%	0,0%	0,0%	4,5%	10,5%	0,0%	0,0%	4,3%	0,0%	0,0%
3 кв. 2012	389213	-1,3%	14,1%	5,6%	12,0%	0,0%	2,7%	14,9%	0,0%	4,7%	3,6%	0,0%	0,0%	4,3%	9,6%	0,0%	0,0%	4,1%	0,0%	0,0%
4 кв. 2012	381289	-2,3%	8,9%	5,4%	12,4%	0,0%	0,0%	15,9%	0,0%	5,1%	3,9%	0,0%	0,0%	4,0%	10,5%	0,0%	0,0%	4,5%	0,0%	0,0%
1 кв. 2013	302864	-1,2%	3,2%	5,8%	12,3%	0,0%	2,1%	15,4%	0,0%	6,3%	4,2%	0,0%	0,0%	5,7%	11,0%	0,0%	0,0%	5,1%	0,0%	0,0%
2 кв. 2013	335025	1,3%	5,2%	6,0%	13,5%	0,0%	2,8%	16,0%	0,0%	5,9%	4,0%	0,0%	0,0%	4,6%	10,9%	0,0%	0,0%	4,6%	0,0%	0,0%
3 кв. 2013	394731	-1,2%	13,9%	5,5%	11,1%	0,0%	0,0%	15,4%	0,0%	4,9%	3,8%	0,0%	0,0%	4,4%	10,1%	0,0%	0,0%	4,4%	0,0%	0,0%
4 кв. 2013	404311	3,3%	12,2%	5,6%	11,1%	0,0%	0,0%	16,1%	0,0%	4,6%	3,4%	0,0%	0,0%	4,0%	10,3%	0,0%	0,0%	4,6%	0,0%	0,0%
1 кв. 2014	316905	-1,0%	3,3%	5,6%	11,9%	3,6%	0,5%	15,0%	6,9%	6,0%	3,4%	0,7%	3,7%	5,3%	7,2%	3,1%	1,3%	5,1%	0,9%	1,1%
2 кв. 2014	382391	-4,3%	5,7%	14,0%	2,8%	0,5%	2,5%	15,5%	6,3%	5,2%	3,2%	0,7%	3,4%	4,3%	6,5%	3,1%	1,2%	5,0%	0,7%	0,8%
3 кв. 2014	440746	-5,3%	17,9%	4,6%	11,3%	2,5%	0,4%	14,2%	5,9%	4,3%	2,8%	0,6%	3,1%	3,9%	5,6%	3,0%	1,1%	4,3%	0,7%	0,8%
4 кв. 2014	447143	-14,4%	11,8%	4,4%	11,9%	2,7%	0,5%	14,6%	6,5%	4,1%	2,5%	0,7%	3,9%	5,0%	7,2%	2,8%	1,3%	5,3%	0,7%	0,9%
1 кв. 2015	375991	-16,0%	4,3%	4,7%	10,9%	3,4%	0,4%	1,6%	14,7%	7,3%	4,9%	3,2%	0,7%	3,9%	5,0%	7,2%	2,8%	1,3%	5,3%	0,7%
2 кв. 2015	456715	-14,5%	5,7%	5,6%	13,5%	2,9%	0,5%	1,7%	14,7%	7,3%	4,9%	3,2%	0,7%	3,9%	5,0%	7,2%	2,8%	1,3%	5,3%	0,7%
3 кв. 2015	566997	-7,0%	20,4%	4,6%	11,1%	2,3%	0,4%	1,6%	12,9%	6,2%	3,5%	2,1%	0,6%	3,3%	5,5%	2,8%	1,0%	4,2%	0,6%	0,8%
4 кв. 2015	588841	-2,4%	13,9%	4,4%	12,1%	2,3%	0,4%	1,6%	14,0%	6,7%	4,1%	2,1%	0,5%	3,6%	5,3%	2,7%	1,0%	4,5%	0,7%	0,7%
1 кв. 2016	535208	0,1%	4,1%	4,8%	12,9%	3,8%	0,4%	1,5%	13,7%	7,5%	4,5%	2,6%	0,8%	4,3%	3,5%	3,0%	1,4%	5,6%	0,6%	0,8%
2 кв. 2016	631457	2,1%	10,2%	5,3%	12,0%	3,8%	0,4%	1,5%	13,7%	7,5%	4,5%	2,6%	0,8%	4,3%	3,5%	3,0%	1,4%	5,6%	0,6%	0,8%
3 кв. 2016	671155	2,7%	12,7%	5,3%	12,9%	3,3%	0,6%	1,3%	12,7%	6,1%	3,3%	2,6%	0,6%	3,4%	3,2%	2,5%	1,2%	5,8%	0,7%	0,7%
4 кв. 2016	722919	1,4%	14,5%	5,8%	12,4%	3,3%	0,3%	1,2%	12,6%	6,1%	3,3%	2,6%	0,6%	3,4%	3,2%	2,5%	1,2%	5,8%	0,7%	0,7%
1 кв. 2017	591765	2,8%	3,4%	5,9%	11,3%	3,9%	0,3%	1,9%	13,7%	7,0%	5,3%	2,6%	0,7%	4,0%	3,3%	6,6%	2,8%	1,3%	5,7%	0,6%
2 кв. 2017	664307	2,7%	4,2%	6,5%	13,0%	3,0%	0,4%	2,0%	14,6%	6,9%	5,2%	2,6%	0,7%	4,0%	3,3%	6,6%	2,8%	1,3%	5,7%	0,6%
3 кв. 2017	833640	2,3%	17,5%	5,4%	11,3%	2,5%	0,3%	1,9%	13,0%	6,2%	3,6%	2,2%	0,6%	3,5%	2,5%	5,2%	3,0%	1,2%	5,0%	0,7%
4 кв. 2017	891515	2,2%	12,3%	6,1%	12,4%	2,5%	0,3%	1,9%	13,0%	5,8%	4,2%	2,2%	0,5%	3,5%	2,6%	5,1%	3,2%	1,1%	5,5%	0,7%
1 кв. 2018	760141	3,5%	3,3%	6,1%	11,6%	4,3%	0,3%	1,6%	13,6%	7,0%	5,4%	2,2%	0,8%	4,2%	3,3%	6,7%	3,2%	1,5%	6,4%	0,6%
2 кв. 2018	809938	3,9%	4,6%	6,4%	12,7%	3,2%	0,4%	2,1%	13,8%	6,7%	5,1%	2,4%	0,8%	4,1%	2,6%	6,5%	3,2%	1,5%	6,5%	0,6%
3 кв. 2018	994728	2,7%	16,3%	5,6%	10,9%	2,7%	0,3%	2,0%	13,0%	6,5%	4,3%	2,2%	0,7%	3,6%	2,5%	6,3%	3,2%	1,3%	5,5%	0,8%
4 кв. 2018	104945	3,1%	13,2%	6,0%	11,3%	2,8%	0,3%	3,0%	13,0%	6,5%	4,1%	2,2%	0,6%	3,8%	2,3%	6,1%	2,9%	1,2%	5,8%	0,6%
1 кв. 2019	820006	3,1%	3,0%	6,1%	10,7%	4,4%	0,3%	2,4%	13,8%	6,9%	4,8%	2,5%	1,0%	4,8%	3,3%	6,7%	3,4%	1,7%	7,1%	0,6%
2 кв. 2019	932459	4,8%	4,1%	6,5%	12,0%	3,3%	0,4%	2,4%	13,8%	6,9%	4,8%	2,5%	1,0%	4,7%	3,0%	6,6%	3,7%	1,7%	7,0%	0,6%
3 кв. 2019	1111962	3,8%	14,7%	5,5%	10,3%	2,7%	0,4%	2,5%	12,7%	6,2%	3,6%	2,2%	0,9%	4,3%	2,7%	5,6%	3,6%	1,5%	6,1%	0,5%
4 кв. 2019	1127711	1,4%	11,7%	4,6%	10,3%	3,5%	0,3%	3,1%	13,0%	6,3%	4,2%	2,4%	0,8%	4,6%	2,7%	5,7%	3,6%	1,4%	6,8%	0,7%
1 кв. 2020	838415	-0,9%	2,8%	4,7%	9,9%	3,8%	0,4%	1,9%	14,2%	7,6%	5,1%	2,7%	1,0%	5,3%	3,1%	7,4%	3,5%	1,8%	7,8%	0,7%
2 кв. 2020	879921	-1,1%	4,7%	4,7%	11,2%	3,0%	0,5%	2,5%	13,9%	6,3%	5,4%	3,1%	0,6%	5,4%	3,3%	7,3%	3,4%	1,5%	8,2%	0,9%
3 кв. 2020	1173113	-3,3%	13,9%	4,2%	9,7%	2,4%	0,4%	2,6%	13,8%	5,8%	3,4%	2,5%	0,8%	4,7%	3,0%	6,0%	3,3%	1,3%	6,7%	0,5%
4 кв. 2020	1310577	-0,1%	13,4%	4,8%	9,9%	2,2%	0,3%	2,6%	13,8%	5,7%	3,9%	2,6%	0,6%	4,6%	2,6%	5,4%	3,0%	1,2%	6,8%	0,6%
1 кв. 2021	1019715	-2,3%	2,9%	6,0%	10,0%	3,5%	0,4%	1,6%	13,9%	6,4%	5,1%	2,8%	1,1%	5,4%	3,1%	7,3%	3,3%	1,6%	7,1%	0,1%
2 кв. 2021	1182310	6,2%	2,9%	7,7%	11,9%	2,8%	0,4%	2,4%	14,6%	5,7%	5,6%	2,9%	0,9%	5,1%	3,3%	6,5%	3,0%	1,3%	6,8%	0,9%
3 кв. 2021	1512884	2,9%	15,1%	6,9%	10,0%	2,6%	0,3%	2,7%	13,5%	5,1%	3,4%	2,2%	0,2%	4,5%	2,8%	5,4%	2,9%	1,2%	5,5%	0,8%
4 кв. 2021	1735940	6,3%	17,4%	9,6%	4,2%	6,2%	0,4%	3,7%	12,8%	4,9%	3,8%	2,4%	0,8%	4,2%	2,8%	4,7%	2,6%	1,0%	5,8%	0,6%
1 кв. 2022	1089691	-14,9%	7,0%	8,4%	7,3%	0,4%	1,2%	13,8%	5,7%	4,9%	3,8%	2,4%	1,0%	5,3%	2,7%	1,2%	2,6%	1,0%	5,8%	0,6%
2 кв. 2022	1026916	-36,9%	2,6%	6,8%	8,3%	4,2%	0,3%	0,8%	12,6%	3,6%	5,0%	3,0%	0,5%	4,6%	3,3%	4,4%	1,6%	0,6%	26,6%	0,4%
3 кв. 2022	1404196	-30,6%	11,5%	5,0%	7,1%	3,4%	0,3%	1,1%	11,8%	3,5%	3,5%	2,2%	0,6%	4,4%	2,3%	4,6%	1,7%	0,7%	22,6%	0,6%
4 кв. 2022	1625225	-31,4%	12,5%	4,7%	7,0%	3,6%	0,3%	1,6%	11,8%	3,4%	3,7%	2,1%	0,6%	4,3%	2,5%	4,4%	1,6%	0,6%	23,9%	0,4%

Джерело: складено автором на основі даних Міністерства фінансів України

Таблиця Б.3
Прямі втрати і втрачені вигоди в умовах року війни в Україні, лютий 2022 – лютий 2023 рр., млрд дол. США

Область	Вінницька	Волинська	Дніпропетровська	Донецька	Житомирська	Закарпатська	Запорізька	Івано-Франківська	Кіровоградська	Київ	Київська
Загальні втрати і пошкодження	Пошкодження	0,2	1,7	35,2	0,8	0	9,7	0	0,1	1,3	9,2
	Втрати	3,8	1,4	7	43,1	2,9	1	15,7	1,3	2,5	15,8
	Житло	Пошкодження	81,2	1060,2	15689,8	174,7	5,6	942,5	-	2	950,6
	Житло	Втрати	1,4	0	23	1466,9	5,3	0,1	0,2	27,3	344,6
Соціальна сфера	Освіта	Пошкодження	12,3	0	220,1	994	104,6	0	578,3	0	113,3
	Освіта	Втрати	14,5	13,9	38,6	64,7	15,6	13,5	13,1	106,7	42,9
	Охорона здоров'я	Пошкодження	4,3	0	51,6	785,8	3,7	0	0	69	101,3
	Охорона здоров'я	Втрати	512,7	346,8	1056	1798,6	400,5	422,6	351,9	1710,7	802,4
Соціальний захист і соціальне забезпечення	Соціальний захист і соціальне забезпечення	Пошкодження	-	3,6	43	0,5	0,2	9,4	-	68,8	10,7
	Соціальний захист і соціальне забезпечення	Втрати	-	0,6	6,1	0,1	0	1,5	-	9,3	0,7
Реальний сектор економіки	Культура і туризм	Пошкодження	16	1,3	63,1	414,4	17,4	1,3	1,7	1,9	54,9
	Культура і туризм	Втрати	143,4	7,5	379,4	172,1	28,7	10,2	14,9	9,4	7340,7
	Сільське господарство	Пошкодження	-	-	1	959,5	-	-	1,1	-	45,7
	Сільське господарство	Втрати	2034,2	353,3	1827,1	1446,6	795,1	44,8	1552,6	-	1777,7
Інфраструктура	Торгівля і промисловість	Пошкодження	-	-	4907,7	58	526	-	-	35	579,1
	Торгівля і промисловість	Втрати	33,6	2	255	2997,2	285,1	9	10,2	2377,7	5762,4
	Фінанси	Пошкодження	-	-	2,8	-	-	-	-	-	0,6
	Фінанси	Втрати	58,7	24,2	271,3	229,3	34,4	26,4	36,8	3056,7	48
Інфраструктура	Енергетична інфраструктура	Пошкодження	12	-	72,8	751,8	5,9	16,4	-	24,4	131,9
	Енергетична інфраструктура	Втрати	0,2	-	1,1	13,1	0,1	0,3	-	0,4	1,9
	Транспортна інфраструктура	Пошкодження	48,1	1,9	151,7	9254,5	249,6	2,7	5076,9	5	48,9
	Транспортна інфраструктура	Втрати	968,3	560,2	2886,6	1819,4	687,5	440,1	1468,4	645,5	8837,3
Інфраструктура	Телекомунікації і зв'язок	Пошкодження	1,4	0,2	6,4	309,2	0,6	0,7	1	0,2	155,9
	Телекомунікації і зв'язок	Втрати	1,9	1,4	6	263,8	1,3	1,8	85,5	2,2	572,2
	Водопостачання та водовідведення	Пошкодження	-	-	-	161,7	-	-	-	-	192,4
	Водопостачання та водовідведення	Втрати	-	-	-	8	7,9	-	-	-	28,6

Продовження таблиці Б.3

Область	Луганська	Львівська	Миколаївська	Одеська	Полтавська	Рівненська	Сумська	Тернопільська	Харківська	Херсонська	Хмельницька	Черкаська	Чернігівська	Чернівцева
Загальні втрати і пошкодження	Пошкодження	18,1	0,1	5,6	0,6	0,1	0,1	2,8	0	25,8	9,1	0	0,1	5,7
	Втрати	17,9	3,9	7,6	4,8	4,1	1,5	7,5	1,6	36,5	12,4	2,2	3,1	14,5
	Пошкодження	6742	11,9	2216,1	143,1	69	6,8	382,7	2,8	14022,8	1136,9	21,8	28,8	1833,9
	Втрати	577,6	0,1	45,3	5	0,6	0,1	15,4	0,3	1257,2	66,9	0,1	1	84,6
	Пошкодження	284,7	1,4	350,8	29,2	16,9	2,3	136,4	0	834,7	294,4	5,3	9,6	152
Соціальна сфера	Освіта	28	17,9	32,5	26,4	14,8	13,8	18,7	13,7	64,6	35	14	14,1	19,8
	Пошкодження	188,2	0	211	6,2	0,3	1,5	16	0	618,3	78,3	0,6	0,9	259,4
	Втрати	914,1	841,3	391,1	957,6	532,8	387,8	486,1	346,8	1048,6	347,5	417,1	462,3	460,9
	Соціальний захист і соціальне забезпечення	30,5	-	8,8	42,3	-	-	12,4	-	7,2	2	-	-	1,2
	Культура і туризм	3,3	-	1,1	0,5	-	-	1,8	-	0,6	0,3	-	-	0,2
Реальний сектор економіки	Пошкодження	242,5	7,8	177,1	132,8	4,6	1,4	86,6	1,3	809,9	87,3	5,3	4,6	96,7
	Втрати	70,7	528,4	75,3	205,3	31,7	3,4	38,8	7,4	1017,5	59,8	11	41,3	72,1
	Пошкодження	2499,8	385,9	1	0,4	-	-	115,5	-	1206,9	1410,7	-	0,8	230,8
	Торгівля і промисловість	1167,3	384,5	1686,4	1334,8	1985,1	483,6	1509,1	771,4	2984,8	2136,7	1044,4	1580,8	1889,3
	Втрати	884,2	9,5	542,1	58,5	-	-	245,6	-	2428,5	18,7	-	680,3	-
Інфраструктура	Пошкодження	6101	218,2	3865,8	370,8	76,3	10,8	3470,1	11,8	21243,5	213,2	24	42,6	7738,2
	Втрати	2,5	-	1,1	-	-	-	0,3	-	6	1,4	-	-	0,4
	Енергетична інфраструктура	40,5	219,9	122	272,2	70,3	33,3	50,1	36,2	1120,9	241,3	56,9	53,9	29,5
	Втрати	170	12	1129	13,8	34,2	-	251,8	-	303,3	82	-	-	86,8
	Транспортна інфраструктура	3,1	0,2	1,6	0,2	0,6	-	3,4	-	5,1	1,4	-	-	1,6
Інфраструктура	Пошкодження	5358,7	19,2	1277,6	130,3	7,9	2,4	1315,7	-	3679,9	536,3	9,8	28,1	1661,2
	Втрати	464,8	1584,7	829,5	1488,7	1379,1	498,8	728,5	410,8	2101,5	703,9	616,2	771,3	897,8
	Телекомунікації і зв'язок	138,6	0,5	69,1	14,5	0,2	0,5	44,9	0,2	323,4	215,8	0,2	102,3	0,9
	Водопостачання та водовідведення	65,4	2,5	86,4	2,8	1	1,1	30,7	1,4	297,8	50,2	0,9	1,2	71,6
	Втрати	505,7	-	46,9	63	-	-	40,2	-	811,9	-	-	-	310,1
Інфраструктура	Пошкодження	80,7	-	3	10,1	-	-	4,3	-	124,4	-	-	-	47,8
	Втрати	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Втрати	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Втрати	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Втрати	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Джерело: складено автором на основі даних [429]

Таблиця Б.4
Структура видатків місцевих бюджетів України за функціональною класифікацією, 2021- січень-листопад 2023 рр.

Область	Загально-державні функції	Громадський порядок, безпека та судова влада	Економічна діяльність	Охорона навколишнього середовища	Житлово-комунальне господарство	Охорона здоров'я	Духовний та фізичний розвиток	Освіта	Соціальний захист та соціальне забезпечення
				2021					
Вінницька обл.	14,0	0,4	16,0	0,5	5,9	6,7	4,6	47,1	4,7
Волинська обл.	14,7	0,3	14,3	0,1	4,0	3,4	4,4	55,5	3,3
Дніпропетровська обл.	16,1	0,3	27,1	0,7	8,6	5,5	4,0	33,6	4,1
Донецька обл.	17,3	0,3	20,6	1,8	16,3	4,6	4,4	30,7	4,1
Житомирська обл.	14,4	0,2	15,0	0,1	4,9	3,8	4,5	51,9	5,1
Закарпатська обл.	15,7	0,2	12,4	0,1	3,5	3,5	4,0	57,4	3,2
Запорізька обл.	16,7	0,2	14,7	0,7	8,5	7,2	4,5	43,3	4,1
Івано-Франківська обл.	15,6	0,6	11,3	0,8	6,2	4,2	6,4	51,4	3,5
Київська обл.	20,1	0,5	15,4	0,3	9,9	5,1	4,2	40,1	4,3
Кіровоградська обл.	18,0	0,3	11,2	0,5	7,7	5,3	4,5	46,6	5,8
Луганська обл.	20,7	0,1	17,2	0,4	10,4	6,8	4,7	35,0	4,7
Львівська обл.	16,2	0,2	18,2	0,3	6,9	4,8	4,6	44,4	4,4
м. Київ	5,1	0,2	30,9	0,1	6,7	9,6	4,5	36,0	6,9
Миколаївська обл.	15,6	0,3	14,1	0,3	7,7	4,3	5,5	47,5	4,7
Одеська обл.	15,2	0,5	18,6	0,1	11,5	4,5	4,1	40,6	4,9
Полтавська обл.	17,8	0,5	16,3	0,6	8,7	7,8	5,1	38,1	5,1
Рівненська обл.	14,9	0,2	11,1	0,1	6,2	4,1	5,2	54,7	3,3
Сумська обл.	16,7	0,3	13,0	0,3	8,5	5,2	6,0	44,5	5,5
Тернопільська обл.	12,4	0,2	16,2	0,1	8,1	4,5	4,8	50,0	4,0
Харківська обл.	11,3	0,1	18,8	0,2	26,8	4,0	4,1	30,8	4,0
Херсонська обл.	14,4	0,3	16,8	0,1	5,9	3,7	4,6	50,2	3,8
Хмельницька обл.	16,2	0,2	11,3	0,1	9,0	5,0	5,5	47,8	4,8
Черкаська обл.	14,6	0,2	17,3	0,3	5,2	5,2	4,6	46,8	5,6
Чернівецька обл.	14,0	0,6	14,2	0,1	4,9	4,1	3,8	54,5	3,8
Чернігівська обл.	13,6	0,5	17,1	0,3	6,6	5,0	5,4	44,8	6,7
				2022					
Вінницька обл.	11,7	1,7	9,4	0,2	6,7	7,7	5,4	51,2	6,1
Волинська обл.	13,9	1,6	6,5	0,1	3,5	4,5	4,4	60,8	4,6
Дніпропетровська обл.	14,8	3,3	20,5	0,1	8,7	3,9	3,6	37,2	5,6
Донецька обл.	17,8	5,4	7,0	0,4	11,7	6,3	4,5	43,2	6,0
Житомирська обл.	13,5	1,9	10,2	0,1	4,3	4,8	4,3	54,9	6,0
Закарпатська обл.	18,2	2,0	6,4	0,1	4,1	3,6	3,2	57,3	5,1
Запорізька обл.	13,6	1,9	8,9	0,1	10,2	6,9	4,6	48,9	4,9
Івано-Франківська обл.	14,4	1,5	7,1	0,2	5,8	5,1	5,3	55,4	5,2
Київська обл.	16,1	6,5	8,4	0,1	9,3	5,6	4,0	44,9	5,1
Кіровоградська обл.	13,2	0,9	6,4	0,1	5,5	6,7	5,0	53,6	8,5

Луганська обл.	19,2	3,9	5,8	0,0	6,3	6,6	5,2	49,8	3,3
Львівська обл.	14,9	0,9	10,3	0,0	8,2	5,8	4,9	49,4	5,4
м. Київ	7,8	0,2	29,4	0,1	8,5	9,2	4,0	35,2	5,6
Миколаївська обл.	13,5	2,7	13,3	0,1	6,6	5,2	4,9	48,0	5,7
Одеська обл.	14,6	3,0	8,2	0,0	9,8	5,3	5,1	47,0	7,0
Полтавська обл.	16,8	2,5	11,2	0,3	7,7	10,6	5,1	38,9	7,0
Рівненська обл.	12,7	2,4	5,3	0,0	6,1	4,8	4,8	59,1	4,7
Сумська обл.	15,7	1,8	6,5	0,1	6,6	5,8	5,9	49,1	8,5
Тернопільська обл.	12,7	1,5	7,8	0,0	7,3	4,9	5,0	55,0	5,7
Харківська обл.	10,8	2,7	12,5	0,0	18,2	5,4	4,6	40,7	5,0
Херсонська обл.	12,3	0,5	3,4	0,0	1,5	2,6	5,5	69,9	4,3
Хмельницька обл.	12,3	1,3	6,3	0,0	7,1	6,7	5,0	54,5	6,7
Черкаська обл.	15,7	1,1	9,9	0,2	5,2	7,1	4,7	48,2	7,9
Чернівецька обл.	13,7	1,2	4,8	0,0	8,4	4,0	4,0	58,0	5,8
Чернігівська обл.	12,6	3,6	8,1	0,2	7,0	5,2	5,5	49,8	8,1
2023									
Вінницька обл.	16,1	1,1	16,3	0,2	7,6	5,8	4,6	41,6	6,6
Волинська обл.	20,6	1,9	11,4	0,1	4,4	3,7	4,1	49,1	4,7
Дніпропетровська обл.	19,7	3,3	20,3	0,2	13,3	4,5	3,0	29,1	6,6
Донецька обл.	28,6	5,9	11,3	0,5	15,4	2,9	3,2	24,6	7,6
Житомирська обл.	21,7	3,7	13,9	0,0	4,5	3,7	3,7	42,3	6,5
Закарпатська обл.	23,5	1,2	10,8	0,0	4,2	3,3	3,4	48,7	5,0
Запорізька обл.	17,0	1,3	12,4	0,2	12,6	5,2	4,0	41,9	5,5
Івано-Франківська обл.	17,0	1,8	10,0	0,2	8,0	3,6	5,2	47,4	6,8
Київська обл.	23,8	5,2	11,6	0,2	8,2	4,4	3,5	36,4	6,8
Кіровоградська обл.	18,4	0,7	9,8	0,3	6,7	5,7	4,6	45,1	8,7
Луганська обл.	35,4	5,1	9,6	0,0	1,2	6,3	3,0	34,2	5,2
Львівська обл.	22,0	0,8	14,4	0,2	8,2	4,8	4,2	39,6	5,7
м. Київ	12,4	0,2	27,9	0,1	6,0	7,3	4,0	31,1	10,4
Миколаївська обл.	18,8	2,0	15,6	0,1	9,4	4,2	4,8	38,8	6,3
Одеська обл.	21,9	2,6	12,0	0,1	10,0	4,8	4,1	37,5	7,0
Полтавська обл.	21,7	3,4	12,0	0,1	7,1	7,7	5,0	35,0	7,9
Рівненська обл.	19,4	2,2	8,5	0,1	5,5	3,7	4,5	51,1	5,0
Сумська обл.	21,7	3,2	9,8	0,1	6,8	5,3	5,3	38,9	8,9
Тернопільська обл.	17,0	0,8	10,4	0,0	6,9	4,4	4,9	49,2	6,2
Харківська обл.	15,7	2,1	19,5	0,1	19,1	4,3	4,0	29,7	5,5
Херсонська обл.	20,6	10,6	11,2	0,0	5,6	2,6	3,6	42,4	3,3
Хмельницька обл.	18,4	1,0	11,0	0,1	6,4	11,0	4,4	46,0	7,5
Черкаська обл.	20,3	1,7	11,1	0,2	4,9	7,4	4,3	41,3	8,9
Чернівецька обл.	18,4	1,3	7,5	0,0	9,3	3,2	3,6	51,3	5,4
Чернігівська обл.	19,3	2,9	12,8	0,2	6,1	4,5	5,2	41,0	8,1

Джерело: складено автором на основі даних Міністерства фінансів України

Наукове видання

Тетяна МЕДИНСЬКА

**ФІСКАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ
СТИМУЛЮВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА
В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ:
РЕГІОНАЛЬНИЙ І ЛОКАЛЬНИЙ ВИМІР**

Монографія

*за науковою редакцією
доктора економічних наук, професора
Мельник Мар'яни Іванівни*

Відповідальний за випуск
Комп'ютерна верстка

О. В. Діордійчук
Д. М. Алексєєв

Підписано до друку 13.11.2025 р. Формат 60 x 84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. 17,4.
Тираж 100 прим.

Видавництво «Алерта»

04210, м. Київ, а/с 112.

Тел.: (099) 607-97-62.

E-mail: alerta.pravovaednist@gmail.com, веб-сайт: www.alerta.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 788 від 29.01.2002 р.